

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı

33

34

2009

Olaylar ve Yorumlar

Ömer E. LÜTEM

Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin
Büyük Batı Devletleriyle Karmaşık İlişkileri

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN

L'Histoire'a Yanıt

Prof. Dr. Norman STONE - Maxime GAUIN

"Ermeni Tabusu Üzerine Diyalog"a İlişkin Notlar

Pulat TACAR

Avusturya'da Ermeni Diasporası

Ramazan YILDIZ

Türk-Ermeni İlişkileri ve Think-Tank Etkisi:

Düşünce Kuruluşu Raporlarında Türk-Ermeni İlişkileri Algısı

Aslan Yavuz ŞİR

KONGRE RAPORU

KİTAP TAHLİLLERİ

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

GÜNCEL BELGELER

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2009, Sayı 33-34

YAYIN SAHİBİ
Ömer Engin LÜTEM

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Oya EREN

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Milletvekili, E. Büyükelçi)	Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Gazi Üniversitesi)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Siyaset Bilimi Profesörü)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (Yeditepe Üniversitesi)
Dr. Yaşar KALAFAT (Tarihçi, Yazar)	Dr. Bilal ŞİMŞİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi)	Pulat TACAR (E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)	

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü)	Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Edward ERICKSON (Tarihçi)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)

EDİTÖR
Ömer Engin LÜTEM

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

Yayın İdare Merkezi

2447. Sok. Çınar Sitesi 3. Blok No:32/61
Ümit Mah. Yenimahalle/Ankara
Tel: 0 (312) 438 50 23

Baskı Tarihi: 31 Aralık 2009

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni ve Baskı:

Allâme Tanıtım&Matbaacılık
Tel: 0 (312) 230 19 74 - 76
Faks: 0 (312) 230 19 71
www.allame.org

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan.
Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 2 06550
Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24
Faks: 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 25 TL

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Editörün Notu	5

MAKALELER

<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karmaşık İlişkileri</i>	61
Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN	
<i>L'Histoire'a Yanıt</i>	125
Prof. Dr. Norman STONE-Maxime GAUIN	
<i>"Ermeni Tabusu Üzerine Diyalog"a İlişkin Notlar</i>	141
Pulat TACAR	
<i>Avusturya'da Ermeni Diasporası</i>	153
Ramazan YILDIZ	
<i>Türk-Ermeni İlişkileri ve Think-Tank Etkisi: Düşünce Kuruluşu Raporlarında Türk-Ermeni İlişkileri Algısı</i>	183
Aslan Yavuz ŞİR	

KONGRE RAPORU

<i>39. Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü Dünya Kongresi</i>	205
Doç. Dr. Ayşegül BAYDAR AYDINGÜN	

KİTAP TAHLİLLERİ

Michael BOBELIAN: Children of Armenia (Ermenistan Çocukları)	209
Halit GÜLŞEN	
Doç. Dr. Seyit SERTÇELİK: Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci	213
Yıldız Deveci BOZKUŞ	

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR 217

(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)

GÜNCEL BELGELER

Türkiye-Ermenistan Protokolleri (Türkçe ve İngilizce).....219

YAZIM KURALLARI 233

Türkiye ve Ermenistan arasında 10 Ekim 2009 tarihinde imzalanan iki protokol, bir asra yakın bir anlaşmazlığı sona erdirmeye kapasitesine sahip belgeler olarak büyük önem taşımaktadır. Ancak, gerek protokollerin uygulamaya konmasında, gerek uygulanmaya başladıktan sonra, özellikle soykırım iddiaları konusunda sorunların mevcut olduğu ve belirsiz bir süre için de olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında protokollerin mevcut anlaşmazlığı çözen değil, çözüm sürecini başlatan belgeler olarak görülmesi daha gerçekçi olacaktır. Dergimizin “**Olaylar ve Yorumlar**” yazısı, önemlerini dikkate alarak, sadece protokoller konusuna hasredilmiştir.

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN tarafından kaleme alınan “**Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batılı Devletlerle Karmaşık İlişkileri**” başlıklı geniş yazısı, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinden başlayarak Birinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında Ermeni Sorunu’nda görülen başlıca gelişmeleri ve Lozan Antlaşması’yla Ermenilerin Doğu Anadolu dâhil, bağımsız bir devlet kurma düşlerinin sona ermesini ele almaktadır. Yazıya bu konuyla ilgili orijinal belgeler de eklenmiş bulunmaktadır.

Fransa’nın en tanınmış tarih dergisi olan L’Histoire’in Nisan ayı sayısında Ermeni soykırım iddialarını ele alan ve bu konuda Fuat DÜNDAR ile yapılan uzun bir söyleşiyi de kapsayan bir yazı yayımlanmıştır. **Prof. Norman STONE** ile **Maxime GAUIN** söz konusu söyleşideki bazı yanlışlara ve tutarsızlıklara değinen bir yazı kaleme alarak adı geçen dergiye göndermişler, ancak dergi bu cevabı yayımlamamıştır. Konuya tamamen bilimsel açıdan yaklaşan bu metni “**L’Histoire’a Yanıt**” başlığıyla biz yayımlıyoruz.

Prof. Ahmet İNSEL ile Fransız uyruklu Ermeni asıllı **Michel MARIAN**’ın yaptıkları söyleşi Fransa’da “**Dialogue sur le tabou arménien**” (Ermeni Tabusu üzerinde Diyalog) başlığı altında bir kitap halinde yayımlanmıştı. E. Büyükelçi **Pulat TACAR** bu kitapta yer alan başlıca görüşleri ve bu konudaki bazı yorumlarını “**Ermeni Tabusu Üzerinde Diyalog’a İlişkin Notlar**” başlıklı yazısında dile getirmiş bulunmaktadır.

Ramazan YILDIZ, Avusturya’ya Ermenilerin yerleşmesinin XVI. asra kadar uzandığını, halen sayıları fazla olmasa da, esas yerleşme döneminin 2. Dünya Savaşı’ndan sonra olduğunu belirterek bu ülkedeki Ermenilerin bugünkü durumları, kurdukları dernekler ve “soykırım”ı tanıtmak amacıyla giriştikleri etkinlikler hakkında “**Avusturya’daki Ermeni Diasporası**” başlıklı yazısında bilgi vermektedir.

Türkiye- Ermenistan ilişkileri son yıllarda Türkiye içinde olduğu kadar yabancı ülkelerde de dikkat çekmekte ve bu konuda düşünce kuruluşları bazı toplantılar yaparak bunların sonuçları hakkında raporlar hazırlamaktadır. **Aslan Yavuz ŞİR** söz konusu raporların en önemlilerini inceleyerek ele aldıkları konuları, ortak noktalarını ve önerilerini “**Türk-Ermeni İlişkileri ve Think-Tank Etkisi**” başlıklı yazısında ortaya koymaktadır.

39’uncu Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü Dünya Kongresi 11–14 Haziran 2009 tarihinde Erivan’da yapılmıştır. Bu Kongreye katılan **Doç. Dr. Ayşegül BAYDAR AYDINGÜN**’ün hazırlamış olduğu bir yazı “**Kongre Raporu**” başlığı altında Dergimizde yer almaktadır.

Dergimizde iki kitabın tahliline ilişkin yazılar ile Ermeni Sorunu ve Ermeniler konusundaki en son çıkan kitaplar hakkında bilgiler de bulunmaktadır.

Güncel Belgeler bölümüne 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanmış bulunan iki protokolün orijinal Türkçe ve İngilizce metinleri konmuştur.

Saygılarımız ve en iyi dileklerimizle

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi
Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı
oelutem@avim.org.tr

Özet: *Bu yazı 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te imzalanan Türkiye-Ermenistan protokolleriyle ilgilidir. Protokollerin içeriğinin analizi, protokoller hakkında Ermenistan'da, Diaspora'da ve Türkiye'deki gelişmeler incelenmekte ve bu belgelerin geleceği hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye-Ermenistan protokolleri, Diaspora, Ermenistan'da muhalefet, Türkiye'de muhalefet, Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan, Ahmet Davutoğlu, Deniz Baykal, Devlet Bahçeli, Serj Sarkisyan, Edvard Nalbantyan, Levon Ter Petrosyan.*

Abstract: *This article is related to the Turkey-Armenia protocols signed in Zurich on October 10, 2009. It analyzes the content of the protocols, examines the developments in Armenia, Diaspora and Turkey concerning the protocols, and provides evaluations for the future of these documents.*

Key Words: *Turkey-Armenia protocols, Diaspora, opposition in Armenia, opposition in Turkey, Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan, Ahmet Davutoğlu, Deniz Baykal, Devlet Bahçeli, Serge Sarkisian, Edward Nalbantian, Levon Ter Petrossian.*

İncelemekte olduğumuz Temmuz-Kasım 2009 döneminin en önemli olayı, hiç kuşkusuz, 31 Ağustos 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan arasında iki protokolün paraf edilmiş olduğunun açıklanması, altı haftalık bir istişare döneminden sonra da 10 Ekim'de söz konusu protokollerin iki ülke dışişleri bakanları tarafından Zürih'te imzalanmasıdır.

İki ülke ve hatta iki halk arasında bir asra yakın bir zamandan beri süre gelen husumetin sona erebileceği ümidini yaratan bu olay, gerek Türkiye'de gerekse de Ermenistan ve Ermeni Diasporası'nda derin etkiler ve tepkiler yaratmış bulunmaktadır. Bu nedenle "Olaylar ve Yorumlar"ı sadece bu konuya ayırmış bulunuyoruz.

1- PROTOKOLLERİN METİNLERİNİN AÇIKLANMASI

Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri Bakanlıkları 22 Nisan 2009 tarihinde yaptıkları ortak bir açıklamayla iki ülke ilişkilerinin “her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık” kaldıklarını ve “bir yol haritası” belirlendiğini bildirmişlerdi.¹ Bu açıklama, iki ülkenin yakında bir anlaşmaya varacakları kanısını uyandırmıştı. Ancak anlaşma olduğunun açıklanması için dört ay beklenmesi gerekti. Kimilerine göre bir metin üzerinde anlaşılmış, hatta bu metni Dışişleri eski Bakanı Ali Babacan imzalamıştı.² Ancak taraflar bu konuyu kamuoyuna duyuracak açıklamanın metni üzerine müzakere ediyorlardı. Kimilerine göre ise bizzat anlaşma metni (sonradan iki protokolün söz konusu olduğu anlaşılacaktır) üzerinde müzakereler sürüyordu. Taraflar arasında büyük görüş ayrılıklarının olduğu bir ortamda gecikmeler olması normaldi.

Sonunda 31 Ağustos 2009 tarihinde üç ülkenin dışişleri bakanlıkları bir açıklama yayımlayarak Türkiye ve Ermenistan arasında iki protokol parafe edildiğini birdirdiler.

Türkiye Dışişleri Bakanlığının bu konudaki açıklamasının metni aşağıdadır:

No: 153, 31 Ağustos 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması

Ankara, Erivan, Bern, 31 Ağustos 2009

Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, İsviçre'nin arabuluculuğu ile sürdürdükleri çabalar bağlamında parafladıkları “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ile “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”ne dair iç siyasi istişarelerini başlatma hususunda mutabakata varmışlardır.

Bu iki Protokol, ikili ilişkilerin makul bir zaman diliminde normalizasyonu için bir çerçeve sunmaktadır. Siyasi istişareler altı hafta içinde tamamlanacak, bunu müteakiben iki Protokol imzalanacak ve her iki Parlamentonun onayına sunulacaktır. Her iki taraf anayasal ve yasal prosedürlerine uygun biçimde onay işleminin zamanlıca ilerlemesi için çaba gösterecektir.

İkili ilişkilerin normalizasyonu bölgedeki barışa ve istikrara katkı sağlayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti İsviçre'nin desteğiyle ortak gayretlerini sürdürme konusunda kararlıdırlar.

1 Bkz. Ömer Engin Lütem, Olaylar ve Yorumlar, Ermeni Araştırmaları, Sayı 32, s.15.

2 “Babacan Paraf Etti, Ancak Protokoller Dört Ay Bekletildi”, www.zaman.com.tr, 2 Eylül 2009.

Görüldüğü gibi, tarafların imzaladıkları iki protokolden biri diplomatik ilişki kurulmasına ilişkindir. Diğeri ise diplomatik ilişki kurulduktan sonra ikili ilişkilerin nasıl geliştirileceğine, diğer bir deyimle aralarında hangi alan veya konularda işbirliği yapacaklarına dairdir.

Bu protokollerin Türkçe metinleri Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.³ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı da Ermenice (ve ayrıca İngilizce ve Türkçe) metinleri yayımlamıştır.⁴

Yukarıdaki basın açıklamasında dikkati çeken husus protokollerin imza değil, parafe edildiklerinin belirtilmesidir. Genelde uluslararası metinlerin parafe edildikleri değil imzalandıkları kamuoyuna duyurulmaktadır. Böyle yapılmamış olması, tarafların “siyasi istişareler” için altı haftalık bir sürece ihtiyaç duymalarından ileri gelmektedir. Bu, alışılmamış bir durumdur. Zira genelde imzalanacak metinle ilgili tüm istişarelerin paraf aşamasından önce bitirilmiş olması usuldendir. Ancak, anlaşılan, ortada olağan dışı bir durum olduğundan bu usule başvurulmuştur. Zamanla “siyasi istişarelere” Türkiye’den ziyade Ermenistan’ın ihtiyaç duyduğu, zira protokollerin Ermenistan’da koalisyon ortağı partilere, muhalefete ve kamuoyuna ve ayrıca Diaspora Ermenilerine anlatılması gerektiği anlaşılmıştır. Ancak bu istişareler sonunda protokollerin yeniden müzakere edilmesi söz konusu değildir. Protokoller altı haftanın sonunda imzalanacaktır. Bu olgu dikkate alındığında aslında “siyasi istişareler”in değil, siyasi partilere ve kamuoyuna bilgi vermenin söz konusu olduğu görülmektedir.

2- PROTOKOLLERİN İÇERİĞİ

İki protokolün de Türkçe tam metni dergimizin “Güncel Belgeler” bölümünde yer almaktadır.

Bu arada neden nota değişimi, sözleşme, anlaşma veya antlaşma değil de protokoller hazırlandığını açıklayalım. Uluslararası yükümlülüğü saptayan bu beş tür belge arasında hukuki açıdan (tarafları bağlaması açısından) bir fark yoktur. Fark, siyasi önem yönündendir. Nispeten az önemli konular nota değişimi yoluyla çözümlenir. Konunun önemi arttıkça protokol, sözleşme ve diğer belgeler imzalanır. Ancak hangi belgenin hangi durum için imzalanacağı hususunda bir kural yoktur. Taraflar, aralarında anlaşarak imzalayacakları belgenin türünü kendileri saptarlar. İki ülke arasında diplomatik ilişki, genelde fazla önemli bir konu olmadığı için, bir protokol düzenlenerek imzalanır. Mevcut anlaşmazlıklar

3 T.C. Dışişleri Bakanlığı resmi internet sayfası, <http://mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Türkiye-ermenistan-turkce.pdf>

4 http://www.armeniaforeignministry.com/pr_09/20091013_protocol1.pdf

nedeniyle Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişki kurulması gayet önemli bir konu olmakla beraber, taraflar bu konudaki belgenin geleneksel ismini değiştirmemişlerdir.

Diğer yandan genelde protokoller meclis onayına sunulmaz. Ancak hükümetler, adı ne olursa olsun, önemli gördüğü her belgeyi meclisin onayına sunabilir.

(Bundan böyle, kolaylık yaratmak amacıyla “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”e “Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokolü” veya sadece “Birinci Protokol”; “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”e ise “İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü” veya “İkinci Protokol” diyeceğiz.)

A. DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASI PROTOKOLÜ

“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”de, önce, bu ilişkilerin kurulmasında önemli veya esas olarak görülen bazı hususlara atıf yapılmaktadır. Protokol metninin sonunda ise tarafların aralarında diplomatik ilişki kurmak ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açmak hususunda anlaştıkları ifade olunmaktadır.

Bu protokol, aşağıda ayrıca açıklayacağımız “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü” ile birlikte onay belgelerinin değişimini izleyen ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir. Onay belgelerinin düzenlemesi iki ülke parlamentolarının protokolleri onaylamasına bağlıdır. Parlamentoların ise protokolleri ne zaman onaylayacakları belli değildir. Uygulamada, parlamentoların üzerinde fazla tartışma olmayan anlaşma metinlerini kısa sürede onayladıkları görülmektedir. Oysa söz konusu iki protokolün hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da, esasının olduğu kadar ayrıntılarının da çok tartışılmasından dolayı, onaylanmalarının buna göre bir zaman alacağı görülmektedir.

1. Protokolde Atıfta Bulunulan Başlıca Hususlar

Birinci Protokol’de tarafların aralarında diplomatik ilişki kurulması için atıf yaptıkları hususlar şöyle özetlenebilir: Diplomatik ilişki kurulmasının amacı olarak iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edilmesi ve siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmesi gösterilmektedir. Taraflar Birleşmiş Milletler Antlaşması, Helsinki Nihai Senedi ve Yeni Avrupa için Paris Antlaşması çerçevesindeki yükümlülüklerine atıfta bulunmaktadır ki, bu yükümlülüklerin

temelinde barışçı olmak bulunmaktadır. İzleyen paragrafta yukarıda sayılan iki antlaşma ve bir nihai senette yer alan başlıca ilkeler sıralanmaktadır. Bunlar: ikili ve uluslararası ilişkilerde eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine karışmama, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygıdır.

Taraflar ayrıca aralarında güven ortamı yaratılması ve korunmasının tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarın güçlenmesine katkıda bulunacağını belirtmekte ve aynı zamanda güç kullanmak veya güç kullanmak tehdidinde bulunmaktan kaçınmaya, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü desteklemeye ve insan hakları ve temel özgürlükleri korumaya kararlı olduklarını ifade etmektedirler.

Protokolde daha sonra tarafların aralarındaki mevcut sınırı tanıdıkları teyit edilmekte (bu konuya ayrıca değineceğiz) ve ortak sınırı açmaları hakkındaki kararları vurgulanmaktadır.

Ayrıca iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir politika izlemekten kaçınacakları belirtilmektedir.

Protokolde yer alan en önemi maddelerden biri, aşağıda ayrıca açıklayacağımız terör konusu ile ilişkili olan maddedir. Taraflar, nedeni dikkate alınmadan terörizm, şiddet ve aşırılığın tüm biçimlerini kınamakta, bu tür hareketleri hoş görmekten veya özendirmekten kaçınacaklarını ve bunlara karşı mücadelede işbirliği yapacaklarını beyan etmektedirler.

Son olarak bu protokolde taraflar, ilişkilerinin ortak çıkarlar, iyi niyet, barış, karşılıklı anlayış ve uyum esasları üzerine kurulması için yeni bir model geliştirme ve yön belirleme iradelerini teyit etmektedirler.

Böylece taraflar, ilk kez diplomatik ilişki kuran ülkeler arasında riayet edilmesi gereken başlıca hususları dile getirmişlerdir. Bunlardan ikisinin Türkiye bakımından özel bir önemi vardır.

2. Sınırların Karşılıklı Olarak Tanınması

1990'ların başlarında Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni devletlerle diplomatik ilişkiler kurulması için her ülke ile bir protokol imzalanmıştı. Ermenistan hariç, diğer yeni devletlerle bu protokollerin imzalanmasında hemen hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır. Ermenistan ise toprak bütünlüğüne (veya sınırların dokunulmazlığına) saygı veya diğer deyişle mevcut sınırların karşılıklı olarak tanınması ilkesinin kabulünde isteksizlik göstermiş, bu ilkeyi reddetmeyen ancak açıkça kabul etmek de istemeyen bir tutum izlemiştir.

Ermenistan hükümetlerinin bu davranışının nedeni Doğu Anadolu'nun aslında Ermenilere ait olduğu gibi yanlış bir kanıdır. Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğunun Doğu Anadolu'da yaşadığı doğru olmakla beraber, bu bölgenin hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturmadıkları ciddi Ermeni tarihçilerce de kabul edilmektedir. Hâl böyle iken, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarının paylaşılmasına ilişkin Sevr Antlaşması, Doğu Anadolu'da yaklaşık 120.000 km² büyüklüğünde (günümüz Ermenistan'ı 28.000 km²) bir arazinin 1918 yılında kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne verilmesini öngörmüştür. Ancak Mustafa Kemal önderliğindeki Ankara Hükümeti Sevr'i kesinlikle reddedince bu antlaşma uygulanamamıştır. Diğer yandan Sevr, Yunanistan hariç, imzalayan diğer devletler tarafından tasdik de edilmemiştir. Ermeniler Sevr'in kendilerine verdiği toprakları almak isteyince bölgedeki Kazım Karabekir'in kumandasındaki Türk kuvvetleri ise Ermeni ordusunu Doğu Anadolu'dan çıkartmıştır. 1920 yılının Aralık ayında Gümrü'de imzalanan bir antlaşma ile Ermeniler Sevr'in geçersizliğini kabul etmiştir. Bu antlaşma ayrıca Türkiye-Ermenistan sınırını da saptamıştır. Bu sınır, ufak değişikliklerle bugünkü sınırdır. Ermenistan kısa süre sonra Sovyetlere teslim olarak bağımsız devlet statüsünü kaybetmiş ve Gümrü Antlaşması uygulanamamıştır. Ne var ki, yaklaşık dört ay sonra Ankara Hükümeti Sovyetler Birliğiyle Moskova Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma da, dolaylı bir şekilde, Sevr'in geçersizliğini kabul etmiştir; ayrıca Sovyetler Birliği ile Türkiye sınırını da saptamıştır. Bu sınır Gümrü Antlaşması'nın saptadığı sınırdır. Altı ay kadar sonra, 1921 yılının Ekim ayında artık Sovyetler Birliği içinde yer alan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'la Kars Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada saptanan sınır da Gümrü ve Moskova Antlaşmalarında saptanan sınırın aynıdır. Sonuç olarak Türkiye'nin bu bölgedeki sınırları hem Sovyetler Birliği ile hem de bu birlik içinde yer alan ve yukarıda adı geçen üç ülkeyle yapılan anlaşmalarla saptanmıştır. Söz konusu bu antlaşmalar (Moskova ve Kars Antlaşmaları) günümüzde de geçerlidir.

Sevr'de Ermenilere verilmek istenen topraklar, artık oralarda Ermeni bulunmaması ve Sevr'in yerine Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konmuş olmasına, diğer bir deyimle hem fiilî hem de hukuki durumun değişmiş olmasına rağmen, Ermenilerin zihninde Ermenistan'a ait topraklar (Batı Ermenistan) olarak yer etmiştir. II Dünya Savaşı'ndan sonra, 1945 yılında Sovyetlerin Türkiye'den Kars ve Ardahan illerini istemesi bu inancı pekiştirmiştir. Bu arada özellikle Diaspora'da, Osmanlı temsilcileri tarafından imzalandığı için Sevr'in geçerli olduğu, buna karşın imzalanması sırasında Ermenistan bağımsız olmadığı için Kars Antlaşması'nın geçersiz olduğunu iddia eden tezler geliştirilmeye çalışılmıştır; ancak bunlara, Taşnaklar ve diğer aşırı milliyetçiler hariç, kimse itibar etmemiştir.

Ermenistan Hükümetlerinin Türkiye ile mevcut sınırları açıkça tanımak istememelerinin temelinde Ermenistan'da ve Diaspora'da bu inancın köklü bir

şekilde mevcut olması yatmaktadır. Ancak Türk-Sovyet sınırı uluslararası bir sınır olarak tüm ülkeler tarafından tanındığını ve Sovyetlerin ortadan kalkmasından sonra da bu tutumda bir değişiklik olmadığını ve Ermenistan'ın Türkiye'den toprak isteyecek ve alacak gücü bulunmadığını dikkate alarak, Ermenistan Hükümetleri Türkiye'den resmen toprak talebinde bulunmamışlar ve fakat sınırı tanıdıklarını da resmen ifade etmemişlerdir. Ermenistan'ın eski başkanı Robert Koçaryan bir süre önce bu konudaki bir soruyu, Ermenistan'ın bugün "Türkiye'den toprak talep edemeyeceği, bu hususun gelecek kuşakların görevi olduğu" şeklinde yanıtlamıştır.

Başkan Sarkisyan'ın ise bu konuda gerçekçi bir tutum almaya çalıştığı görülmektedir. Zira normal koşullarda Ermenistan bugün Türkiye'den toprak talep edemiyor ve alamıyorsa, gelecekte daha da güçleneceğine inanılan Türkiye'den böyle bir talepte bulunulması hiç mümkün olmayacaktır. Diğer yandan Türk sınır kapısının kapalı olması Ermenistan'ı izole etmiştir ve geçen yıl Rusya ile Gürcistan arasındaki kısa çarpışmalar bu izolasyonun sakıncalarını çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Başkan Sarkisyan herhalde bu gibi bir değerlendirme sonucunda ütöpik bir nitelik taşıyan toprak talepleri üzerinde durmamış ve bu konuda hem Diaspora'dan hem de ülke içinden gelecek itirazları göze alarak, bir an önce sınırın açılmasını sağlayacak bir anlaşma yapmaya yönelmiştir.

3. Terörizmin Kınanması ve Teröre Karşı Mücadele İçin İşbirliği Yapılması

Birinci Protokol'de, sınırların tanınması dışında Türkiye için en önemli ilke, iki ülkenin terörizm, şiddet ve aşırılığın her türünü kınadıklarına, bu tür hareketleri desteklemekten veya özendirmekten kaçınacaklarına ve bu hareketlere karşı mücadele için işbirliği yapacaklarına dair ifadelerdir.

Türkiye ve özellikle Türk diplomatları, 1973 ila 1986 yılları arasında Ermeni terörüne maruz kalmış, yabancı ülkelerde 32 diplomatımız veya yakınları katledilmiş ve birçok kişi de yaralanmıştır. O günlerde gündemin en ön sıralarında yer alan bu olaylar günümüzde, maalesef, kamuoyunun belleğinden neredeyse silinmiştir. Bugünkü koşullar seksenli yıllardan çok farklı olmakla birlikte, Ermeni militanların aşırılıkları hatırlandığında, bu tür hareketlerin yeniden başlaması olasılık dışı değildir. O nedenle diplomatik ilişkileri kuran protokole terörü kınayan ve mücadele gereğini belirten bir madde konması gayet isabetli olmuştur.

Diğer yandan ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin İkinci Protokolde terörizm, sınır aşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığına karşı mücadelede tarafların uluslararası toplumun eylemlerini desteklemeye hazır olduklarını belirtmeleri de bu konularda önemli taahhütlerdir.

B. İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİ PROTOKOLÜ

Protokolün tam adı “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”dür.

1. Protokolde Esas Alınan Hususlar

Taraflar bu protokolde önemli veya esasa ilişkin olarak gördükleri bazı hususlara değinmekte ve bunları şu şekilde saymaktadırlar:

Aralarındaki ikili ilişkilerin karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirilmesinin hedef olduğu; ilişkilerini, iki ülkenin ortak çıkarları esas alınarak, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye kararlı oldukları; özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği kuruluşları kapsamında ilişkilerini geliştirecekleri; iki devletin bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi için işbirliği yapmalarının ortak amaçları olduğu; bölgesel ve uluslararası uyumsuzluk ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları esas alınarak barışçı bir şekilde çözümlenmesi hususunda taahhütleri bulunduğu.

Ayrıca, yukarıda değindiğimiz gibi terör, sınır aşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığına karşı mücadeleyi destekleyecekleri de vurgulanmaktadır.

2. Anlaşmaya Varılan Hususlar

Bu protokolde taraflar başlıca üç konuda anlaşmış olduklarını belirtmektedirler.

1. Ortak sınırın açılması

2. İlişkilerin geliştirileceği alanların saptanması

- a. Dışişleri Bakanları arasında düzenli siyasi istişarelerin gerçekleştirilmesi,
- b. İlişkilerinin tarihsel boyutuna ilişkin bir diyalog kurulması,
- c. Ulaştırma, iletişim, enerji altyapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde yararlanılması,
- d. Aralarındaki işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi

- e. İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi, uzman ve öğrenci değişiminin teşviki yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması, iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması
- f. İki ülkenin vatandaşlarının korunması için konsolosluk alanında işbirliği yapılması
- g. Ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması
- h. Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin geliştirilmesi

3. Yukarıda Belirtilen Yükümlülüklerin Hızlı Bir Şekilde Uygulanması İçin, Alt Komisyonları da Olan Hükümetler Arası Bir İkili Komisyon Kurulması

- a. Hükümetler arası İkili Komisyon ve alt komisyonların çalışma kurallarının saptanması. Bunun için iki ülke dışişleri bakanı başkanlığında bir çalışma grubu kurulacak ve bu grubun saptayacağı kurallar bakanlar tarafından onaylanacaktır.
- b. Konsolosluk konuları hariç, yukarıda 2. maddede yer alan ilişkilerin geliştirileceği alanların her biri için bir alt komisyon kurulacaktır. Bunlar:
  - Siyasi İstişare Alt Komisyonu
  - Ulaştırma, İletişim ve Enerji Altyapı ve Şebekeleri Alt Komisyonu
  - Hukuki Konulara İlişkin Alt Komisyon
  - Bilim ve Eğitim Alt Komisyonu
  - Ticaret, Turizm ve Ekonomik İşbirliği Alt Komisyonu
  - Çevre Sorunlarına İlişkin Alt Komisyon
  - Tarihsel Boyuta İlişkin Alt Komisyon

4. Protokol Hükümlerinin Yürürlüğe Girmesine İlişkin Zamanlamalar

- a. Ortak sınırın açılması: Bu protokolün yürürlüğe girmesinden iki ay sonra,
- b. Çalışma Grubu oluşturulması. Bu protokolün yürürlüğe girmesinden iki ay sonra
- c. Hükümetler arası Komisyon ve Alt Komisyonların çalışma kurallarının onaylanması: Bu protokolün yürürlüğe girmesinden sonra üç ay içinde
- d. Hükümetler arası Komisyon'un ilk toplantısı: Çalışma Kurallarının onaylanmasından hemen sonra
- e. Alt Komisyonların çalışmaya başlaması: Hükümetler arası Komisyonun ilk toplantısından en geç bir ay sonra

Bu zamanlamaları şematik olarak şöyle gösterebiliriz.

Protokollerin yürürlüğe girmesinden;

2 ay sonra: Sınır açılması, Çalışma Grubunun kurulması

3 ay sonra: Çalışma kurallarının onaylanması, Hükümetler arası Komisyonun ilk toplantısını yapması

4 ay sonra: Alt komisyonların çalışmaya başlaması

Burada dikkat edilmesi gereken nokta sınırın açılması ile hükümetler arası komisyon ve alt komisyonların çalışmalarının aynı zamanda olmamasıdır. Sınır açıldıktan sonra Ermeni tarafının isteksiz bir davranış içine girerek gerek ülkede gerek Diaspora'da tepkiler yaratan "Tarihî Boyut Alt Komisyonu"nu engellemeye veya geciktirmeye çalışması mümkündür.

5. Bazı konularda açıklamalar

İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü'nde ayrıca açıklanması gereken bazı konular vardır. Protokol metninde yer alış sıralarına göre bunlar hakkında aşağıda bilgi verilmektedir:

- a. Protokol metninde yer alan, tarafları "bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi için işbirliği yapmalarının ortak amaçları olduğu; bölgesel ve

uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normların esas alınarak barışçı bir şekilde çözümlenmesi hususunda taahhütleri bulunduğu” ifadeleri Karabağ Sorunu ile ilgilidir. Protokol yürürlüğe girdikten sonra Ermenistan’dan bu taahhütleri dikkate alarak bir an önce Karabağ Sorunu’nun çözümüne yönelmesi beklenecektir.

b. Birinci Protokol’de olduğu gibi bu protokolde de yer alan iki ülkenin terörizm, şiddet ve aşırılığın her türünü kınadıklarına, bu tür hareketleri desteklemekten veya müsamaha etmekten kaçınacaklarına ve bu hareketlere karşı mücadele için işbirliği yapacaklarına dair ifadelerin, özellikle Türkiye bakımından önemli olduğunu yukarıda belirtmiştik. İkinci Protokol’de ayrıca tarafların uyuşturucu ve silah kaçakçılığına karşı mücadeleyi destekleyecekleri kayıtlıdır. Bu da Türkiye bakımından gayet önemlidir, zira PKK ve benzeri faaliyetler “sınır aşan” örgütlü suçlara girmektedir. Halen bazı PKK mensuplarının Ermenistan’da ikamet ettiğine dair basın haberleri vardır. Türkiye, bu kişilerin, Ermenistan’da zararlı bir faaliyette bulunmasalar dahi iade edilmelerini isteyebilecektir. Diğer yandan uyuşturucu ve silah kaçakçılığı ile mücadele de Türkiye için ayrıca öneme sahiptir. Türkiye tüm bu konuları, kurulacak olan siyasi istişare veya hukuk işleri alt komisyonlarına getirebilecektir.

c. Kanımızca bu protokolde yer alan en önemli konu bir “Tarihsel Boyuta İlişkin Alt Komisyon” kurulmasıdır. Protokolde bu konuyla ilgili ifadeler aynen şöyledir: “İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulanmaya konması için, Türk, Ermeni, İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin komisyon”

Tarihsel boyuttan ne kastedildiği protokolde belirtilmemiştir. Ancak bu deyimın Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Ermenileri kapsadığından şüphe yoktur. Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin bozulduğu 1878 Berlin Kongresi’nden, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’nin ortadan kalktığı 1920 sonuna kadar olan dönem özellikle önemlidir. Aşağıda ayrıca göreceğimiz gibi Ermeni tarafında “Tarihsel Boyut Alt Komisyonu”nun Ermeni “soykırımını” tartışamayacağı gibi bir düşünce mevcuttur. Ancak soykırım iddialarını tartışmadığı takdirde söz konusu Alt Komisyon’un işlevsiz hale geleceğinden şüphe yoktur.

Diğer yandan bu Alt Komisyon’un kurulma amacı iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi olarak gösterilmiştir ki, gerçekten de iki halk arasında güveni bozan başlıca konu soykırım iddialarıdır. O nedenle de bu iddiaların Alt Komisyon’da ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Alt Komisyon'un çalışmalarından neler beklendiğine gelince bu husus metinde "mevcut sorunların tanımlanması ve tavsiyelerde bulunulması" olarak gösterilmiştir. Bu ifadede, özellikle "sorunların tanımlanması" sözleri belirsizdir ve Ermenilerin tarihi olayların incelenmesi dışında bazı konuları bu komisyona getirmeyi planladıklarını düşündürmektedir.

Nitekim bir süre önce Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan ve ayrıca Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçaryan Ermenilerin bıraktığı mallar ve "soykırım kurbanlarının mirasçılarına" verilecek tazminat konusunun gündeme getirileceğini belirtmişlerdir.⁵ Son zamanlarda Başkan Sarkisyan'da benzer ifadelerde bulunmaya başlamıştır. Mesela, aşağıda değineceğimiz gibi, Soykırım Bilim Adamları Ulusal Derneği Başkanı William Schabas'ın mehtubuna verdiği cevapta Tarihsel Boyut Alt Komisyonu'nun, bir tarihçiler komisyonu olmadığını, amacının soykırım sonuçlarının ortadan kaldırılması olduğunu ve soykırım olayının kendisinin hiçbir şekilde Alt Komisyon gündemi içinde tartışma konusu olamayacağını ifade etmiştir.⁶

Mallar ve tazminat gibi konular Lozan'da ve o dönemde kabul edilen iç mevzuatla çözümlenmiştir. Hemen belirtelim ki, Türkiye'nin, Ermenilerin bıraktığı malları mirasçılara iade etmek, hele tazminat vermek gibi bir yükümlülüğü yoktur.

Bu Alt Komisyon, çalışmalarını "tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız ve bilimsel incelenmesini de içerecek" bir şekilde yapacaktır. Komisyonunda Türk, Ermeni, İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanlar da yer alacaklardır.

Uzun yıllardan beri iki millet arasındaki ilişkileri zehirleyen soykırım iddialarının bilimsel bir şekilde incelenmesi amacıyla Başbakan Erdoğan 14 Nisan 2005 tarihinde Başkan Koçaryan'a gönderdiği bir mektupta iki ülkenin "tarihçi ve diğer uzmanlarından oluşan bir gurubun 1915 dönemine ait gelişme ve olayları, sadece Türk ve Ermeni değil, üçüncü ülkelerde yer alan tüm arşivlerde araştırarak bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamaları"ni önermişti.⁷ Başkan Koçaryan, Erdoğan'a cevabında bu öneriye doğrudan cevap vermemiş ve "askıda kalan tüm sorunları çözmek ve bir anlayış birliğine ulaşmak amacıyla bu sorunları görüşecek hükümetler arası bir komisyon" toplanmasını istemişti.⁸ Diğer yandan Ermenistan kamuoyu ve Diaspora, soykırım gerçeğini tartışmaya açtığını ileri sürerek Türk önerisine şiddetle karşı çıkmışlardır. Koçaryan döneminde bu konuda bir gelişme

5 Başbakan Tigran Sarkisyan için: "Türkiye'nin sınırlarını tamıyoruz", Hürriyet, 9 Ekim 2009

Dışişleri Bakanı Şavarş Koçaryan için: "Armenia Not To Weaken Its Stance On International Recognition Of Genocide", Pan armenian, 9 Ekim 2009

6 "Sarkisian to IAGS President: No to Commission of Historians, Yes to Eliminating Consequences of Genocide", The Armenian Weekly, 14 Aralık 2009

7 Başbakan Erdoğan'ın mektubunun tam metni için Bkz. Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, s. 27,28

8 Başkan Koçaryan'ın cevap mektubunun tam metni için bkz. Ermeni Araştırmaları, Sayı 16,17, s.33

kaydedilmemiş, Başkan Sarkisyan ise daha cesur davranmış ve kendisine yöneltilen bazı eleştirilere rağmen komisyon fikrini kabul etmiştir. Ancak, Başkan Sarkisyan'ın da 1915 olaylarını soykırım olarak kabul ettiğini hatırd tutmakta yarar vardır. Yukarıda değindiğimiz gibi Ermenilerin 1915 olaylarının soykırım olup olmadığını değil, bu olayları soykırım olarak kabul edip bunun sonucu olduğunu ileri sürdükleri malların iadesi ve tazminat konularını gündeme getirmeyi düşündükleri anlaşılmaktadır.

Bu durumda Tarihî Boyut Alt Komisyonu'nun, değil bir sonuç almak, makul bir çalışma içine girmesi dahi çok güç olabilir. Bu ise protokollerin diğer maddelerinin uygulamaya konması ve bu konularda da bir sonuca varılmasına olumsuz etkiler yapabilir. Oysa Tarihî Boyut Alt Komisyonu çalışmaları, soykırım iddialarını siyasi alandan çıkarıp bilimsel bir tartışmaya dönüştürürse, protokolde yer alan "iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi" amacına da yaklaşmış olacaktır.

Diğer yandan alt komisyonun kurulduktan sonra da bazı ülke parlamentolarının veya uluslararası kuruluşların soykırım iddialarını kabul eden kararlar alması, hem alt komisyonun çalışmalarını baltalayacak hem de kurulması amaçlanan karşılıklı güvenden uzaklaşmış olacaktır.

3- ERMENİSTAN'DA GELİŞMELER

Yukarıda değindiğimiz gibi 31 Ağustos 2009 tarihli açıklamada, tarafların siyasi istişareleri altı hafta içinde tamamladıktan sonra protokollerin imzalanacağı belirtiliyordu.

Taraflara imzadan önce altı haftalık bir "siyasi istişare" süreci bırakılması, alışılmış bir uygulama değildir. Genelde taraflar gerekli gördükleri istişareleri, imzalayacakları (veya paraf edecekleri) metnin hazırlanmasından önce yaparlar. Zira son şeklini almış bir metnin değiştirilmesi söz konusu olamayacağına göre bu metin için istişarelerde bulunulmasının anlamı yoktur. Bu nedenle 31 Ağustos tarihli açıklama metnindeki istişare (danışma) sözcüğünü bilgi verme veya açıklama olarak kabul etmek doğru olur.

Bu "istişarelere" kimin ve neden ihtiyaç duyduğuna gelince, bu ülkenin Ermenistan olması gerekmektedir; zira protokollere karşı itirazlar Ermenistan'da çok fazladır. Protokoller Türkiye sınırını tanımakla "Büyük Ermenistan" düşüne son vermiştir. Diğer yandan, aksi söylene de, Tarihî Boyut Alt Komisyonu'nun 1915 olaylarını tartışması kaçınılmazdır. Aşağıda göreceğimiz gibi Türkiye'de de protokoller eleştirilmiştir, ancak bunların dozu ve boyutları Ermenistan'dakilere göre sınırlıdır.

Başkan Sarkisyan protokollere ilişkin açıklamalarını çeşitli düzeylerde yürütmüştür. Bunların arasında siyasi partilere, basına, Ermeni Baş Patrikliği'ne bilgi verilmesi, protokollerin Ermenistan Kamu (Halk) Konseyi'nde tartışılması ve Başkan Sarkisyan'ın aynı amaçla Diaspora Ermenilerine bilgi vermek üzere Fransa, ABD, Lübnan ve Rusya'ya gitmesi sayılabilir. Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan da yabancı ülke temsilciliklerine bilgi vermiş, ayrıca Başkan Sarkisyan ülke dışında bulunduğu için, Ermenistan Parlamentosu'ndaki görüşmelere de katılmıştır.

A. PROTOKOLLER HAKKINDA ERMENİSTAN'DAKİ BİLGİLENDİRME FAALİYETLERİ

1. Siyasi Parti Liderlerine Bilgi Verilmesi

Başkan Sarkisyan 17 Eylül 2009 tarihinde Ermenistan siyasi parti liderleriyle "Türk-Ermeni İlişkilerinin Normalleştirilmesinin Güncel Durumu" konusunda bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıya 64 siyasi kuruluş davet edilmiş, 52'si katılmış;⁹ ancak Ter Petrosyan'ın başkanlığını yaptığı Ermeni Milli Kongresi Partisi katılmamıştır.¹⁰ Buna karşın protokollerin çok aleyhinde olan Taşnak Partisi toplantıda hazır bulunmuştur.¹¹

Sarkisyan'ın toplantıyı açış konuşmasında,¹² özetle şu fikirlerin öne çıktığı görülmektedir:

Türkiye Cumhurbaşkanı'nı geçen yıl davet etmekle soykırım tahrifatına uğramış bir milletin ve Ermenistan Devletinin, global gelişmelere karşı koymasının mantıksızlığını görece kadar güçlü olduğu, Türkiye ile Ermenistan arasındaki gerginliğin hayali durumsal veya seçkinler arasında bir savaş olmadığı, bu husumetin Ermeni tarihinin karanlık sayfalarının, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılmış Ermeni Soykırımının bir sonucu olduğu, Türkiye ile ilişkileri normalleşecekse buna, Ermeni ve Türk liderlerinin siyasi iradesinin üstünde ve dışında, iki toplumun da katılmasını gerektirdiği, aksi halde sorunun çözülmeyeceği, bu süreç çıkmaza girerse çelişkilerin ve yukarıda değinilen husumetin derinleşeceği, şimdiye kadar hiçbir siyasi kuruluşun Türkiye ile sınırların açılmasını ve bu ülke ile diplomatik ilişki kurulmasını istemediğini duymadığı, Türkiye ile diplomatik ilişki kurmanın Türklerle bir diyalog başlatılması için asgari bir koşul olduğu, Türk-Ermeni ilişkilerinde, ekonomik ve siyasi ilişkilerden tarihî konulara kadar uzanan bir çok konu bulunduğu...

9 "Discussion of Armenian-Turkish Protocols to Last Until October 13." PanArmenian .Net, 17 Eylül 2009.

10 "Les Consultations du President Sarkisyan avec les Leaders Des Forces Politiques", Armenews, 21 Eylül 2009.

11 "Sarkisian Explains Turkey Moves to Armenian Parties", Armenialiberty.org, 17 Eylül 2009.

12 Konuşmanın tam metni için bkz. <http://www.president.am/events/news/eng/?id=702>

Kısaca Ermenistan Devlet Başkanı Türkiye ile sınırların açılmasını ve bu ülke ile diplomatik ilişki kurulmasını açıkça ifade etmek suretiyle protokollere karşı ileri sürülebilecek eleştirileri daha başta bertaraf etmek istemiştir. Diğer yandan diplomatik ilişki kurulduktan sonra Türkiye ile çözümlenecek çok sorun olduğunu ve bunlar arasında tarihî konular da bulunduğunu belirtmesi dikkati çekmiştir. Bu vesileyle Türkiye'nin, iki ülke arasındaki, mal, tazminat ve toprak talepleri gibi "tarihsel" sorunların Kars ve Lozan Antlaşmalarıyla çözümlenmiş olduğunu kabul ettiğini hatırlatalım.

Bu arada Ermenistan Devlet Başkanı'nın konuşmasında "Tarihsel Boyut Alt-Komisyonu" konusuna hiç değinmediği de dikkati çekmiştir. Açılış konuşmasından sonra basına kapalı olarak devam eden bu toplantıda, bu konunun özellikle gündeme getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu toplantıya katılan (ve katılmayan) partilerin Devlet Başkanı'na nasıl tepki gösterdiğini ayrıca inceleyeceğiz.

2. Basına Bilgi Verilmesi

Serj Sarisyan 17 Eylül günü otuzdan fazla basın (medya) temsilcisiyle bir araya gelip kendileriyle iki saat görüşerek protokoller hakkında bilgi vermiş ve temsilcilerin karşı görüşlerini dinlemiştir.¹³ Bir açıklama yapılmamış olmakla beraber, Sarkisyan'ın açılış konuşmasında parti temsilcileri ile yaptığı toplantıdaki görüşlerini tekrarlamış olması normaldir.

3. Ermeni Parlamentosu'na Bilgi verilmesi

Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan 16 Eylül 2009 tarihinde Parlamento'da bir konuşma yaparak protokoller hakkında ön bilgi vermiş, özellikle Ermenistan'ın soykırımın uluslararası tanınması politikasından vazgeçmeyeceğini vurgulamış ve bu görüşü Türkiye'deyken de dile getirmiş olduğunu söylemiştir.¹⁴

Protokoller hakkında Ermenistan Parlamentosu'nda yapılan ilk görüşmede Edvard Nalbantyan protokollerde önkoşul bulunmadığını, Ermeni Soykırımı'nın sorgulanmadığını, Ermeni Soykırımı'nın uluslararası tanınmasının önlenmediğini, protokollerle Karabağ Sorunu arasında bir bağ bulunmadığını ifade etmiştir.

13 "President Serzh Sargsyan Had A Meeting with the Head of Over ThirtyArmenian Mass Media Outlets", ARKA, 23 Eylül 2009

14 "Nalbantyan: 'Soykırımdan vaz geçmeyiz'", Ntvmsnbc, 17 Eylül 2009.

Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaklar) ile Miras Partisi, protokollere olan muhalefetlerini dile getirmişler ve bu arada özellikle Tarihî Boyut Alt Komisyonu üzerinde durmuşlardır.

Nalbantyan bu konuda söz konusu alt komisyonun Ermeni katliamlarının soykırım olup olmadığını saptamak gibi bir görevi olmadığını, alt komisyonun geçmişten gelen birçok sorun hakkında Türk-Ermeni tartışması için bir forum oluşturacağını, başka görevi bulunmadığını ayrıca bir zaman sınırlamasına tabi bulunmadığını, zira bu sürecin (geçmişten gelen veya kalan sorunların tartışılmasının) belki 10, belki 20, belki 50 yıl veya daha fazla süreceğini ifade etmiştir.¹⁵

4. Kamu (Halk) Konseyi'nde Görüşmeler

Sarkisyan başkan seçildikten kısa bir süre sonra, ülkenin karşılaştığı başlıca sorunları görüşmek ve bu konuda danışmak üzere bir Halk (veya Kamu) Konseyi kurulacağını açıklamıştı. Bu konseyin 36 üyesi ülkenin önde gelen kişilerinden seçilmişti; ancak muhalefet partileri konseye temsilci göndermemişti.¹⁶ Sarkisyan bu konseyin temsilcileriyle 30 Eylül'de bir toplantı yapmıştır.

Sarkisyan bu toplantıda alışılmamış tarzda ve üslupta, hatta cesur olarak nitelendirilebilecek bir konuşma yapmıştır.¹⁷ Böyle davranmasının nedeni, protokollere karşı gitgide artan eleştirilere son vermek, en azından bunları sınırlamak olsa gerekir. Söz konusu konuşmanın bir özeti aşağıdadır.

Başkan Sarkisyan protokollerin Türkiye'ye teslim olma anlaşması veya stratejik ortaklık için bir antlaşma olmadığını ifade ederek, protokollerin ne çok önemsenmesi ne de çok küçümsenmesi gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Türkiye ile her sorunu çözmek veya Türkiye'nin dostu olmak gibi bir amaçları olmadığını, ancak bir diyaloga girebilmek için gerekli ortamı yaratmaya çalıştıklarını, zira Türkiye ile normal ilişkiler kurulması gerektiğini belirtmiştir. Ardından da, Ermenistan'ın Türkiye'den her istediğini alamadığı hakkındaki eleştirilere cevaben, protokollerin sadece Ermenistan taleplerini içermesi gerektiğini düşünenlerin biraz gerçekçi olması gerektiğini, zira bunun mümkün olmadığını söylemiştir. Protokollerin Ermenistan için bazı riskler taşıyabileceğini kabul etmiş ancak her konuda risk olabileceğini de eklemiştir.

15 "Armenian FM Under Fire", RFE/RL , 1 Ekim 2009.

16 "President of Armenia Serzh Sargsyan Forms "Public Council" RFE/RL, 12 Mart 2009.

17 Ermeniceden başka bir dile tam çevirisine rastlamadığımız bu konuşma için şu kaynaklardan yararlanılmış bulunuyoruz. "Sarkisian Defends Landmark Deal With Turkey", REF/ER, 30 Eylül 2009; " Serzh Sargsyan: Some Points of Protocols Result of Compromise", News.am, 30 Eylül 2009;"Serge Sargsyan Revealed"; Armenews, 1 Ekim 2009. " Serge Sarkisian: "Je suis prêt à payer le prix", Lartig, 30 Eylül 2009;

Sarkisyan protokollerde bir önkoşul olmadığını, ancak taraflar arasında bir uzlaşma sonucu ortaya çıktıklarını belirtmiş, diğer yandan Türk-Ermeni diyalogunun dış baskılar sonunda gerçekleşmediğini de vurgulamıştır.

Ermenistan Devlet Başkanı “soykırım” konusunda Türkiye ile ilişki kurmanın Ermeni Soykırımı’nı unutmak anlamına gelmediğini yüzlerce defa söylediğini, Ermeni Soykırımı’nı tanıma sürecinde bir yavaşlama olsa bile, bunun protokollerin imzalanmasından değil, bunu bahane edenlerin gerekli çabayı göstermemelerinden ileri geleceğini, kendisinin protokollerin imzalanmasının Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınmasını kolaylaştıracağını iddia etmediğini, aksine soykırımı inkâr edenlerin bu protokollere gönderme yapacaklarını, o nedenle soykırımın tanınması konusunda kendilerinin daha ısrarcı olması ve daha fazla çaba harcaması gerektiğini, protokollerin imzalanmasının soykırımın tanıma sürecinin hızını azaltsa bile bu konuda Türkiye içindeki tartışmayı arttıracığını söylemiş ve “Bizim için önemli olan nedir? Ermeni Soykırımı’nın bir ülke tarafından kabul edilmesi mi veya Türkiye’nin, soykırım sözcüğünün kullanılmasını suç olarak kabul eden kanunu iptal etmesi mi?” demiştir. Bilimsel Alt Komite’de (Tarihî Boyut Alt Komisyonunu kastediyor) Türk tarafının Ermeni Soykırımı konusunu tartışmaya açması olasılığını reddetmediğini söyleyen Sarkisyan, Alt Komisyondaki Ermeni bilim adamlarının, bu girişimi püskürtecek inandırıcı karşı görüşler bulmaları gerektiğini belirtmiştir.

İki ülke arasındaki sınırların tanınması konusunda Sarkisyan, Sovyetler Birliği’nin Kars Antlaşması’nı beş kez tanıdığını ve Ermenistan’ın 1991 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu’na katılırken Sovyetler Birliği tarafından imzalanan tüm anlaşmalara riayet edeceğini taahhüt ettiğini söylemiş, ancak bu sözleriyle çelişki teşkil edecek şekilde, protokollerin Ermenistan’ı Kars Antlaşması’nı tanımaya zorlamadığını da ileri sürmüştür.

Ermenistan Devlet Başkanı, protokollerle Karabağ Sorunu arasında bir bağ bulunduğunu reddetmiş, Ermenistan’ın Karabağ konusunda Azerbaycan’a ek bazı tavizler vermesi karşılığında Türkiye’nin Ermenistan ile barış yapmaya razı olduğu iddialarını gülünç olarak nitelendirmiş ve kendilerinin Karabağ politikasının Başkan Koçaryan döneminin politikasıyla farklı olmadığını ileri sürmüştür. Türklerin Karabağ Sorunu ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi sürecinin aynı zamanda çözümlenmesini söyleyebileceğini, ancak bunun onların (Türklerin) isteği olduğunu, uluslararası toplumun Karabağ Sorunu ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ortak yanı bulunmadığını birçok kez belirttiğini ifade etmiştir.

Sarkisyan, sınırların açılmasının Türkiye’nin Ermenistan’da ekonomik yayılmasına neden olacağından korkanlar olduğunu, bu görüşü paylaşmadığını, uzmanların

sınırların açılmasının Türklerden ziyade Ermeni üreticilere olanak sağlayacağını söylediğini, zira Türkler için üç milyonluk, Ermeni üreticiler içinse 23 misli büyüklüğünde 70 milyonluk bir pazarın söz konusu olduğunu, ayrıca ucuz Türk mallarının Ermeni pazarlarına girmesi için devamlı bir korku bulunduğunu, bunun Ermeni pazarlarında ucuz mal istenmediği gibi bir kanı doğurduğunu, diğer yandan neden kimsenin İran'ın ekonomik yayılmasından korkmadığına şaşıtığını ifade etmiştir.

Ermenistan Devlet Başkanı'nın bu konuşma sırasındaki en önemli sözleri ise, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesinin bir bedeli olduğu ve kendisinin bu bedeli ödemeye hazır bulunduğuudur.

Halk Konseyi, yapılan oylamada 26 olumlu 2 çekimser oyla protokollerin imzalanmasını onaylamıştır. 6 üye oylamaya katılmamıştır.¹⁸ Bu vesileyle Halk Konseyi'nin bir danışma organı olduğunu, kararlarının bağlayıcı bir yönü bulunmadığını ve protokoller konusunda karar yetkisinin Ermenistan Parlamentosu'nda bulunduğunu belirtelim.

5. Ecmiyazin Baş Patrikliği Yüksek Ruhani Konseyinin Bildirisi

Büyük çoğunluğu Gregoryen mezhebinde olan Ermeniler iki baş patrikliğe bağlıdır. Bunlardan birincisi Erivan yakınlarındaki Ecmiyazin şehrinde yerleşik Baş Patriklik'dir. İkincisi ise, Beyrut yakınlarında Antelias'taki Kilikya Baş Patrikliği'dir. Ecmiyazin, Antelias'a göre ruhani üstünlüğe sahiptir; ancak her işlerinde Ecmiyazin'den bağımsızdır. Antelias'ın Diaspora'nın Baş Patrikliği olduğu gibi genel bir kanı varsa da bu doğru değildir. Diasporanın çoğunluğu Ecmiyazin'e bağlıdır. Türkiye Ermeni Kilisesi de Ecmiyazin'e bağlıdır.

Antelias veya Kilikya Baş Patrikliği'nin protokoller karşısındaki tutumunu ileride Diaspora Ermenileri bahsinde göreceğiz.

Başkan Sarkisyan'ın Ecmiyazin Baş Patriği Kerekin II ile görüşmesinden sonra¹⁹ Baş Patriklik Yüksek Ruhani Konseyi 30 Eylül'de yayımladığı bir bildiride, bölge güvenliği, barışın korunması ve bölgede işbirliğinin gelişmesi için Türkiye ile Ermenistan arasında önkoşulsuz diplomatik ilişki kurulması ve iki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesi sürecini memnuniyetle karşıladığını bildirmiştir. Bildiride, bu süreç ile ilgili olarak Ermeniler arasında sürmekte olan tartışmaların olumlu olarak değerlendirildiği ifade edildikten sonra, Ermeni halkının Türkiye ile yaşadığı acı tarihî deneyimler, Türkiye'nin Ermeni Soykırımı'nı inkâr eden resmî politikası,

18 "PCA for Armenian-Turkish Protocols", News.am. 30 Eylül 2009.

19 "Sarkisian to Visit Diaspora to Muster Support for Protocols", Asbarez, 24 Eylül 2009.

Ermenistan'a karşı hoşgörüsüz tutumu gibi bazı deyimlerle Türkiye yerilmiştir. Ardından Ermeni Soykırımı'nın tartışılmaz bir gerçek olduğu belirtilmiş ve protokollerle ilgili olmayan Karabağ konusuna geçilerek, Karabağ Cumhuriyeti'nin ve bağımsız Karabağlıların da "self determinasyon" hakkında bahsedilmiştir. Bildiride, sorunlara karşı tüm Ermeni halkının kutuplaşmadan uzak durarak birliğini koruması da vurgulanmıştır.

B. ERMENİ SİYASİ PARTİLERİNİN TUTUMU

Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokoller için Ermeni siyasi partilerinin genel tutumu, birkaç istisnaya, Hükümet koalisyonunu oluşturan partilerin, bazı çekincelerle de olsa protokollere taraflar olması, muhalefet partilerinin ise aralarında bazı farklarla, protokollere karşı çıkmalarıdır. Başlıca siyasi partilerin bu konudaki tutumları aşağıda özetlenmiştir:

1. Cumhuriyetçi Parti

Ermenistan Parlamentosu'ndaki 131 sandalyeden 64'üne sahip, hükümet koalisyonunun büyük ortağı olan ve Serj Sarkisyan'ın başkanlığını yaptığı Cumhuriyetçi Parti, protokolleri desteklemektedir.

Ancak bu desteğin, partinin Türkiye taraftarı gibi algılanmasının önüne geçmek için, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin bölgedeki tüm ülkeler için gerekli olduğu, Ermenistan'ın hiçbir zaman tek yanlı taviz vermeyeceği, Ermenistan için her türlü önkoşulun kabul edilmez olduğu, Türkiye dahil, Ermenistan'ın kimseden ultimatoma kabul etmeyeceği, ilişkilerin normalleşmesi için Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıması önkoşulunu ileri sürebileceğini ancak bölgenin güvenliği için bunu yapmadığı gibi bir söylem kullanılmıştır.²⁰ Protokollere karşı olanların ileri sürdüğü hususlar Cumhuriyetçi Parti üyelerini de etkilemiş olmalı ki, Başkan Sarkisyan partiyi ziyaret ederek protokol hakkında açıklamalarda bulunmuştur.²¹

2. Müreffeh Ermenistan Partisi

12 Mayıs 2007 parlamento seçimlerinden önce kurulmuş olan ve genelde eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın etkisi altında bulunduğu söylenen, hükümet koalisyonunun ikinci partisi olan Müreffeh Ermenistan Partisi de protokolleri

20 "Armenia Not To Allow Any Country Throwing Around", PanArmenian.Net, 29 Ekim 2009.

21 "Ruling Party Members Concerned About Turkish Diplomacy", RFE/RL, 29 Eylül 2009

desteklemektedir. Parti Birinci Protokolle Ermenistan'ın Türkiye ile önkoşulsuz ilişki kurduğunu, ayrıca bu olgunun Ermeni Soykırımı'nın tanınmasını kolaylaştırabileceğini, diğer yandan Hükümetler Arası Komisyonun, soykırım konusu dâhil, iki ülke arasında tartışmalı konuların ele alınmasına imkân vereceğini bildirmiş ancak protokollerde Karabağ konusuna değinilmemiş olmasını eleştirmiştir.²²

3. Hukuk Devleti Partisi

Hükümet koalisyonunun üçüncü partisi olan ve 2007 seçimlerinde 9 sandalye kazanmış bulunan, adı Hukuk Devleti olarak çevrilebilecek Orinats Yerkir Partisi, protokolleri tam olarak desteklediğini bildirmiştir.²³

4. Ermenistan Milli Kongresi

1991–1998 yılları arasında Devlet Başkanlığı yapmış olan Levon Ter Petrosyan tarafından kurulan ve Ermenistan'daki en büyük muhalefet partisi olan Ermenistan Milli Kongresi, sonradan kurulduğu için parlamentoda temsil edilmemektedir. 19 Şubat 2009'da yapılan başkanlık seçimlerinde Ter Petrosyan, oyların % 21,5'ini almıştır (Sarkisyan % 52,8).

Protokollerin parafe edildiğinin açıklanmasından sonra Ermenistan Milli Kongresi bu konudaki tutumunu bir bildiriyle açıklanmıştır.²⁴ Bildiride özetle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin, iki ülkenin halklarının, bölgesel barış ve güvenliğin yararına olduğu, bu protokollerin Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişki kurulması ve genelde ilişkiler için dev bir adım oluşturduğu, soykırım gerçeğini sorgulayacağı için bir tarihçiler komisyonu kurulmasının kabul edilemez olduğu, protokollerin meclis onayından sonra yürürlüğe girmesinin Ankara'nın, Karabağ Sorunu'nun çözümlenmediğini ileri sürerek, bu onayı belirsiz bir süre için ertelemek olanağı olduğu ifade edilmiştir. Kısaca Ermenistan Milli Kongresi protokolleri olumlu karşılamakla beraber, tarih komisyonuna şiddetle itiraz ile Türkiye'nin protokolleri onaylamasının Karabağ Sorunu'na bağlanmasından endişe etmektedir.

Söz konusu parti bundan sonraki söyleminde, protokolleri olumlu karşıladığı olgusunu arka plana iterek veya bu konuya değinmeyerek daha ziyade tarih

22 <http://www.iragir.am/scr/index.php?id=Irahos!!politics&pid=15086>

23 "Orinats Yerkir Supports Government's Position on Armenian-Turkish Protocols", ParArmenian.Net, 15 Eylül 2009.

24 "Armenian National Congress Concerned About Protocol Ratification Process", <http://hetq.am/en/politics/anc-4/>, 2 Eylül 2009

komisyonu ve protokollerin Karabağ sorununa etkileri üzerindeki eleştirilerini ön plana çıkarmış ve böylelikle protokoller Sarkisyan idaresine karşı muhalefetinin önemli öğelerinden birisi haline getirmeye çalışmıştır. Bu arada Ermenistan Milli Kongresi, Sarkisyan'ın 16 Eylül'de protokoller hakkında bilgi vermek üzere siyasi partilerle yaptığı toplantıya katılmamıştır.

Kongre, protokollerin 10 Ekim'de Zürih'te imzalanmasından sonra Sarkisyan'a karşı eleştirilerini arttırmıştır. 12 Ekim'de yayımlanan bir bildiri²⁵ "Zürih" ihanetinden bahsedilmiş, tarih komisyonunun kurulması karşılığında sınırın açılmasının sağlandığı, böylelikle dünya önünde soykırımın şüpheye düşürüldüğü, Türkiye'nin istediğini aldığı, Türkiye'nin protokoller imzalanmadan önce de, sonra da sınırların açılmasını Karabağ Sorunu'na bağladığı, son on yılın Koçaryan-Sarkisyan politikasının, soykırım sorununu Ermenistan'ın dış politika gündemine koymakla pazarlık konusu haline getirdiği belirtilmiştir. Son olarak, "bu ulusal olmayan" sürece son verilmesinin tek yolunun Serj Sarkisyan'ın istifası olduğu ileri sürülmüştür.

Ancak Ter Petrosyan 11 Kasım 2009 tarihinde yaptığı bir konuşmayla²⁶ yukarıda belirttiğimiz tutumunu değiştirmiştir.

Önce, ilke olarak, Serj Sarkisyan'ın başkanlığının yassallığını tanımıştır. Hatırlanacağı üzere 19 Şubat 2008 tarihinde yapılan başkanlık seçimlerine, hile yapıldığı ileri sürülerek, muhalefet partileri tarafından itiraz edilmiş, bu arada Erivan'da büyük gösteriler yapılmış, güvenlik güçlerinin müdahalesi üzerine biri polis 10 kişi ölmüş, çok sayıda kişi tutuklanmış ancak gösteriler aylarca sürmüştü.²⁷ Bu süreçte Ter Petrosyan ve taraftarları Sarkisyan'ın istifasını ve seçimlerin yenilenmesini istemişler ve kendisiyle diyaloga girmekten kaçınmışlardı. Bu kez Ter Petrosyan'ın Sarkisyan'ın yasallığını tanınması ve "kendisini 21. yüzyıla lâyük bir şekilde, kararlı ve gerçekçi bir devlet olarak dünyaya takdim ettiğini" söylemesi, protokoller nedeniyle hayli yıpranmış olan Ermenistan Devlet Başkanı'na yeni bir güç vermiş bulunmaktadır. Ter Petrosyan'ın böyle yapmakla, Sarkisyan'dan ziyade protokoller kurtarmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ter Petrosyan başkanlığı dönemimde (1991-1998) Karabağ Sorunu'nun çözümlenmesi ve Türkiye ile normal ilişkiler kurulmasına, ardılı Koçaryan'dan çok daha fazla çalışmış hatta Karabağ Sorunu nedeniyle parlamento ile ters düştüğü için istifa etmişti.

Ter Petrosyan 11 Kasım konuşmasında, protokoller konusunda, başta Taşnaklar olmak üzere, diğer aşırı milliyetçi çevreleri şiddetle eleştirmiştir. Bu eleştirilerin

25 Noyan Tapan, 13 Ekim 2009.

26 "Ter-Petrosian Reaches Out to Sarkisian, Blasts "Extreme Nationalists", RFE/RL, 11 Kasım 2008.

27 Ömer Engin Lütem, Olaylar ve Yorumlar, "Ermeni Araştırmaları" Sayı 39, ss.37-40

başında aşırı milliyetçilerin sık olarak başvurdukları ve Türkiye’den toprak taleplerinin temelini oluşturan “tarihî haklar” kavramı gelmektedir. Ter Petrosyan, haklı olarak, ne uluslararası ilişkilerin ne de uluslararası hukukun böyle bir kavramı kabul ettiğini söylemiştir. Diğer yandan Türkiye’nin, Doğu Anadolu üzerindeki Ermeni toprak taleplerini bertaraf etmeden Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeyeceğini de ifade etmiştir. Taşnakların ve diğer aşırı milliyetçilerin, Türkiye ile normal ilişki kurulmasını, bu ülkenin “kayıtsız şartsız teslim olmasına” bağladıklarını, ancak Türkiye’nin “teslim olmaya” niyetli görünmediği, bunun ise Taşnakların ve diğerlerinin Türkiye ile normal ilişki kurulmasının tamamen aleyhinde olduklarını gösterdiğini ifade etmiştir. Bu arada Türkiye-Ermenistan sınırını ilk tanıyanın Sarkisyan değil, 1920 yılında Gümrü Antlaşması’nı imzalayan Taşnaklar olduğunu, Türkiye’den toprak talebinde bulunmaktan ilk vazgeçenin de Sarkisyan değil, Koçaryan olduğunu belirtmiştir.

Ter Petrosyan’ın protokoller konusunda eleştirdiği tek husus Tarihî Boyut Alt Komisyonu’dur.

Bu alt komisyonun “Ermeni Soykırımı gerçeğini şüpheye düşüreceği ve soykırımın uluslararası alanda tanınması sürecini durduracağı” kanısındadır. Diğer yandan bunun Ermeni Diasporası’na vurulmuş büyük bir psikolojik darbe olduğunu söylemiştir. Ter Petrosyan ayrıca Türkiye’nin, ikili ilişkilerin normalleşmesini, Karabağ Sorunu’nun Azerbaycan lehine çözümlenmesi koşuluna bağlayacağını da ifade etmiştir.

Ter Petrosyan son olarak Sarkisyan’ın, Ermenistan içinde yasallık eksikliğini giderebilmek için Batılıların desteğini aradığını ve bu nedenle de Türklere affedilemez tavizler verdiğini söylemiştir.

Kısaca, Tarihsel Boyut Alt Komisyonu ve Türkiye’nin ilişkilerin normale dönmesini Karabağ Sorunu’na bağlaması hariç, Ter Petrosyan protokollerin lehinde düşünmektedir. Bu durum Serj Sarkisyan’ın ülke içindeki durumunu güçlendirmiştir.

5. Ermenistan Devrimci Federasyonu (Taşnak Partisi)

Ermenistan Devrimci Federasyonu veya kısaca Taşnak Partisi yukarıda değinilen ve hiçbir hukuksal temeli olmayan Ermenistan’ın “tarihî hakları”nın ve yine hukuksal değeri bulunmayan Ermenistan halkı için adaletin yerine getirilmesi fikirlerinin şampiyonu ve ısrarlı takipçisidir. Bilindiği üzere bu deyimler, günümüz Türkiye’sinden Ermenistan’a, Başkan Wilson’un saptadığı ölçülerde toprak verilmesi, ayrıca “soykırım” a uğramış kişilere (onların mirasçılara) tazminat

ödenmesi, tehcire uğrayan kişilerin geride bıraktıkları malların onların mirasçılarına iadesi ve bunlardan önce de günümüz Türkiye'sinin "soykırım"ı kabul etmesi ve özür dilemesi gibi hususların ileri sürülmesine olanak sağlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan tüm sorunların savaş sonrasında yapılmış antlaşmalarla çözümlendiği (Ermenistan için bunlar Kars ve Lozan antlaşmalarıdır) Taşnakları ilgilendirmemektedir. Onların saati 1918 yılında durmuş gibidir.

Bu aşırı tutum Ermenistan'da, az sayıda da olsa, Taşnakların daima taraftarı olmasını sağlamıştır. Ciddi bir kimlik bunalımı geçiren Diaspora'da ise Taşnaklar, aşırı tutumlarının yarattığı cazibe ile başlıca siyasi güç olmuşlardır. Konuya bu açıdan bakıldığında Türkiye-Ermenistan protokolleri, başta mevcut sınırların tanınması ve Tarihsel Boyut Alt Komisyonu olmak üzere, Taşnakların hiçbir şekilde kabul edemeyeceği hususlar içermektedir. O nedenle Taşnak Partisi, hem Ermenistan'da hem de Diaspora'da protokollere derhal tepki göstermiş, adeta savaş ilan etmiştir. Bu arada geçen Nisan ayında, Türkiye ile Ermenistan'ın bir yol haritası üzerinde mutabık kaldığının açıklanması üzerine Taşnakların hükümet koalisyonundan çekildiklerini de hatırlatalım.²⁸

Protokollerin metninin yayımlanmasından bir gün sonra, 1 Eylül 2009 tarihinde Erivan'daki Taşnak Partisi bir bildiri yayımlayarak²⁹ Ermenistan ve Ermenilerin birçok tehdit ve tehlike dolu yeni bir döneme girdiğini belirttikten sonra partinin tutumunu şu şekilde belirlemiştir:

a. Ermenistan ve Türkiye, komşu ülkeler olarak, ilişkilerini normalleştirmek için gerekli adımları atmalıdırlar. Bununla beraber, iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri kurulması ancak Türkiye'nin Ermeni Soykırımını tanıması ve Ermeni halkının hakları iade etmesiyle mümkündür. Önkoşul olmadan ilişkiler kurulması ve ablukanın kaldırılması ancak ilk adımlardır.

Bu konuda dikkat edilecek husus, Taşnakların iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması ve sınırların açılmasının (ambargonun kalkmasının) barış yapıldığı anlamına gelmemesidir. Barış için "Ermeni halkının haklarının iadesi", diğer bir deyimle, yukarıda değindiğimiz gibi, Ermenistan'a toprak verilmesi, tehcire uğrayanların mirasçılarına tazminat ödenmesi ve mallarının iadesi gerekmektedir.

b. Ermenistan'ın ön koşulsuz ilişki kurulmasını önermesi Türkiye'ye verilmiş önemli bir taviz olarak değerlendirilmektedir.

28 Ömer Engin Lütem, Olaylar ve Yorumlar, Ermeni Araştırmaları, Sayı 32, s21,22

29 "ARF Bureau Issues Announcement on Protocols", The Armenian Weekly, 1 Eylül 2009

c. Ermenistan'ın egemenliği ve bekası ile gelecek kuşakların milli hakları pahasına Türkiye ile ilişkiler kurulmasının kabul edilemez olduğu ileri sürülmektedir.

Burada ifade edilmek istenen husus Türkiye ile mevcut sınırın tanınmasının ve ayrıca Tarihsel Boyut Alt Komisyonu kurulmasının Ermenistan'ın egemenliği ve bekasına aykırı olduğudur. “Gelecek kuşakların milli hakları”ndan kastedilen ise bugün Ermenistan'ın Türkiye'den toprak ve tazminat alacak gücü olmamasına karşın gelecekte Ermenilerin böyle bir duruma gelebilecekleri, diğer bir deyimle Ermenistan güçlenirken Türkiye'nin zayıflayabileceği, o nedenle şimdiden “gelecek kuşakların milli hakları”nın zedelenmemesi gerektirir.

Taşnak Bildirisi'nde ayrıca protokollerin Türkiye'nin iyi bilinen ön koşullarını içerdiği, bunların Ermeni Soykırımı gerçeğini tartışmaya açmak ve (yukarıda değindiğimiz) Ermeni halkının kuşku götürmeyen haklarını geçersiz kılmak olduğu, ayrıca Türkiye Azerbaycan'ın çıkarlarına ters düşecek bir adım atmayacağını belirttiğinden, Karabağ Sorunu'nun da üçüncü bir önkoşul haline getirilmiş bulunduğu ileri sürülmektedir.

Bildiride, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun bu durumu dikkate alarak, ülke içindeki tartışmalar aşamasında, protokolleri etkisiz kılmak amacıyla içerdikleri tehlikeleri ortaya atmak için her türlü olanağı kullanacağı ifade edilmekte ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri sürecinin olumsuz sonuçlarının gerektiği gibi değerlendirilmesi için Ermeni halkına ve Ermenistan'daki siyasi güçlere çağrıda bulunmaktadır.

Bu bildiriye izleyen dönemde Ermenistan'daki Taşnak Partisi her fırsatta yukarıdaki hususları kamuoyunun dikkatine getirmek için çaba harcamıştır. Bunu Taşnak ileri gelenlerinin sık sık yaptıkları konuşmalarda ve Taşnak basınında görmek mümkündür. Ancak daha fazla dikkat çekebilmek amacıyla gösteriler de düzenlenmiştir. Bunlardan 9 Ekim 2009 tarihine çok sayıda katılım olmuş,³⁰ kişiler ellerinde “Protokollere Hayır”, “Türkiye'ye Tavizlere Hayır” ve “Ön koşullara Hayır” yazılı pankartlarla Başkanlık Sarayı'ndan Soykırım Anıtı'na kadar yürümüşlerdir.³¹ Diğer yandan, yine kamuoyunun dikkatini çekebilmek için, Erivan'da Dışişleri Bakanlığı binasının karşısında elli kişilik bir grup açlık grevi yapmıştır. Bu kişilerin iki gün grev yaptıkları, sonra yerlerini başkalarının aldığı anlaşılmaktadır.³²

30 Katılanların sayısı hakkında çok değişik rakamlar verilmektedir. Bunlar 60.000 ile (Asbarez 9 Ekim 2009), 4-5 bin (PanArmenian.net 9 ekim 2009) arasında değişmektedir.

31 “Demonstration in Yerevan. Protesting Against RA-Turkish Protocols”, PanArmenian.Net, 9 Ekim 2009.

32 “Armenian Politics Stagnate While Threat to Statehood Looms”, Hairenik.com/weekly, 23 Eylül 2009

Diğer yandan, protokoller için günah keçisi olarak Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan seçilmiş ve adı geçen istifası istenmiştir. Buna karşın Devlet Başkanı Sarkisyan'ın istifasının şimdilik istenmediği ancak bunun ihtimal dışı olmadığı da belirtilmiştir.³³ Aslında istifa konusunun Sarkisyan'a karşı bir tehdit olarak kullanılmak istendiği açıktır. Ne var ki oyların % 52'si ile seçilmiş ve Parlamento'da da geniş desteğe sahip Devlet Başkanı'nın bu tür tehditlerden çekinmesi beklenmemektedir. Meslekten diplomat olan Dışişleri Bakanı'nın durumu ise farklıdır. Koalisyonun büyük ortağı olan Cumhuriyetçi Parti Başkan Yardımcısı Razmik Zohrabiyan, Taşnakların iddialarını reddederek Dışişleri Bakanı'nın hükümetin politikasını uyguladığını söylemiş³⁴ ve Nalbantyan'ın üzerindeki baskıyı hafifletmiştir.

Taşnak partisi, 12 diğer parti ile birlikte 6 Ekim 2009 tarihinde protokoller aleyhinde bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiri de yer alan hususlar, ana hatları itibariyle, yukarıda değindiğimiz Taşnakların 1 Eylül 2009 tarihli bildirisindekilerin aynıdır.³⁵ Söz konusu 12 parti arasında sadece Miras Partisi parlamentoda temsil edilmektedir. Bu partiler ve bazı sivil toplum kuruluşları 9 Nisan 2009 tarihinde Başkan Sarkisyan'a bir mektup göndererek protokollerin imzalanmamasını istemişlerdir.³⁶ Taşnaklar Protokollerin imzalanmasından sonra 12 Ekim 2009 tarihinde bir bildiri yayınlayarak bilinen görüşlerini tekrarlamışlar ve Ermenistan'ın karşılaşılabileceği tehditleri önleyebilmek üzere, protokollerin Ermenistan Parlamentosu tarafından tasdik edilmesini engellemeye mecbur olduklarını belirtmişlerdir.³⁷

6. Miras Partisi

Ermenistan Miras Partisi 2007 Parlamento seçimlerinden önce kurulmuştur. Parlamentoda 7 sandalyesi vardır. Lideri olan Raffi Hovannissian, Amerikan Ermenisi olup Ermenistan'ın ilk Dışişleri Bakanı'dır. Türkiye'ye karşı gayet sert bir politika izlemek istediği için zamanın Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan tarafından 1992 yılında görevden alınmıştır. Miras Partisi, bir yönüyle Diaspora'nın partisidir, ancak Diaspora'ya hâkim olan Taşnaklardan ayrı kimliğe sahiptir. Türkiye ve Türklere karşı olmada Taşnaklardan bir farkı yoktur. Taşnakların protokolleri eleştirilerine katılmaktadır.

33 "Dashnaks Not Seeking Sarkisian's Resignation", Armenianliberty.org, 8 Eylül 2009

34 "Le parti Dashnak isolé quant à ses critiques sur la Turquie et le Karabakh", Armenews, 3 Eylül 2009.

35 "ARF Initiates Multy-Party Anti-Protocol Announcement", Asbarez, 6 Ekim 2009,

36 "Participants of October 9 March in Yerevan Call on Armenian President not to Sign Armenia-Turkey Protocols", Noyan Tapan, 9 Ekim 2009.

37 "ARF: We Will Use all Political Means to Ensure Failure of Protocols Ratification Process", Hairenik.com/weekly, 12 Ekim 2009

Miras Partisi protokoller açıklandıktan sonra bunların referanduma sunulmasını ve Başkan Sarkisyan'a güvenilip güvenilmeyeceği hususunda da referandum yapılmasını istemiş³⁸ ancak koalisyonun büyük ortağı Cumhuriyetçi Parti bu teklifi reddetmişti.³⁹ Bir süre sonra da protokollerin anayasaya uygunluğunun görüşülmesini Anayasa Mahkemesi'nden talep etmiştir.⁴⁰

Miras Partisinin protokole karşı olma nedenlerinden biri de yürürlüğe girdikleri takdirde bunun Diaspora'nın Ermenistan'a yaptığı mali yardımları ve siyasi desteği etkilemesi olasılığıdır. Miras Partisi zaman zaman protokollere karşı yürüyüşler de düzenlemektedir. Ekim ayı sonundaki yürüyüşlerden birine sadece 15 kişinin katılması özellikle dikkati çekmiştir.⁴¹ Bu durum son zamanlarda söz konusu partideki iç çekişmelerle de açıklanabilir. Parti lideri Raffi Hovannissian'ın, nedenini açıklamadan milletvekilliğinden istifa etmesi, sonra fikir değiştirerek istifasını geri alması bu çekişmelerin bir sonucudur.

Son olarak Miras Partisi Ermenistan'da "Soykırım Kurbanlarını Anma Günü" olan 24 Nisan'ın aynı zamanda "Anavatan'dan Mahrum Kalmayı Kınama" günü olarak ilan edilmesini isteyen bir kanun önerisini parlamentoya vermiştir.⁴² Buradaki "Anavatan" deyiimiyle Doğu Anadolu kastedilmektedir.

4- DİASPORA'DA GELİŞMELER

31 Ağustos 2009 tarihinde protokollerin metinlerinin yayımlanmasından sonra başlıca Diaspora örgütleri bu konudaki tepkilerini açıklamaya başlamışlardır. Bu tepkileri, Diaspora'nın yoğun olduğu ABD ve Avrupa ülkeleri itibarıyla aşağıda özetliyoruz.

1. A.B.D

Ermeni Diasporası'nın en örgütlü olduğu, dolayısıyla da en faal olduğu ülke ABD'dir.

Daha ziyade zengin Ermenilerce desteklenen ve ABD hükümetleriyle iyi geçinmeye özellikle önem veren, aynı zamanda Ermenistan'daki hükümet

38 "Le parti Héritage d'opposition a réagi aux protocoles arméno-turcs", Armenews, 10 Eylül 2009.

39 "Armenian Politics Stagnate While Threat to Statehood Looms", Hairenik.com/weekly, 23 Eylül 2009.

40 "Heritage Party Applies to Constitutional Court With Initiative to Organize Discussion on Initial Armenian- Turkish Protocols", Arminfo 23 Eylül 2009

41 "Heritage Holding Anti-Ratification Rally Once Again", PanArmenian.Net, 29 Ekim 2009

42 Noyan Tapan, "Zharangutiun Proposes Marking April 24 also as Condemnation Day of Homeland Deprivation", 2 Kasım 2009

çevreleriyle de iyi ilişkiler içinde olan Armenian Assembly of America (AAA) 2 Eylül'de bir basın bildirisini yayımlayarak,⁴³ Amerikan Hükümeti'nin Türkiye-Ermenistan sorunlarına yaklaşımı çerçevesinde protokolleri incelemiş ve bu arada Türkiye'yi, sözünü tutmadığını ileri sürerek eleştirmiştir. AAA bu eleştiriye kendi görüşlerini açıkça katmamış; ancak bildiriye önköşulsüz olarak Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesinin desteklendiği ve protokollerin bu yönde önemli bir adım olduğu belirtildiğinden, aslında protokollerden yana olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu örgüt, bu çekingen tutumuna rağmen, Taşnakların eleştirisinden kurtulamamıştır.⁴⁴

Diaspora'nın en zengin örgütü olarak bilinen ve ilke olarak eğitim ve hayır işleri alanında faaliyet gösterdiği iddia edilen Armenian General Benevolent Union (AGBU) 12 Eylül'de bir bildiri yayımlayarak, Türkiye'ye karşı izlenecek politikanın, Ermeni milletinin temel ve tarihî haklarının aleyhinde olmaması ve soykırımın uluslararası tanınmasının diplomatik mülahazalara kurban edilmemesi gerektiğini ifade etmiş; ancak Ermeni milletinin haklarının korunması, tarihî ve kültürel haklarının savunulması için "Anavatan"ın desteklendiği belirtilmiştir.⁴⁵ Bu bildiri AGBU'nun aslında protokollerden memnun olmadığını ancak bu konuda Ermenistan Hükümeti'ni eleştirmek de istemediğini düşündürmektedir.

Taşnaklara gelince, bu partinin ABD'de batı ve doğu yakaları için ayrı ayrı olmak üzere kolları mevcuttur. Bunlar protokoller aleyhinde bildirimler yayımlamışlardır.⁴⁶ Ancak Taşnaklar bu tür faaliyetlerini daha ziyade, bir sivil toplum kuruluşu olan, Amerika Ermeni Mili Komitesi (Armenian National Committee of America = ANCA) aracılığıyla yürütmektedirler. ANCA protokollerin metinlerinin yayımlamasından hemen sonra 1 Eylül'de Kongre üyelerine bir mektup göndererek protokoller hakkındaki çekinceler ve endişelerini belirtmiştir.⁴⁷ ANCA İcra Direktörü Aram Hamparyan tarafından imzalanan bu mektupta, Ermeni Soykırımı tarihî gerçeğine dayanmadığı için Türkiye ile normal ilişkiler kuran bu girişimin çok sürmeyeceği ifade edildikten sonra kongre üyelerinden şunlar istenmiştir:

- ABD Başkanı'nın Ermeni Soykırımı'nı tanımak vaadini yerine getirmeye ikna edilmesi
- ABD Hükümeti'nin, Ermeni Soykırımı konusunun tarih komisyonuna gönderilmesini hiçbir şekilde kabul etmemesinin sağlanması

43 "Armenian Assembly of America, Press Release", 2 Eylül 2009. Web: [http:// www.aaainc.org](http://www.aaainc.org)

44 "As Community Unites, Armenian Assembly Steps Away", Asbarez, 18 Eylül 2009

45 "AGBU Central Board of Directors Issues Statement on Armenia-Turkey Protocols", Asbarez, 14 Eylül 2009

46 "ARF Western US Statement on Proposed Armenian-Turkey Protocols", Asbarez, 2 Eylül 2009.

47 Noyan Tapan, "ANCA Concerned With Protocols Initiated for Improving Armenian-Turkish Relations", 3 Eylül 2009.

- Taahhütlerini yerine getirmediği takdirde, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'yi sorumlu tutması
- ABD Kongresi'nin Ermeni Soykırım kararını ivedi olarak kabulü

ABD Hükümeti'nden sanki protokollere tarafmış gibi bazı isteklerde bulunulması gariptir.

ANCA Başkanı Ken Hachikian ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'a bir mektup göndererek,⁴⁸ özetle, bu tek taraflı protokoller hakkında Amerika'daki Ermeni toplumunun endişelerini bildirmiş ve protokoller kabul edildiği takdirde Ermeni Soykırımı gerçeğinin sorgulanacağını, Ermenistan'ın güvenliğinin tehdit edileceğini, Karabağ'ın özgürlüğünün tehlikeye atılacağını ve tüm Ermenilerin reddedilemez haklarının zarar göreceğini ifade etmiştir. Burada da garip olan husus, açıkça söylenmemiş olmakla beraber, Taşnakların ABD Hükümeti'nin Ermenistan'ın işlerine müdahale etmesini istemeleridir.

Taşnakların ABD Kongresi ve Hükümeti'ne bu girişimlerine bazı kongre üyeleri yardımcı olmuşlardır. Kongre'deki Ermeni Çıkarlarını Kollama Grubu (Armenian Congressional Caucus) eş başkanları olan Frank Pallone ve Mark Kirk bir bildiri yayımlayarak,⁴⁹ "Türkiye'nin iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için işbirliğinde bulunmak isteğini endişe ile karşıladıklarını, Ermeni Soykırımı gibi bir tarihî olayın gözden geçirilmesi veya Karabağ barış sürecinin bu müzakerelere dâhil edilmesi için yapılacak girişimlerin görüşmelerin amacına ters olduğunu" bildirmişlerdir.

Taşnaklar hariç, ABD'deki başlıca Ermeni örgütleri Başkan Obama'ya 9 Eylül 2009 tarihinde bir mektup göndererek, Türkiye'nin daha önce taahhütlerini yerine getirmemiş olmasını dikkate alarak endişe duyduklarını, bu nedenle Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırması ve Ermenistan'la devamlı diplomatik ilişki kurması konusundaki taahhütlerini yerine getirmediği takdirde ABD'nin Türkiye'yi sorumlu tutmasını istemişlerdir. Bu mektup yukarıda değindiğimiz AGBU ve AAA başkanlarının yanında Doğu ve Batı Yakaları Başpiskoposları tarafından imzalanmıştır. Taşnakların bu girişime dâhil olmamaları, diğer örgütlerle olan uyumsuzlıklarından gelmektedir. Bu arada Türkiye'nin şimdiye kadar hangi taahhüdünü yerine getirmediği de anlaşılamamıştır. Maalesef Ermeni Diasporası en ciddi konularda dahi propaganda yapmak eğilimine mağlup olmaktadır.

48 "ANCA Calls on Hillary Clinton to Lift U.S. Pressure on Armenia", Armenian National Committee of America", Press Release, 30 Eylül 2009

49 "Congressional, Armenian-American Reactions to Protocols is Mixed", Washington Briefing, 4 Eylül 2009

Diğer yandan Ermeni Soykırımı'nın tanınması için 17 Mart 2009 tarihinde Temsilciler Meclisi'ne verilmiş olan H.Res. 252 sayılı karar tasarısında ortak sunucuların sayısının artırılmasına çalışılmıştır. 3 Aralık 2009 tarihi itibarıyla ortak sunucu sayısı 135'tir. Temsilciler Meclisi'nde mutlak çoğunluk sayısı 218'dir.

Ayrıca aynı metin 21 Ekim 2009 tarihinde S.Res. 316 sayı altında Senato'ya da verilmiştir.

3 Aralık 2009'da ortak sunucu sayısı 7'dir. Bilindiği üzere Senato'da mutlak çoğunluk 51'dir.

Bu tasarılar söz konusu meclislerin dışişleri işlerine bakan komitelerine havale edilmiştir.

Senato Çoğunluk Sözcüsü (Senate Majority Leader) Harry Reid'in 19 Kasım'da Senato'daki karar tasarısına ortak sunucu olacağını belirtmesi⁵⁰ söz konusu tasarıların yeniden güncel olacağını işaretleri olarak sayılabilir.

Diaspora'daki Ermeni kiliseleri, özellikle Ecmiyazin'e bağlı olanlar, genel olarak günlük siyasetin dışında kalmaya çalışırlar. Buna karşın 24 Nisan öncesinde ve sonrasında soykırımı anma bahanesiyle Türkiye aleyhtarı faaliyetlerin merkezinde yer alırlar.

ABD'deki Ermeni kiliseleri, ülkenin coğrafyasına uygun bir şekilde Doğu ve Batı yakası "prelacy"lerine⁵¹ ayrılır. Batı yakası prelacy'sinin başındaki Başpiskopos Muşeg Mardirossian öteden beri "siyasi" konularla ilgilenen bir kişidir. Protokollerin metinlerinin yayımlanmasından sonra kilise ileri gelenlerini ve ayrıca Taşnak Partisi temsilcilerini davet ederek protokoller konusunda bir toplantı yapmıştır. Burada yaptığı konuşmada, protokollerin teorik olarak iki ülkenin ilişkilerini normalleştirme gibi olumlu değişiklikler getirirse de sonuçta Ermeni halkının haklarını tehlikeye attığını söylemiştir.⁵²

Bu arada ABD'deki bazı "bilimsel" Ermeni kuruluşlarının da protokollere karşı vaziyet aldığı görülmüştür. Militan Ermeni tarihçi ve diğer bilim adamlarını bünyesinde toplayan Zoryan Enstitüsü Direktörü Roger W. Smith, Başkan Sarkisyan'a bir mektup göndererek⁵³ tarihî boyut için kurulacak alt komisyonun

50 "Senate Majority Leader to Cosponsor Armenian Genocide Resolution", Asbarez, 19 Kasım 2009.

51 "Prelacy" başpiskoposluka eşdeğer bir dini makam

52 "Western Prelacy Hosts a Discussion on Armenia- Turkey Protocols", Western Prelacy News, 11 Eylül 2009

53 "Open Letter for the Protocols to Pres. Sargsyan from Prof. Roger W. Smith", <http://www.zoryaninstitute.org/> 30 Eylül 2009

bilim adamlarını endişeye sevk ettiğini, Ermenilerin soykırımı uğradığı hakkında geniş bir akademik konsensüs bulunduğunu, Türk arşivleri dahil diğer arşivlerin de bunu gösterdiğini, siyasi saiklarla kurulmuş bir komisyonun tarihî bir gerçek hakkında uzlaşmaya varacağına inançlarının olmadığını, tarih komisyonunun gelecekte soykırım yapmayı düşünenleri cesaretlendireceğini ifade etmiş ve protokolde tarih boyutuna ilişkin ifadelerin değiştirilmesini, bu yapılamıyorsa tarih boyutu tartışmasının ertelenmesini istemiştir.

Son yıllarda Ermeni ve Ermeni taraftarı tarihçilerin ve bu nitelikteki diğer bilim adamlarının, Ermenilerin soykırımı uğradığı hakkında geniş bir konsensüs bulunduğunu ve arşivlerin de bunu gösterdiğini ileri sürerek Ermeni soykırımı konusunda herhangi bir tartışmaya girmekten kaçındıkları görülmektedir. Smith'in mektubu bu eğilime uygundur. Ancak bunun da ötesinde Ermeni Soykırımı iddiaları konusunda, değil bir ortak bilimsel araştırma yapmak herhangi bir tartışmaya girmekten dahi çekinildiğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni ise ortak çalışma veya tartışmaların Ermenilerin savdukları savları çürüteceği korkusu olabilir. Zira tezleri gerçekten güçlü olanlar bunları tartışmaktan çekinmezler.

Zoryan Enstitüsü ile yakın bağları olan Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin⁵⁴ yeni Başkanı William Shabas da Başbakan Erdoğan ve Başkan Sarkisyan'a bir mektup göndererek "Ermeni soykırımının tanınması herhangi bir tarih komisyonunun varacağı olası bir sonuç değil, işe başlama noktası olmalıdır" demiştir.⁵⁵ Burada da Ermeni Soykırımı'nı tartışmaktan kaçınmak amacı gayet belirgindir.

Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin eski başkanları 3 Kasım 2009 tarihinde Başbakan Erdoğan'a bir mektup göndererek⁵⁶ Türkiye'nin de dâhil olacağı bir tarihî komisyona itiraz etmişler, buna neden olarak da Türkiye'nin Ermeni Soykırımı'nı inkar etmesini ve TCK'nın 301. maddesine göre soykırımı kabul etmenin suç sayılmasını göstermişlerdir. Diğer yandan Başbakan Erdoğan'ın tarih komisyonu soykırımı karar verirse bunu kabul etmeyeceğini söylediğini iddia etmişlerdir.

Aslında Başbakan bunun tamamen tersini söylemiştir. Diğer yandan TCK 301'inci maddesi Ermeni Soykırımı olduğunu iddia edenleri mahkûm etmemektedir. Kanun maddesinde soykırım sözcüğü dahi yoktur. Bu madde Türklüğü, Cumhuriyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisini, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, devletin yargı

54 Bu Birlik hakkında bakınız. Ömer Engin Lütem, Olaylar ve Yorumlar, Ermeni Araştırmaları, Sayı 27-28, ss. 42-45

55 "The Politics Of Genocide And The Turkey-Armenia Protocols", Azd Daily, 31 Ekim 2009

56 "Former IAGS Presidents Consider Historical Commission an Attempt to Deny Armenian Genocide" The Armenian Weekly, 20 Kasım 2009

organlarını, askerî veya emniyet teşkilatını alenen aşağılayanlarla ilgilidir. Madde, eleştiri amacıyla yapılan düşünce açıklamalarının suç oluşturmadığını açıkça belirtmektedir. Buna göre sadece aşağılama amacıyla soykırım iddiasında bulunan kişiler bu madde kapsamına girmektedir.

Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin eski başkanı sıfatıyla bu mektubu imzalayanlar arasında tanınmış bilim adamları⁵⁷ bulunmaktadır. Bu kişilerin, gerçekleri bu derecede çarpıtmaları hazindir.

Protokollere karşı gösteriler de düzenlenmiştir. 19 Eylül 2009 tarihinde bir Taşnak yan kuruluşu olan Ermeni Gençlik Federasyonu (Armenian Youth Federation), New York'ta Ermenistan'ın Birleşmiş Milletler Temsilciği binası önünde yaklaşık 800 kişinin katıldığı bir gösteride protokollerin imzalanmasını protesto etmiş, Karabağ'ın bağımsızlığı, Türkiye'nin Ermeni Soykırımı'nı tanıması, tazminat ödemesi ve Türkiye'ye toprak vermesi lehinde sloganlar atılmıştır.⁵⁸ Bir hafta kadar sonra, 27 Eylül'de, bu kez Batı Yakasında, Glendale'de, Taşnaklar tarafından, Hınçak ve Ramgavarlar'ın da katılımıyla düzenlenen gösterilere yaklaşık 10.000 kişi katılmıştır. Bu gösteride kabul edilen bir kararda tarih komisyonu, mevcut sınırın tanınması, Karabağ için self determinasyon ilkesinden bahsedilmemesi v.s. hususlar hakkında bilinen Taşnak görüşleri tekrarlandıktan sonra, protokollerin bu haliyle kabul edilemez ve tehlikeli olduğu, bunların imzalanmasının geri dönülemez ve ağır sonuçlar doğuracağı belirtildikten sonra Ermeni Hükümeti'nden derhal bu protokollerin imzalanması ve tasdiki çabalarına son vermesi istenmiş, aksi halde Ermenistan Başkanı'nın gelecek olayların tek sorumlusu olacağı ve Ermeni halkı ve tarihi tarafından buna göre değerlendirileceği ifade edilmiştir.⁵⁹

Ermeni asıllı bilim adamlarına gelince fikir beyan edenlerin hepsi protokollerin aleyhinde olmuştur. Bu olgu Taşnakların ne derecede Diaspora'ya hâkim olduklarının bir diğer kanıtıdır. Söz konusu bilim adamlarının münferit yazılarının dışında, The Armenian Weekly'nin Editörü Khatchik Mouradian tarafından hazırlanan uzun bir yazıda "tarih komisyonu" hakkındaki (olumsuz) fikirler dile getirilmiştir.⁶⁰ Bu kişilerin ad ve unvanları dipnotlardır.⁶¹ Taner Akçam'ın

57 Helen Fein, Roger W. Smith, Frank Chalk, Joyce Apsel, Robert Melson, Israel W. Charny, Gregory Stanton

58 "East Cost Armenians Protest for Justice, Oppose Armenia-Turkey Protocols", Asbarez, 24 Eylül 2009

59 "Resolution Urges End to Protocol Process", Asbarez, 28 Eylül 2009

60 "Leave it to the Historians": Scholars From Armenian Diaspora Reflect on Sub-Commission on Historical Dimension.", The Armenian Weekly, 18 Ekim 2009

61 Prof. Richard Hovannisian, "the chair of modern Armenian history at UCLA"; Peter Balakian, professor of the humanities at Colgate University; Dr. Ara Sanjian, associate professor of Armenian and Middle Eastern History and director of the Armenian Research Center at the University of Michigan-Dearborn; Hovann Simonian, the co-author of Troubled Waters: The Geopolitics of the Caspian Region and editor of The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey; Dr. Elyse Semerdjian, associate professor of Islamic world history at Whitman College; Aram Arkun, New York based scholar who has conducted archival research and published material on various aspects of modern Armenian history and the Armenian Genocide; Dr. Dikran Kaligian, the

protokollerin yayımlanmasından üç gün sonra Taraf gazetesindeki protokoller hakkında olumsuz görüşleri içeren bir söyleşisi de ABD Ermeni basınında yer almıştır.⁶²

Taşnak görüşlerine yakın hatta bu partinin gayri resmî organı sayılabilecek Asbarez ve The Armenian Weekly gazetelerinin Ekim ayı başında protokoller konusunda yaptıkları bir kamuoyu yoklamasından şu sonuçlar alınmıştır:⁶³

- a. Tarih komisyonu kurulmasını istemeyenler % 88,2
- b. Ermenistan'ın Türk sınırını tanımasını istemeyenler % 88,6
- c. Türk sınırının açılmasını Karabağ Sorununun çözümüne bağlanmasını istemeyenler % 94,7
- d. Protokollerin Türkiye lehine olduğunu düşünenler % 94,8
- e. Protokollerin kabul edilmesini istemeyenler % 90,5

Buna göre ABD Ermenilerinin çok büyük bir çoğunluğu protokollere karşı görünmektedir.

Aşağıda anlatacağımız gibi, Sarkisyan'a New York ve Los Angeles'ta yapılan muamele de bunu göstermektedir.

2. Avrupa Ülkeleri

Avrupa'da Ermeni Diasporası'nın en faal olduğu ülke Fransa'dır. Bu ülkedeki Ermeni örgütlerini bünyesinde topladığını ileri süren Fransa Ermeni Örgütlerinin Eşgüdüm Konseyi (Conseil de Coordination des organisations Arméniennes de France = CCAF) yayımladığı bir bildiriye⁶⁴ Ermeni Soykırımı'nın müzakere edilemeyeceği ve bir alt komisyon tarafından incelenemeyeceği, birinci protokoldeki “iki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekilde karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek”

---

author of Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908–1914 and managing editor of the Armenian Review; Dr. Razmik Panossian, the author of The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars; Dr. Bedross Der Matossian, lecturer in the faculty of history at the Massachusetts Institute of Technology (MIT); Dr. Henry Theriault, professor of philosophy at Worcester State College and author of several articles on genocide denial; Marc Mamigonian, the director of academic affairs at the National Association for Armenian Studies and Research (NAASR) in Belmont,

62 “Taner Akçam: The Decision Will Be Made by Politicians, Not Historians”, The Armenian Reporter, 15 Eylül 2009

63 “Poll: Over 90% of Armenian Americans Oppose Protocols”, Asbarez, 2 Ekim 2009

64 “CCAF Issues a Statement on Armenia-Turkey Protocols”, Armradio.am, 18 Eylül 2009

sözlerinin açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu, zira her soykırımın manevi, siyasi ve maddi tazminat gerektirdiği (bu sözlerle tazminat olarak Türkiye’den alınması gereken topraklardan vazmıgeçildiği ifade edilmek istenmektedir) Karabağ’ın self determinasyon hakkı bulunduğunu, Karabağ’ın bu sorunun çözümüne katılması ve Karabağ topraklarının doğrudan Ermenistan’a bağlanması gerektiği, Türkiye’deki Ermeni tabusunun ortadan kalkması için Ankara’nın soykırım inkarcılığından vazgeçmesi ve TCK’nin 301-305’inci maddelerini iptal etmesi, ayrıca Ankara’nın Ermenistan’ı abluka altında tutmaktan vazgeçmesi gibi hususlar yer almaktadır.

Fransa’daki Ermeni Devrimci Federasyonu Batı Avrupa Bölümü Başkanı Murad Papazyan, protokollerin açıklanmasından sonra bir beyanatında⁶⁵ Ermeni davasının tehlikede olduğunu, Karabağ’ın tehlikede olduğunu, Ermeni makamlarının Ermenistan’ın kurulmasından beri en büyük siyasi hatayı yapmakta olduklarını, Ermeni Sorunu’nun incelenmesi için özel bir örgüt yaratılmasının (Tarihî Boyut Alt Komisyonu) bu konuda şimdiye kadar yapılan çalışmaları tehlikeye attığını, bunun Ermeni davası için ağır bir darbe ve Türk diplomasisi için müthiş bir zafer olduğunu, Ermeni makamlarının Türkiye ile diplomatik ilişki kuran protokolleri kabul etmekle Türkiye’den olan taleplerinden vazgeçtiklerini söylemiştir.

Görüldüğü gibi, Fransa’daki Ermeni örgütlerinin protokollere karşı tepkileri, ABD’dekilerle aynı noktalarda olmakla beraber, üslup bakımından çok daha serttir.

Daha ziyade Avrupa Birliği’nde Ermeni çıkarlarını izlemek ve bu arada birlik organlarında Türkiye aleyhinde faaliyet göstermek üzere kurulmuş olan Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu (European Armenian Federation for Justice and Democracy= EAFJD) 2 Eylül 2009 tarihinde bir bildiri yayımlayarak,⁶⁶ Türkiye’nin Ermenistan’a ön koşullarını kabul ettirdiği, Türkiye’nin ön koşullarının uluslararası hukukun ilkelerini ihlal ettiği, zira bağımsız Ermenistan’dan önce yapılmış yasal olmayan antlaşmaların koşullarının Ermenistan tarafından kabul edildiği, (Moskova ve Kars Antlaşmaları kastedilmektedir), Ermeni Soykırımı’nın uluslararası tanınması için Ermenistan tarafından gösterilen çabaların terk edilmesi anlamını taşıdığı, aynı zamanda Ermenistan’ın Karabağ konusundaki müzakerelerde Azerbaycan’ın isteklerine tamamen teslim olduğunu gösterdiği gibi hususlar yer almaktadır. Görüldüğü gibi bu bildirin üslubu da serttir, ayrıca mantık ve maddi hatalar içermektedir.

Diğer yandan EAFJD, Fransa’da bazı aydınlar tarafından düzenlenen “Votch” (Ermenice hayır) Kampanyasını (protokollere “hayır”) da desteklemiştir⁶⁷ ve

65 “Armenian Authorities May Commit the Biggest Error”, PanArmenian.Net, 3 Eylül 2009

66 “Armenian Federation for Justice and Democracy”; “Armenian-Turkish Protocols: Turkey’s Preconditions Violate the Principles of International Law” Press Release, 2 Eylül 2009

67 “Armenian Federation for Justice and Democracy”; “Turkish-Armenian Protocols Unanimously Rejected. The “Votch” Petition is met with by Worldwide Acceptance”, Press Release, 29 Eylül 2009

muhtemelen bu kampanyayı özendirmiştir. 30 kadar ülkedeki Ermeniler tarafından imzalandığı ileri sürülen bir dilekçede⁶⁸ protokollere karşı yukarıda değindiğimiz olumsuz hususlar dile getirilmektedir. İki ay kadar sonra, 24 Kasım 2009 tarihinde bu dilekçenin sadece 4.495 kişi tarafından imzalanmış olması bu kampanyanın başarısının sınırlı olduğunu göstermektedir.

Avrupa'nın birçok ülkesinde ve özellikle İsviçre, İtalya, Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi, İngiltere, İsveç ve Almanya'daki Ermeni kuruluşları da protokoller aleyhine görüş beyan etmişlerdir.

Rusya Federasyonu, Ermenistan dışında en fazla Ermeni nüfusa sahip olması nedeniyle özel bir öneme sahiptir (yaklaşık 1,2 milyon). Ancak Rusya'daki Ermenilerin çoğu, Ermenistan'ın bağımsızlığından sonra, ekonomik nedenlerle bu ülkeye çalışmaya geldiğinden ve halen de Ermenistan ile çok yakın ilişkileri olduğundan, aslında Rusya'da, ABD veya Fransa'dakine benzer bir Ermeni Diasporası olduğunu söylemek zordur. Rusya'da mevcut birçok Ermeni kuruluşu genel olarak protokollerin aleyhinde tutum almıştır. Rusya'daki Ermenilerin en fazla isim yapmış olanı, Ara Abrahamyan adında zengin bir iş adamıdır. Abrahamyan Ermenistan dışındaki tüm Ermenileri kapsamak üzere, son yıllarda fazla faaliyeti duyulmayan, bir "Dünya Ermenileri Örgütü" (World Armenian Organization) kurmuştur. Ayrıca kendisi "Rusya Ermenileri Birliği" (Russian Armenians Union) başkanıdır. Öteden beri Türkiye aleyhtarı söylemiyle tanınan ve bu söylemle "Dünya Ermenileri Örgütü"nü yürütmeye çalışan Abrahamyan protokoller hakkında yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin değişmediğini, sınırı açmak ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak hususunda Türkiye'nin niyetlerine inanmamak gerektiğini ifade etmiş, ayrıca Türkiye'nin Ermenistan ve Diaspora arasına nifak sokmak amacıyla hareket etmesinin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁹

3. Diğer Ülkeler

Dünya'da diğer bazı ülkelerdeki Ermeni örgütleri de, genel eğilime uyarak protokollerin aleyhinde tutum almışlardır.

Bu arada ilk kez Çin'de de bir Ermeni örgütü olduğu öğrenilmiştir. "Çin Ermeni Topluluğu" adını taşıyan bu örgüt, bu ülkedeki 200 kadar Ermeni ailesini temsil ettiğini belirterek yayımladığı bir bildiride, Türkiye'yi ağır bir dille suçlamış ve protokollerin kabul edilmemesini istemiştir.⁷⁰

68 Dilekçenin metni için bkz. www.votch.org

69 "Ara Abrahamyan: Armenia Mustn't Engage in Wishful Thinking", PanArmenian.Net, 16 Ekim 2009

70 ChinaHAY/Hong Kong, 9 Ekim 2009

Güney Amerika’da en büyük Ermeni topluluğu Arjantin’de bulunmaktadır. 3 Ekim 2009 tarihinde Buenos Aires’teki Ermeni Katedrali yakınındaki “Ermeni Şehitleri Anıtı”nda protokoller aleyhine yaklaşık 1.500 kişinin katıldığı bir gösteri yapılmıştır.⁷¹

Avustralya’da nispeten küçük ancak gayet aktif bir Ermeni topluluğu bulunmaktadır. Avustralya Ermenilerinin bir kısmının bu ülkede Türk diplomatlarına yapılan saldırılara verdiği destek hatırlarda olup halen de bu topluluk içinde aşırı görüşler revaçtadır. Sydney’de Taşnakların bir yan kuruluşu olan Avustralya Ermeni Milli Komitesi tarafından düzenlenen ve 600 kadar kişinin katıldığı bir gösteride protokoller eleştirilmiştir.

4. Sarkisyan’ın Diaspora Ermenilerini Ziyareti

Başkan Sarkisyan protokoller hakkındaki yaptığı istişarelerine Diaspora’yı da dâhil etmiştir. Bu amaçla Ermeni toplumunun en fazla olduğu Paris, New York, Los Angeles ve Rusya’da Rostov kentlerine giderek bu ülkelerdeki veya komşu ülkelerden gelen Ermeni kuruluşları temsilcileriyle görüşmeler yapmıştır.

Yukarıda tam metnini verdiğimiz 31 Ağustos 2009 tarihli Türkiye, Ermenistan ve İsviçre basın açıklamasında siyasi istişarelerden bahsediliyorsa da yapılan görüşmelerden sonra protokol metinlerinde bir değişiklik yapmak mümkün olmadığından, aslında istişare değil bilgi verme söz konusudur. Nitekim bu husus bazı Diaspora örgütleri tarafından başkanın ziyaretinden önce kamuoyuna duyurulmuştur.⁷²

Diğer yandan protokollerin metinleri Ermenistan Başkanı’nın ziyaretinden bir ay önce yayımlandığından, diaspora örgütleri gerekli incelemeyi yapmış ve tutumlarını kamuoyuna açıklamışlardı. Ayrıca birçoğu başkanın ziyaretinden hemen önce yeniden bildirimler yayımlamak suretiyle tutumlarını teyit etmişlerdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Diaspora örgütlerinin büyük kısmı protokollerin aleyhinde vaziyet almıştır. O nedenle Başkan Sarkisyan, ziyaretlerini yapmadan önce bu olumsuz durumu ve bunun sonucu olarak şiddetli denebilecek tepkiler alacağını bilmekteydi; ancak yine de bu ziyaretleri yapmakta beis görmemiş ve protestolara göğüs germiştir. Bu, herhalde, protokollerin imzalanmasından önce Diaspora’ya bilgi verilmiş olmasının Ermenistan kamuoyunda iyi karşılanacak olmasından ileri gelmektedir.

71 Asbarez, 3 Ekim 2009. “Armenians in Argentina Protest Turkey-Armenian Protocols”

72 Örnek olarak Ermeni Yardım Derneği (Armenian Relief Society)’nin bildirisi (Yerkir, 30 Eylül 2009. ARS Opposes Armenian –Turkish protocols) ve Ermeni Devrimci Federasyonu’nun 30 Eylül 2009 tarihli bildirisi (www.hairenik.com/weekky.. “ARF Statement on Upcoming New York Meeting with President Sarkisian”, 30 Eylül 2009

Yukarıda adını verdiğimiz dört şehirdeki bilgilendirme toplantılarına gelince, hangi örgütlerden kaç kişi çağrılacağı daha önce tespit edildiğinden her isteyen toplantıya gelmesi söz konusu olmamıştır. Toplantılarda Sarkisyan bir konuşma yapmış ardından örgüt temsilcileri konuşmuşlardır. Diğer bir deyimle bir müzakere yapılmamıştır.

Başkan Sarkisyan, ziyaretlerine 2 Ekim 2009 tarihinde Paris'te başlamıştır. İlk önce bu şehrin en seçkin bir yerinde bulunan Ermeni Soykırım Anıtı'na (besteci-papaz Gomitas'ın heykeli) bir çelenk koymuştur. Burada toplanan 300 kadar Ermeni, Sarkisyan aleyhinde "hain" gibi sloganlar atarak töreni sabote etmek istemiş ve polisle çatışmıştır. Sarkisyan daha sonra Diaspora örgütleri temsilcileriyle bir toplantı yapmıştır.⁷³ Bu arada Fransa'daki bazı Ermeni asıllı şahsiyetler başkanın bu girişimini desteklemişlerdir. Bunlar arasında meşhur şarkıcı ve aynı zamanda Ermenistan'ın Bern Büyükelçisi Charles Aznavour, Fransa'da sinema ödülleri veren "Académie des Cézars"ın başkanı Alain Terzian ile yukarıda değindiğimiz Fransa Ermeni Örgütlerinin Eşgüdüm Konseyi Başkanı Alex Govciyan da bulunmaktadır.⁷⁴

Başkan Sarkisyan ABD'ye ayak basmadan önce aleyhindeki faaliyetler başlamıştır. Başta Taşnaklar olmak üzere bazı örgütler bilinen görüşlerini dile getiren bildirimler yayımlamışlardır. Bu arada özellikle 27 Eylül'de Kaliforniya'da Los Angeles yakınındaki Glendale şehrinde yapılan ve 10.000 Ermeni'nin katıldığı ileri sürülen gösteri dikkat çekmiştir. New York'ta ise, yine Başkan Sarkisyan'ın gelişinden önce 19 Eylül'de yaklaşık 800 kişinin katıldığı bir gösteri yapıldığını yukarıda belirtmiştik.

9 Eylül'de Başkan Obama'ya bir mektup gönderen Ermeni örgütleri (AGBU, AAA ve Doğu ve Batı yakası Başpiskoposları) başkanın ABD'ye gelmesinde iki gün önce, 1 Ekim'de, bir basın bildirisi yayımlayarak⁷⁵ daha önce Ermeni Hükümetlerinin Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek ve sınırı açmak için çalıştıklarını ancak Türkiye'nin Karabağ'dan ve Ermeni Soykırımı'ndan vazgeçilmesi gibi koşullarıyla karşılaştıklarını, bu dikkate alındığında 31 Ağustos'ta açıklanmış bulunan protokollerde geçmişe göre bir değişiklik bulunduğunu, Türkiye'nin şimdi önkoşulsuz normal ilişki kurulması taahhüdünde bulunduğu ifadeleriyle, protokoller savunulmaya çalışılmış ve bu durumda protokollere ve Ermenistan Başkanı'nın iyi niyetlerine saldırmanın Ermeni halkının çıkarlarına hizmet etmediği bildirilmiş ve bu kritik dönemde Ermenistan Başkanı'nın desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

73 "Une visite Présidentielle Contestée", Armenews, 3 Ekim 2009

74 "Ils Font Confiance au Président Arménien", Armenews, 5 Ekim 2009

75 <http://www.agbu.org/pressoffice/article.asp?ID=632>. "Joint Statement of Major Armenian-American Institutions welcoming the President of the Republic of Armenia "

Başkan Sarkisyan 3 Ekim günü New York'ta ABD'nin Doğu eyaletlerindeki Diaspora örgütleri temsilcileriyle bir araya gelmiştir. Bu toplantıda da (ve daha sonraki toplantılarda) yaptığı konuşmanın metni açıklanmamıştır; ancak toplantıya katılanların verdiği bilgiye göre başkan protokollerin yararları üzerinde durmuş ve ayrıca Karabağ sorununda taviz verilmeyeceğini, soykırım konusunda gerilenmeyeceğini söylemiştir. Tarihçiler Alt Komisyonu'nun ise soykırım konusunu değil soykırımın sonuçlarını ve bu arada Türkiye'deki Ermeni eserlerinin akıbetini ele alacağını belirtmiştir.⁷⁶

Bir Taşnak gazetesi Sarkisyan'ın kendisine sorulan sorular karşısında bocaladığını belirtmiştir.⁷⁷ Diğer bir Taşnak gazetesi⁷⁸ toplantıda Başkan'dan protokollerin imza ve tasdik sürecini durdurmasının ve Ermeni milletinin inkâr edilmez haklarını tehlikeye atmadan Türkiye ile diplomatik ilişki kurmaya çalışmasının istendiğini yazmıştır.

Görüşmenin yapıldığı otelin önünde yüzlerce kişi ellerinde “Ermeniler Adalet İstiyor”, “Türkiye Soykırımı Tanı”, “Protokollere Hayır!” yazılı pankartlar taşıyarak ve “Protokollere Hayır, Yalanlara Hayır”, “Ermeni Halkına İhanet Etme”, “Türkiye Suçlu, Cezasını Çekmeli” gibi sloganlar atarak gösteriler yapmıştır. Göstericiler otele girmek isteyince polis tarafından durdurulmuştur.⁷⁹

Başkan Sarkisyan'ın Los Angeles'ta bir otelde, ABD Batı Yakası Eyaletleri Ermeni Örgütleriyle 5 Ekim'de düzenlediği toplantının da, esasları itibariyle New York toplantısına benzediği görülmektedir.

Toplantının yapıldığı otelin önünde binlerce kişi gösteri yapmıştır. Bir Taşnak gazetesine göre göstericilerin sayısı 12.000'dir;⁸⁰ buna karşın Los Angeles polis makamları bu sayıyı 3.000 olarak vermiştir.⁸¹ Bu toplantıda da benzer pankartlar açılmış ve aynı sloganlar kullanılmıştır. Fazladan olan olay, “Türk-Ermeni Protokollerini durdurun” flamasını taşıyan bir uçağın otelin etrafında uçması olmuştur. Göstericiler otele girmeye çalışmışlar ancak güvenlik güçleri kendilerini engellemiştir.⁸²

Başkan Sarkisyan'ın ABD'de Ermeni Diasporası temsilcileriyle yaptığı temaslardan ne sonuç alındığına gelince, ilk bakışta bu temaslardan tamamen

76 “Assesment of American Armenians after the New York meeting of Armenian President”, Armenpress, 5 Ekim 2009

77 “Armenians protest Sarkisyan visit in New York”, Asbarez, 3 Ekim 2009

78 “ARF Issue Statwement After Meeting with Sarkisyan in New York”, The Armenian Weekly, 4 Ekim 2009

79 “New York Armenians Welcome President Sargsyan with Protest”, PanArmenian. Net, 5 Ekim 2009

80 Asbarez, 5 Ekim 2009

81 “LA Rally Brought Together 3000 Protesters”, PanArmenian. Net, 5 Ekim 2009

82 “Armenians Organize Action of Protests With Placards ‘No to Protocols’, ‘Don't Betray Us’”, Noyan Tapan, 5 Ekim 2009

olumsuz olduğu gibi bir kanı edinilmektedir. Bunun nedeni Taşnakların düzenlediği ve taşkınlıkların yapıldığı büyük gösteriler ve toplantılardaki tahrik edici sorulardır. Ancak bu görünüş aldatıcı olabilir ve Diaspora temsilcilerinin çoğu Başkan Sarkisyan'dan olumlu etkilenmiş olabilir. ABD'deki Ermeni Kilisesi Doğu Yakası Piskoposluğundan Oscar Tatosian'ın Diaspora'nın çoğunluğunun henüz sessizliğini koruduğu, birçok kişinin başkanın girişimini desteklediği hakkındaki sözleri bu açıdan anlamlıdır.⁸³

Başkan Sarkisyan ABD'den sonra Lübnan'a geçmiş ve burada, 6 Ekim'de, Diaspora örgütleri temsilcileriyle ve Kilikya Baş Patriği Aram I ile ve ayrıca, bir nezaket ziyareti olarak Lübnan Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür.

Lübnan'da 100.000 civarında Ermeni yaşamaktadır. Bu kişilerin büyük çoğunluğu tehirciye tabi tutulmuş Ermenilerin çocuk ve torunlarıdır. Lübnan'ın yaklaşık son kırk yılda geçirdiği krizler nedeniyle bu ülkedeki Ermenilerin sayısında önemli azalma olmuştur. Ancak, Lübnan Devleti millet esasına göre değil dinî cemaatlere göre örgütlenmiş olduğundan Ermenilerin, sayısı azalsa da, devlet içindeki ayrıcalıkları devam etmektedir. Bu çerçevede Ermenilerin Lübnan Meclisi'nde 6 milletvekili ve Bakanlar Kurulu'nda ise en az bir (halen iki) bakanı bulunmaktadır.

Bu ülkedeki Baş Patrikliğe gelince, adının Kilikya olması, vaktiyle eski Sis (Türkçe adı Kozan) şehrindeki Baş Patrikliğin 1916 yılında kapatılmış ve 1930 yılında ise Beyrut yakınındaki Antelias'ta yeniden faaliyete geçmiş olmasından ileri gelmektedir. Kilikya Baş Patrikliği, Ermenistan'daki Ecmiyazin Baş Patrikliği'nden bağımsızdır. Ancak Ecmiyazin'in manevi üstünlüğünü tanımaktadır. Halen Baş Patrik olan Aram I Türkiye ve Türkler aleyhindeki söylemleriyle tanınan Taşnak Partisi'ne yakın bir kişidir.

Lübnan'la ilgili olarak 1975–1986 yıllarında Türk diplomatlarını hedef alan Ermeni teröristlerin büyük bir kısmının bu ülkeden geldiğini de hatırlatalım.

Aram I, Başkan'ın Lübnan ziyaretinden önce, 21 Eylül 2009 tarihinde kendisine bir mektup göndererek protokoller hakkındaki endişelerini dile getirmiş, Ermeni Diasporası'nın varlığının soykırımın doğrudan sonucu olduğunu bildirmiş, soykırımın tanınmasının ve tazminat ödenmesinin Ermenilerin milli mücadelesinin bir parçası olduğunu ve soykırım konusunun müzakere sürecine dâhil edilemeyeceğini belirtmiş ve protokollerin Karabağ Sorunu üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceğinden bahsetmişti.⁸⁴

83 "Assessments of American Armenians After the New York Meeting of Armenian President", Armenpress, 5 Ekim 2009

84 "Aram I Appeals To Sarkisian On Protocols", Asbarez, 23 Eylül 2009

Başkan Sarkisyan'ın Beyrut ziyareti, daha önce Paris, New York ve Los Angeles'teki ziyaretlerine nazaran daha olaylı geçmiştir. Protesto gösterileri havaalanında başlamış, Ermenilerin yoğunlukla oturdukları Burç Hamut semtinde dükkânlar kapatılmış, görüşmeler yapıldığı otelin önünde toplanan binlerce (?) kişi sloganlar atmış pankartlar taşımış ve bu arada polisle çatışmış, yaralananlar olmuştur.⁸⁵ Pankartlardan birinde “Sınırları Açarsanız Bombaları Görürsünüz” yazılı olması Beyrut Ermenilerinin çoğuna hâkim olan şiddet kültürünü yansıtmıştır.⁸⁶

Başkan Sarkisyan Aram I'e yaptığı ziyarette, adı geçen 23 Eylül tarihli mektubunda yer alan hususlar çerçevesinde konuşmuş, ayrıca Ermeni Hükümeti'nin Türkiye'ye ve dünyaya Ermeni Soykırımı'nın bir gereklilik olduğunu ve müzakere konusu yapılamayacağını hatırlatmasını istemiştir. Baş Patriklik'in basın bildirisine göre Başkan Sarkisyan kendisine Ermeni Soykırımı'nın tanınması sorununun tüm Ermenileri ilgilendirdiğini, bu nedenle Diaspora'daki öfkeyi anladığını, bununla beraber protokollerdeki ekonomik-siyasi hükümlerin Ermenistan için önemli olduğunu söylemiştir.⁸⁷

Başkan Sarkisyan 7 Ekim 2009 tarihinde Rusya'da Don Nehri üzerindeki Rostov şehrinde Rusya, Ukrayna, Belarus ve Moldova'daki Ermeni kuruluşları temsilcileriyle görüşmüştür. Bu ülkelerdeki Ermenilerin büyük bir kısmı, ekonomik nedenlerle nispeten yakın zamanlarda göç ettiklerinden, Ermenistan ile yakın ilişkilerini sürdürmektedir. Bu nedenle onlar için “Diaspora” nitelendirmesi doğru olmamaktadır. Büyük bir çoğunluğu Sarkisyan'ı kendi başkanı olarak görmektedir. Oysa Fransa, Amerika, Lübnan ve diğer birçok ülkelerdeki yıllar önce göç etmiş Ermeniler için Sarkisyan sadece Ermenistan'ın başkanıdır, diğer bir deyimle bir yabancısıdır. Bu olgu Rostov'da yapılan toplantıyı da etkilemiştir. Bu toplantıda, başta yukarıda bahsettiğimiz Ara Abrahamyan olmak üzere protokollere karşı bazı eleştiriler yapılmışsa da, katılanların çoğu Başkan Sarkisyan'ı desteklemiştir.⁸⁸

Başkan Sarkisyan Diaspora ile temaslarından sonra Erivan'a dönünce Mili Güvenlik Konseyi'ne bu konuda bilgi vermiştir. Bu toplantıya konsey üyesi olmayan Baş Patrik Karekin II, Koalisyon ortağı Müreffeh Ermenistan Partisi Başkanı Gagik Tsarokyan Kamu (Halk) Konseyi Başkanı Vazgen Manukyan ve Diaspora Bakanı Bayan Hranuş Hakopyan da katılmıştır. Devlet Başkanı'nın bu konuda yaptığı uzun konuşmada⁸⁹ birkaç nokta dikkati çekmektedir. Bunlardan

85 “Thousands Protest Protocols in Beirut”, Asbarez, 6 Ekim 2009.

86 “Sarkissian à Beyrouth: manifestation contre le rapprochement avec Ankara”, Armenews, 7 Ekim 2009

87 “Catholicosate of Cilicia”, Press Release, 7 Ekim 2009

88 “Ara Abrahamyan Slashed Protocols”, News. Am. 10 Ekim 2009

89 Noyan Tapan, 8 Ekim 2009. “ Serzh Sargsyan: My Short Yet Eventful Trip About Diaspora Communities Gave Me very Important Impulses”

birincisi Karabağ konusunda tek yanlı tavizler verilmeyeceğinin vurgulanmasıdır ki, bu, Karabağ Sorunu'nun kısa süre içinde çözümlenmeyeceği kanısını vermektedir. İkinci nokta soykırımın tanınmasının ve kınanmasının kendileri için bir görev olduğu ve bu görevi sonuna kadar yapacaklarının vurgulanmasıdır. Bu husus protokoller imzalandıktan sonra soykırım iddiaları konusunda Türkiye ile anlaşmazlığın devam edeceğinin işaretidir. Son olarak Sarkisyan mevcut sınırların tanınması hakkında Ermenistan'da endişeler olduğunu, ancak ilişkilerin normalleştirilmesi için toprak talebinde bulunmanın iyi bir başlangıç olmadığını, 21. asır siyasi kültürünün bazı gerçekleri olduğunu ve bunu dikkate almak mecburiyetinde bulduklarını söylemiştir. Gerçekten de, değil 21. yüzyılda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toprak talebinde bulunmak uluslararası siyasi kültürün dışında bir hareket olarak addedilmeye başlanmıştır. Esasen, başlıca görevi barışı korumak olan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın ana ilkelerinden biri devletlerin toprak bütünlüğüne saygıdır. Aynı ilke AGIT'te de kuvvetli ifadelerle mevcuttur. Hal böyle iken ve iki ülke arasındaki sınır, halen geçerli de olan Kars Antlaşması ile saptanmış iken Ermenistan'da ve Diaspora'da kamuoyunun önemli bir kısmı, tarihî haklar veya adalet gibi uluslararası hukukta bulunmayan bazı kavramlar ileri sürerek, Türkiye'den toprak istemeyi sürdürmüşlerdir. Ermenistan Devlet Başkanı 21. asır siyasi kültüründe toprak talep etmenin bulunmadığını ifade etmek suretiyle bu taleplerin bir anlamı olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

5- TÜRKİYE'DE GELİŞMELER

Türkiye'deki gelişmeleri Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun protokollerin imzalanmasından önce siyasi parti liderleriyle yaptığı istişareler ile protokollerin imzalanmasından sonra TBMM'de yapılan bilgilendirme toplantısı olarak başlıca iki başlık halinde ele alacağız.

1. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun İstişareleri

Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu da Türkiye'de Protokollerle ilgili bir istişare süreci başlatmış ve bu sürecin, Eylül ayı sonuna kadar tamamlanacağı açıklanmıştır. Davutoğlu bu çerçevede önce TBMM Başkanı Mehmet Ali Şahin ile görüşmüştür.⁹⁰

Davutoğlu parlamentodaki muhalefet parti liderleri ile parlamento dışında kalan, ancak % 1'in üzerinde oy olan parti liderlerinden randevu istemiştir. Bu çerçevede

90 "Türkiye-Ermenistan İstişare Süreci Başlıyor", Cnnturk.com, 10 Eylül 2009

yapılan görüşmelerin hepsine temas etmeye yerimiz müsait değildir. Bazılarını kısa olarak anlatacağız; protokoller imzalandıktan sonra TBMM’de 21 Ekim’de yapılan görüşmeler hakkında ise ayrıntılı bilgi vereceğiz.

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli Davutoğlu’na randevu vermemiştir. Bu konuda yapılan açıklamada Devlet Bahçeli’nin, görüşlerini esasen ortaya koyduğu, hükümetin görüşlerini ise millet ile paylaşması ve TBMM’de ortaya koyması gerektiği belirtilmiştir.⁹¹

Devlet Bahçeli 3 Eylül 2009’da yazılı bir açıklama yaparak Ermenistan’la olan ilişkiler konusundaki görüşlerini açıklamıştır.⁹² Buna göre protokollerde hukuki ve siyasi sakatlıklar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, mevcut sınırlara ilişkin olup bu sınırları tanıyan Kars Antlaşması’na protokollerde atıfta bulunulmamıştır. Türkiye’nin toprak bütünlüğünü sorgulayan ve düşmanca tutumunu inatla sürdüren Ermenistan’la diplomatik ilişki kurulması ikinci bir sakatlık olarak görülmektedir. Protokollerde soykırım yalanı hakkında sürdürülen kampanyanın terk edileceğine temas edilmemesi, ayrıca ilişkilerin tarihî boyutunu ele alacak alt komisyonda soykırım konularının tartışılmasının kabul edilmeyeceğini bizzat Sarkisyan’ın söylemiş olması da protokollerin diğer bir sakatlığını oluşturmaktadır. Nihayet Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve bir milyon Azeri mülteci konumuna düşmüşken protokollerde bu konuya değinilmemiş olması da eleştirilmiştir. Sonuç olarak Ermenistan ile başlatılan sürecin, söz konusu sakatlıklar nedeniyle Türkiye’nin milli çıkarlarına aykırı olduğu, hukuki ve siyasi meşruiyetten yoksun bulunduğu bildirilmiştir.

Ana Muhalefet Partisi CHP’nin Başkanı Deniz Baykal, Davutoğlu ile görüştüğünden sonra partisinin protokoller konusundaki çekincelerini dile getirerek Ermenistan ile başlıca dört sorunun olduğunu, bunların Ermenistan’ın Kars Antlaşması’nı kabul etmemesi, Azerbaycan topraklarını işgal etmesi, soykırım iddialarıyla Türkiye’ye karşı husumet politikası izlemesi ve Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması olduğunu, bunlardan sadece birinin, sınırın açılmasının, tarih verilerek çözümlendiğini, diğerleri üzerinde belirsizliğin devam ettiğini söylemiştir.⁹³

Yeni kurulan Demokrat Parti Başkanı Hüsametdin Cindoruk ise protokollere Azerbaycan’ın sorunları açısından yaklaşmış, Ermenistan ile olan ilişkilerin üçlü ilişkiler olduğunu, mutlaka bunların içinde taraf olarak Azerbaycan’ın bulunması gerektiğini, ancak Azerbaycan konusunda tam olarak duyarlı olunmadığını, diğer yandan Ermenistan’ın Bağımsızlık Bildirgesi’ndeki Türkiye’ye yönelik toprak taleplerinin askıda olduğunu ifade etmiş, Türkiye ile Ermenistan arasındaki

91 “Bahçeli’nin Tüm Kapıları Kapalı”, İhlasondakika.com, 11 Eylül 2009

92 <http://www.mhp.org.tr/haber.php?id=2663>

93 “Deniz Baykal: Ermenistan’la Dört Sorun Çözümlemeli”, Sabah, 16 Eylül 2009

normalleşme süreci çalışmalarına saygı duyduklarını, ama tamamına katılmadıklarını söylemiştir.⁹⁴

Büyük Birlik Partisi Başkanı Yalçın Topçu ise protokollerin Ermeni Soykırımı'nı tanıyan İsviçre'de imzalanacak olmasını eleştirmiş, Hocalı katliamının mutlaka protokolde zikredilmesi gerektiğini söylemiş, ardından "bu sorunların mutlaka Azeri kardeşlerimizle de paralel bir şekilde" götürülmesi gerektiğini ifadeyle, Başbakan'ın "Ermenistan Karabağ'da işgal ettiği topraklardan vazgeçmezse biz sınırları açmayız" sözüne güvenmek istediklerini, diğer yandan Ermenistan'ın soykırım iddialarından vazgeçtiğini ve Kars Antlaşması'nı tanıdığını deklare etmesi gerektiğini belirtmiştir. Protokoller meclise geldiğinde milletvekillerinin kanaatlerini, 1 Mart tezkeresinde olduğu gibi, yerine getireceklerini (yani protokolleri reddedeceklerini) vurgulamıştır.⁹⁵

Saadet Partisi Başkanı Numan Kurtulmuş ise Davutoğlu ile görüşükten sonra "Türkiye, Ermenistan meselesinde doğru adım atamazsa Azerbaycan'la ilişkilerinde sıkıntı ortaya çıkar. Türkiye'nin Kafkaslarda oluşturmaya çalıştığı yeni stratejiler çöker. Türkiye güvenilmez ülke konumuna düşer. Karabağ ve işgal edilmiş topraklardan Ermeniler çekilmedikçe Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açması asla doğru değildir" demiştir.⁹⁶

DSP Genel Başkanı Masum Türker ise Davutoğlu'nun ziyaretinden sonraki açıklamasında Ermeni yetkililerin, protokol imzalanıp sınır açılrsa da Kars Anlaşması'nı tanımama yönünde bir düşünceye sahip olmalarının ilk çekincelerini oluşturduğunu vurgulamış ve Ermenistan'dan gelen haberlerde soykırım iddiasının Ortak Tarih Komisyonu'nda yer almayacağını gösterdiğini belirttiikten sonra en önemli çekincelerinin Azerilerin protokoller konusundaki düşüncelerinin dikkate alınmamış olması olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

Bu arada Başbakan Erdoğan'ın protokollerle ilgili tutumuna değinmekte de yarar vardır. Başbakan, her uygun fırsatta Türkiye'nin sınırlarını açmasını, Azerbaycan topraklarının işgalinin sona ermesine bağlı olduğunu ısrarla söylemiştir.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Bilgi Verilmesi

Türkiye'de siyasi partilerin protokoller hakkındaki tutumu ayrıntılı bir şekilde Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun 10 Ekim 2009 tarihinde protokollerin

94 "Demokrat Parti'den Ermeni Açılımlına Yarım Destek", Zaman, 16 Eylül 2009

95 "BP: Ermenistan Protokolü de, İnşallah, 1 Mart Tezkeresi gibi Mecliste reddedilir", ANKA, 17 Eylül 2009.

96 "Ermeni İşgali Bitmeden TBMM Onayı Olmayacak", Milliyet, 16 Eylül 2009

97 Aynı kaynak

imzalanmasından sonra, 21 Ekim'de TBMM'ye bilgi vermesinden ve mecliste grubu bulunan partilerin ve ayrıca bazı milletvekillerinin kişileri adına görüşlerini bildirmesinden sonra belli olmuştur.

Şunu belirtmemiz gerekir ki, bu görüşmeler protokollerin tasdik edilmesi görüşmeleri değildir. Dışişleri Bakanı, ileri bir tarihte yapılacak tasdik görüşmelerinden önce TBMM'ye bilgi vermek istemiş, siyasi parti temsilcileri ve ayrıca bazı milletvekilleri bu fırsattan yararlanarak görüşlerini dile getirmişlerdir. Bu görüşler, protokollerin tasdiki için ileride yapılacak görüşmelerde belirtilecek tutumların temelini oluşturduğundan özellikle önem arz etmektedir. Bu nedenle mecliste protokoller hakkında belirtilen görüşlerin ana noktalarının okuyucularımız tarafından kısaca öğrenilmesinde yarar olduğu düşüncesiyle Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun ve mecliste grubu bulunan partiler (MHP, DTP, CHP ve AKP) adına yapılan konuşmaların önemli gördüğümüz bölümleri de aşağıda özetlenmiştir.

Konuyu takdim için ilk sözü alan Dışişleri Bakanı Davutoğlu Türkiye'nin dış politikasının temel esasları ve hayata geçirmeye çalıştığı ana ilkeleri hakkında açıklamalarda bulunduktan ve Kafkaslardaki, her an bir güvenlik problemi ortaya çıkarabilecek donmuş krizlerin mevcut olduğunu belirttikten sonra, bu durumun hiçbir ülkenin lehine olmadığını belirterek bu sorunların teker teker tasfiye edilmesi gereği üzerinde durmuştur.

Davutoğlu, protokollerle ilgili açıklamalarında Türkiye ile Ermenistan'ın birbirlerinin sınırlarını tanıyacıklarını ve karşılıklı olarak toprak bütünlüğü ilkesine saygı göstereceklerini teyit ettiklerini, hiçbir şüphe bırakmaksızın, hiçbir çekince olmaksızın mevcut sınırın her iki ülkece tanındığını, ayrıca protokollerde toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygı taahhüdünün yer aldığını, Ermenistan'la Türkiye arasında sınır anlaşmazlığı olduğu, Ermenistan'ın toprak talebinde bulunduğu gibi iddiaların hukuken herhangi bir geçerliliği olmadığını Ermenistan tarafından da teyit edildiğini, bu teyidin Birinci Protokol'de "uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarına" atıfta bulunularak yapıldığını, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı tanımlayan iki anlaşma olduğunu, birisinin Moskova Antlaşması (16 Mart 1921), ikincisinin Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) olduğunu, diğer yandan her iki antlaşmanın da Sevr Antlaşması'nın geçersizliğini kayıt altına aldığı söylemiştir.

Davutoğlu, Kars ve Moskova Antlaşmalarının halen geçerli olmasını Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ardılı olmasına, bunun da Viyana Anlaşmalar Hukuku Sözleşmesi ve yine Viyana Devletlerin Antlaşmalarına Ardıl Olması Sözleşmesi'nde kayıt altına alınmış olmasına bağlamış ve Viyana Anlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin "Şartların Esaslı Şekilde Değişmesi

(ahde vefa)” başlıklı 62’nci maddesinin 2/A paragrafına göre bir anlaşmanın devletler arasında sınır tesis etmesi hâlinde, şartlarda meydana gelen esaslı değişiklik gerekçe gösterilerek, bu anlaşmanın sona erdirilmesinin veya ondan çekilmesinin mümkün olmadığını ifade ettiğini, yani bir anlaşma iki ülke arasında sınır tesis etmişse bu anlaşmanın geçersiz addedilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.

Ermenistan’ın Sovyetler Birliği’nin ardılı olup olmadığına gelince Dışişleri Bakanı Sovyetlerin dağılmasından oluşan ve aralarında Ermenistan’ın da bulunduğu birçok yeni devletin 21 Aralık 1991’de Almatı’da toplanarak Sovyetler Birliği’nin yaptığı anlaşmaların kendilerini de bağladığını kabul ettiklerini ifade etmiş, Kars ve Moskova Anlaşmaları ile bu anlaşmanın getirdiği Nahçıvan’ın garantörlüğü de dâhil olmak üzere, bu protokollerin Türkiye’nin sınırlarını mutlak bir şekilde tahkim ettiğini söylemiştir.

İkinci Protokol’de iki halk arasında karşılıklı güvenin tesis edilmesi amacıyla mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik çalışmalar yapacak bir tarihsel araştırma alt komisyonu kurulmasının öngörüldüğünü işaret eden Dışişleri Bakanı, bu komisyonunun yapacağı çalışmalarda tarihsel kaynak ve arşivleri tarafsız ve bilimsel bir incelemeye tabi tutmasının kayıt altına alındığını, böylelikle Ermenistan’ın “tarafsız bilimsel inceleme”yi kabullendiğini, diğer bir deyimle bu konunun sadece tek taraflı hafızalarla çözümlenmeyeceğini kabul etmiş olduğunu, Türkiye’nin hiçbir milleti karşımıza almadan adil bir hafıza oluşturmaya çalıştığını belirtmiştir.

Davutoğlu, Türkiye-Ermenistan normalleşme süreciyle ilgili müzakereler sürerken Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının çözümü ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarında işgalin son bulmasını amaçlayan müzakerelerin hız kazandığını, son beş ay içinde Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının beş kere buluştuklarını, bu büyük ivmenin Türkiye ile Ermenistan arasındaki normalleşmenin ortaya çıkardığı momentumun bir sonucu olduğunu belirtmiştir.

Türkiye için Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün, Türkiye’nin toprak bütünlüğü kadar aziz olduğunu belirten Davutoğlu, Karabağ Sorunu’nun çözümü için Türkiye’nin on yedi yıldan beri gösterdiği çabaları hiç aksatmadan sürdüreceğini, bölgede normalleşmenin ancak kapsamlı olduğu zaman gerçekleşebileceğini, iki ülkenin tek başına ilişkilerini normalleştirmesinin kapsamlı bir normalleşme olmaksızın gerçekleşemeyeceğini söylemiştir.

Dışişleri Bakanı, sözlerine “Biz şunu çok özgüven içinde söylüyoruz ki, bu yolla hem Türkiye-Ermenistan ilişkileri yeniden tanzim edilecek, hem Türk ve Ermeni milletleri tekrar birbirlerini anlayacak bir ortak adil hafızada buluşacak hem de aziz

bildiğimiz Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü temin edecek bir barışın önu açılacak. Bunların hepsini bir arada gerçekleştirmeyi hedefliyoruz. Bu perspektifte bu protokolleri yüce meclisimize sevk ettik. Ne zaman, nasıl onaylanacağı ise sadece ve sadece yüce meclisimizin takdiridir” diyerek bitirmiştir.

Milliyetçi Hareket Partisi Grubu adına konuşan Oktay Vural protokollerin müzakere süreci hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türk kamuoyu dışlanırken, AKP'nin açılım eş başkanı olan David Phillips'in protokoller hakkında ABD Temsilciler Meclisi'nde 14 Mayıs 2009 tarihinde bilgi verdiğini, protokollerle kurulacak komiteleri dahi anlattığını, bundan 161 gün sonra, TBMM'nin haberdar edildiğini, aslında protokollerin 2 Nisan 2009 tarihinde paraflanmış olduğunu, Türkiye-Ermenistan arasında sınırın açılacağını ABD Başkanı'nın TBMM'de 6 Nisan 2009 tarihinde yaptığı konuşmadan öğrenildiğini, protokollerin imza ve onay işlemleri için öngörülen iç siyasi istişare sürecinin de diplomaside örneği olmayan bir garabet olduğunu, bu süreç içinde ortaya konan eleştirilerden sonra, protokollerde değişiklik yapılmadığını, aslında iç istişare sürecinin bir hazmettirme süreci olduğunu ve “Bu süreç içinde paraf oldu olmadı, paraf var ama imza yok, istişare yapacağız” taktikleriyle muhtevanın kamuoyundan aşırıldığını söylemiştir.

Bu protokollerin milletin menfaatleriyle, talepleriyle ve TBMM'nin kararlarıyla hiç bağdaşmadığını ileri süren Oktay Vural, hangi menfaatler sağlandığını sorarak, Ermenistan'ın Türkiye'nin topraklarının bir kısmını “Batı Ermenistan” olarak gösterdiğini ve Ermenistan'ın devlet armasındaki amblemin Ağrı Dağı olduğunu belirterek neyin değiştirilmiş olduğunu sormuş, ayrıca Ermenistan'ın soykırımı dış politikasının esası hâline getirdiğini, Azerbaycan topraklarını işgal ettiğini, Hocalı'da katliam yaptığını, 1 milyon insanı evsiz, yurtsuz, aşsız bıraktığını, bu zulmü yaşatanlarla çözüm ortağı olduğunda zulme ortak olduğunu, toprağı işgal edilmiş, insanları koparılmış mazlumların yanında değil de, neden karşısında olduğuna gibi ifadelerle hükümeti ağır bir dille eleştirmiştir.

Vural, Tarihsel Boyut Alt Komisyonu konusunda, bunun maalesef tarih komisyonu olmadığını, TBMM'nin 2005 yılında aldığı bir kararda, iki ülkenin kendi tarihçilerinden oluşacak bir ortak tarih komisyonu önerirken, bugün bu protokolde İsviçreli birtakım uluslararası kimselerin devreye sokulduğu bir komisyonun ortaya çıktığını söylemiştir.

Oktay Vural, sözlerini “paraf edilen protokoller imzalanarak, onay için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin önüne getirildiğinde, Milliyetçi Hareket Partisi bütün gücüyle karşı çıkacak, başbakan ve arkadaşlarının tarih ve millet önündeki vebal ve sorumluluklarını bütün açıklığıyla ortaya koyacaktır” diyerek bitirmiştir.

Demokratik Toplum Partisi Grubu adına konuşan Diyarbakır Milletvekili Selahattin Demirtaş, sorunun, Ermenistan Devleti'nin bağımsızlık kazanmasından sonra ortaya çıkan bir sorun olmadığını, yüz yıllık geçmişi olduğunu belirttikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, 1915–1916 yıllarında, dönemin İttihatçıların Anadolu'yu Türkleştirme, Müslümanlaştırma hedefiyle gayrimüslimleri ve azınlıkları tasfiye etme politikasını sistematik bir şekilde uyguladığını, bazı kesimlerin tehditle, bazı kesimlerin korkutularak, bazılarının mübadele yoluyla, bazılarının tehcirle, bazılarının da katliamla ortadan kaldırılmaya çalışıldığını, tarihsel konjonktürde devletlerin kendi iç ve dış güvenliğini sağlama adına tedbirler almasının makul karşılanabileceğini ancak hiçbir güvenlik kaygısının katliamlara veya zorla tehcir haklılık kazandırmayacağını, yaşanan toplumsal faciyanın boyutlarının ne olduğunun bilinçli bir tarih çarpıtmasıyla muğlâk ve tartışmalı hâle getirildiğini, o dönemde yaşanan trajediden kurtulmanın bir yolu olarak inkâr ve gerçeği saklama yolunun tercih edildiğini, o dönem Ermeni gruplarının Müslüman halka yönelik saldırılarının gereğinden fazla abartıldığını ama o dönem Ermeni halkına yaşatılanlar hiç gerçekleşmemiş gibi tarih kitaplarına geçirildiğini, böylelikle, nesiller boyunca devlet eliyle Ermeni düşmanlığı yaratıldığını söylemiştir.

“Ermeni dölü” ve “Ermeni uşağı” kavramlarının bu ülkede küfür olarak, hakaret olarak kullanıldığını ileri süren Demirtaş, Demokratik Toplum Partisi'nin Ermeni meselesinin bağımsız tarihçilerden oluşan bir komisyon tarafından ortaya konulacak tarihî gerçekler ışığında ele alınmasını ve ortaya çıkarılacak olan trajediler konusunda iki toplumun da üzüntülerini ve özürlerini ifade edecekleri bir uzlaşma zemini üzerinde ancak çözüm bulunabileceği inancında olduğunu, aksi takdirde tehcir sırasında istenmeyen kötü koşullardan ötürü ölümler olduğu, bunun ötesinde herhangi bir şey yaşanmamış gibi davranarak, içte de dışta da gerçek, samimi bir barışçıl politika oluşturulamayacağını söylemiş ve ayrıca, tarih kitaplarındaki ayrımcı dilden, ayrımcı uygulamalardan vazgeçmek zorunda olduğunu, bunların ayıklanması gerektiğini, Türkiye toplumu eğer Kürt'üyle, Türk'üyle, Ermeni'siyle, Laz'ıyla Çerkez'üyle, Rum'uyla bir arada, kardeşçe yaşayacaksa ortak dilin, ortak barış dilinin, tarih kitaplarını düzelterek başlaması gerektiğini söylemiştir.

Selahattin Demirtaş sonuç olarak, Ermeni ilişkileri de dâhil Türkiye'nin iç ve dış sorunlarının tamamının diyalog, müzakere ve istişare ile barışçıl çözüme kavuşturulmasını Demokratik Toplum Partisi olarak desteklediklerini, imzalanan protokollerin yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin de giderek normalleşeceğini umut ettiklerini, özellikle sınır kapısının açılmasıyla birlikte İstanbul'dan Kars'a, Iğdır'a kadar ekonomik canlanmanın da olacağını, o bölgelerde artan işsizlikle birlikte bölge halkının da ticaret hacminin ve kendi iş kapasitelerinin artabileceğini düşündüklerini ifade etmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi Grubu adına konuşan İstanbul Milletvekili Şükrü Elekdağ Hükümet tarafından izlenen politikaların Azerbaycan'la derin bir krize yol açtığını, krizin temelinde iki olgunun bulunduğunu, birincisinin, Azeri tarafında Türkiye'ye karşı hissedilen güvensizlik duygusu, ikincisinin ise Azerbaycan Bayrağı'na yapılan muamele olduğunu, Başbakan Erdoğan'ın 14 Mayıs'ta Azerbaycan Millî Meclisi'nde yaptığı konuşmada "Ermenistan işgal ettiği tüm topraklardan çıkmadan ve Karabağ Sorunu çözülmeden Türkiye'nin sınırlarını açmayacağı" teminatına rağmen Bakü'nün Ankara'ya güvenmediğini, zira verilen teminata rağmen 22 Nisan 2009 tarihli açıklamayla Türkiye ile Ermenistan'ın müzakereler sonucunda ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve ve yol haritası üzerinde mutabık kaldıklarının belirtilmesinin Azerbaycan'da bir şok etkisi yarattığını, zira yol haritasında Karabağ ve işgal altındaki Azeri toprakları sorununun bulunmadığını, Azerbaycan yönetiminin bu durumdan Türkiye tarafından aldatıldığı sonucunu çıkardığını söylemiş, protokollerin Zürih'te imzalanmasıyla birlikte Azerbaycan'daki aldatılmışlık hissini yeniden canlandığını, protokollerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne onay için ancak Karabağ sorununun çözümünden sonra getirileceği yolunda verilen teminata rağmen, tutum değiştirilerek Meclise sevk edilmesinin, Azeri tarafındaki kuşku ve endişeleri artırarak krizi tırmandırdığını, ikinci olarak Bursa'da oynanan Türkiye-Ermenistan millî maçında Azerbaycan bayraklarının stada alınmamasının da Azerbaycanlı kardeşlerimizi derinden rencide ettiğini, yasak kararının, Ermenistan'ın FIFA'ya müracaatı sonunda alındığı iddiasının mazeret olmadığını, diğer yandan Bursa'da yapılan uygulama ne kadar yanlışsa Bakü'nün kurtuluşu uğruna şehit olan Türk askerlerinin kabirleri üzerinde dalgalanan Türk bayraklarının da şehitlikten kaldırmasının o denli yanlış olduğunu, bu hatalar sonucunda son derece karamsar bir havanın ortaya çıktığını ve rahmetli Haydar Aliyev'in "bir millet iki devlet" tanımlamasının tehlikeye girdiğini ifade etmiştir.

Ermenistan'la imzalanan protokollerin ulusal çıkarlarımız açısından çok ciddi sakıncalar taşıdığını ileri süren Elekdağ, Kars Anlaşması'nın metinde zikredilmemesinin Türkiye'ye ciddi hukuki zemin kaybettirdiğini, çünkü bağımsızlığını kazanmasından sonra Ermenistan Devleti'nin yaptığı ilk şeyin Kars Anlaşması'nı tanımadığını açıklamak olduğunu, nitekim Ermenistan Parlamentosu tarafından kabul edilen Bağımsızlık Bildirgesi'nde Doğu Anadolu'nun "Batı Ermenistan" olarak adlandırılması suretiyle Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınmadığını, üstelik anılan bildiriye Ermenistan Anayasası'nın dibacesinde atıfta bulunulduğunu, ayrıca Ağrı Dağı'nın Ermenistan'ın resmî devlet arması olduğunu, bunların Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik emellerinin derin ve silinmez niteliğini kanıtladığını, Kars Anlaşması'nın geçerliliğinin protokollerde belirtilmemiş olmasının Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki hak ve sorumluluğundan feragat ettiği gibi bir sonuç da doğurduğunu belirtmiştir

Elekdağ, Ermenistan'la ilişkilerimizi zehirleyen esas noktanın Ermenistan tarafının soykırım saplantısı olduğunu, iki taraf acılı tarihlerine ortak bir perspektiften bakamadıkları takdirde bu kan davasının nesilden nesile intikal edip sürüp gideceğini, bu nedenle bir tarih komisyonu kurmanın ve bunu işletmenin son derece önemli olduğunu, ancak protokollerde kurulacak olan Alt Komisyon'un görev tanımının son derece muğlak bırakıldığını, Alt Komisyon'un esas görevinin 1915 olaylarını gün ışığına çıkarmak olduğunu belirtmediğini, Ermeni yetkililerin daha şimdiden, tarih komisyonunda Ermeni Soykırımı'nın kesinlikle görüşülemeyeceğini belirtmeye başladıklarını söylemiştir.

Son olarak, Amerikan Kongresi'nde konuşan Atlantik Konseyi yetkilisi David Phillips'in "İsviçre'de, İsviçre arabuluculuğunda Türkiye ile Ermenistan arasında yürütülen müzakereler gerçekte Amerika'nın denetiminde ve katkısıyla yapılmıştır" sözlerine değinen Elekdağ, ulusal çıkarlarımızı bir başka ülkenin (ABD'nin) kılavuzluğuna teslim edilmesinin sonucunun böyle olacağını belirterek sözlerine son vermiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi Grubu adına konuşan Ömer Çelik, daha önce söz alanlara cevap niteliğinde bir konuşma yaparak, Türkiye'nin Ermenistan'la sınırlarını garanti altına alan anlaşmaların sıkıntıya girdiği şeklinde ifadeler olduğunu, Türkiye'nin gerek hukuki gerek siyasi kazanımları bakımından bu protokoller vasıtasıyla bir milim bile geri adım atılmadığını, tam tersine, Türkiye, Kafkasya'da barışın tesis edilmesi bakımından stratejik ve psikolojik olarak üstünlük elde ettiğini belirttikten sonra, Kars ve Moskova Antlaşmalarının neden zikredilmediği üzerinde durulduğunu, Birinci Protokol'de Türkiye-Ermenistan sınırının uluslararası hukukun tarif ettiği anlaşmalar çerçevesinde geçerliliğinin teyid edildiğini, Türkiye-Ermenistan sınırıyla ilgili olarak uluslararası antlaşmaların Moskova ve Kars Antlaşmaları olduğunu söylemiştir.

Protokolde bir belirsizlik olduğu ve Sevr Anlaşması'na kapı açıldığı şeklinde bazı spekülasyonlar bulunduğu değinen Ömer Çelik, bunların geçerliği olmadığını; zira Sevr Anlaşması'nın Türkiye Hükümeti tarafından tanınmadığını, sınırı oluşturan bir anlaşma olmadığını, (Türkiye-Ermenistan sınırının oluşmasının ABD Başkanı Wilson'a bırakıldığını) bunların 1921 Kars Anlaşması ile birlikte yürürlükten kalktığını belirtmiş ve Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, Ermenistan da dahil, Sovyetlerin ardılı bazı devletlerin Alma Ata'da bir deklarasyon yayımlayarak Sovyetler tarafından imzalanan bütün anlaşmaları tanıdıklarını, dolayısıyla Protokollerde Moskova ve Kars Anlaşmalarını herhangi bir şekilde sıkıntıya sokan bir şeyin bulunmadığını söylemiştir.

Görüşmelerin sonunda Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu söz alarak, yapılan bazı eleştirileri yanıtlamıştır.

Davutoğlu, Ermenistan ile görüşmelerin ABD'nin denetiminde olduğu anlamına gelen bazı eleştirilere cevaben, "Meclisin 23 Nisan 1920'de kurulmasından bu yana bütün Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Ankara'da karar almışlardır, millet adına karar almışlardır, millet adına bu kararları uygulamaya koymuşlardır. Hiçbir yerden talimat almamışlardır" demiştir.

İkinci olarak Azerbaycan bayrağı konusuna değinen Davutoğlu bu konuda da "Oradaki şehitlerimiz, şehitlerimizin gölgesinde uyuduğu bayraklarımız ve şehitlerimiz için Fatiha okunan şehitlik camimiz kardeş Azerbaycan halkının izzetine ve onuruna emanettir. Azerbaycan Bayrağı da bizim izzetimiz, bizim onurumuzdur" sözleriyle bu konuya değinmiştir. Davutoğlu son olarak ulaşmak istedikleri ana hedefin "Kafkaslarda kalıcı bir istikrarı, refahı kurmak, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını da kurtaracak bir sürece daha da hızla ivme katmak ve Türkiye'nin bütün çevresinde Türkiye'nin lokomotif olduğu kurucu bir düzeni ihya etmek, inşa etmek" olduğunu bildirmiştir.

Yukarıda değindiğimiz konuşmaları ve ayrıca TBMM'de kendi adlarına konuşan bazı milletvekillerinin konuşmalarını bir arada mütalaa edersek, protokol hakkındaki görüşlerin olumsuz olduğu görülmektedir. Bu görüşler, başlıca şu noktalarda toplanmaktadır.

- Protokollerin TBMM'ye getirilmeden Amerikan Senatosu'na içerikleri hakkında bilgi verilmiş olması
- Protokollerin Ermenistan'ın Türkiye'ye (ve Azerbaycan'a) karşı tutumunda bir değişiklik yapmamış olması (Bağımsızlık Bildirgesindeki "Batı Ermenistan" deyiminde ve Ermenistan'ın devlet armasında Ağrı Dağı'nın bulunmasında bir değişiklik olmaması, Azerbaycan topraklarının işgalinin ve Azeri mültecilerin durumunun sürmesi)
- Bu protokollerin "soykırımı" kabul eden İsviçre'de hazırlanmış olması
- Protokollerin Türkiye ile Azerbaycan arasında derin bir krize neden olmuş olması
- Protokollerde Kars Antlaşması'nın zikredilmemesinin Türkiye'ye hukuki zemin kaybettirmesi, Türkiye'nin Nahcivan üzerindeki hak ve sorumluluğundan feragat ettiği gibi bir sonuç doğurması
- Tarihî Boyut Alt Komisyonu'nun görev tanımının son derece muğlak bırakıldığını, Alt Komisyon'un esas görevinin 1915 olaylarını gün ışığına çıkarmak olduğunun belirtilmediği, Tarih Komisyonu'na iki ülke tarihçileri dışında da katılacaklar olması

Bu tür olumsuz görüşlerin önümüzdeki dönemde de devam edeceği, ancak TBMM'deki oy oranları dikkate alındığında protokollerin fazla bir güçlükle karşılaşmadan Meclis tarafından onaylanacağı görülmektedir.

Protokoller konusunda asıl sorun ne zaman onaylanacaklarıdır. Bu onay için, en azından, Karabağ sorununda ciddi, sorunun esasını ilgilendiren olumlu bir gelişme olmasının bekleneceği anlaşılmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan Devlet ve Dışişleri Bakanları son zamanlarda çok sık görüşmekteyseler de sorunun çözümü hakkında henüz ümit veren bir aşamaya gelmedikleri kanısı mevcuttur.

6- PROTOKOLLERİN İMZALANMASI

Protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre'nin Zürih şehrinde imzalandı. Yapılan törende ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner, ev sahibi ve arabulucu devlet olan İsviçre adına Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey, AB Bakanlar Komitesi Başkanı sıfatıyla Slovenya Dışişleri Bakanı Samuel Zbogar ve AB Dış Politika-Güvenlik Yüksek Komiseri Javier Solana; imza masasının hemen arkasında ayakta durdular. Bu büyük devlet ve örgüt temsilcilerinin, çok yüklü gündemlerinden vakit bularak ve bazıları için binlerce kilometre kat ederek bir imza törenine katılmaları olağan değildir. Böyle yapmaları, Türkiye-Ermenistan uzlaşmasına büyük önem verildiğinin bir göstergesidir. Zira, olay yaklaşık bir asırdan beri iki ülke ve halk arasında süren husumetin sona ermekte olduğunu göstermenin ötesinde aynı zamanda Güney Kafkaslarda güvenlik ve işbirliği döneminin açılmasına işaret etmesi bakımından da olağanüstüdür.

Tören için tüm hazırlıklar yapılmış, davetliler yerini almış televizyonlar canlı yayına başlamış olduğu halde imza belirlenen saatte yapılamamıştır. Bu garip durum hakkında resmî bir bilgi de verilmemiş, epey bir süre sonra Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbatyan'ın Davutoğlu'nun yapacağı konuşmada yer alan bazı ifadeleri beğenmediği için protokollerini imzaya yanaşmadığı yolunda basından bazı haberler alınmıştır. Bu haberlere göre Hillary Clinton taraflar arasında bir uzlaşma sağlanması için bizzat çalışmıştır. Diğer yandan Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da Nalbatyan'a protokollerini imzalaması tavsiyesinde bulunmuştur. Sonunda Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının konuşma yapmamaları hususunda mutabakata varılmış ve yaklaşık 3,5 saatlik bir gecikmeyle protokoller imzalanmıştır. Nalbatyan'ın imza sırasındaki asık yüzü tüm dünya gazete ve televizyonlarında sergilenmiştir.

Basına göre Nalbatyan, Davutoğlu'nun konuşmasındaki dolaylı olarak Karabağ'a atfı yapan kısımlarına itiraz etmiştir.⁹⁸ Ancak Davutoğlu'nun bir kaynak tarafından

98 "İşte Ermenilerin Kabul Etmediği Davutoğlu'nun Konuşması", Zaman, 12 Ekim 2009

yayımlanan⁹⁹ İngilizce konuşma metninin incelenmesinden, kimseyi rahatsız edecek bir ifade görülmemekte hatta Karabağ kelimesi dahi bulunmamaktadır. Kanımızca Nalbantyan, Davutoğlu'nun konuşma metninden duyduğu rahatsızlıktan değil, protokolleri imzalamasının kendisi için yaratabileceği bazı olumsuz gelişmelerden endişe duyarak, protokolleri istemeye istemeye imzaladığı kanısını vermek üzere, bu olayı çıkarmıştır. Bunda Taşnakların baştan beri Nalbantyan aleyhinde bir kampanya yürütmelerinin ve ısrarla istifa etmesini istemelerinin rolü büyüktür.

Protokollerin imzalanmasından iki gün sonra Bursa'da yapılan Ermenistan-Türkiye milli maçına Başkan Sarkisyan da gelmiştir. Bu ziyaret, protokollerin imzalanmış olmasının yarattığı olumlu havayı pekiştirmiştir.

Azerbaycan, kendisine Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan'dan başlamak üzere her düzeyde verilen taahhütlere rağmen protokollerin imzalanmasından hoşnut olmamış ve iki ülke arasında, açığa vurulmayan ancak varlığı hissedilen bir gerginlik yaşanmıştır. Bursa'daki milli maçta FIFA kuralları gereğince Azerbaycan bayraklarına izin verilmemesi, stada getirilen bayrakların toplanması, sonra bunlardan bir kısmının bazı yerlere atıldığı saptanması, duygusallığı zaten doruk noktasına çıkmış olan Azerbaycan kamuoyunda istismar edilmiş, bunun sonucu olarak Bakü'deki Türk şehitliğindeki Türk bayrakları indirilmiş, bu da Türkiye'de gayet olumsuz tepkiler yaratmış, Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Bakü'yü ziyaret etmesinden sonra Şehitliğe yeniden Türk bayrağı çekildiyse de, tam o sırada Azeri doğal gazı fiyatının artırılması için yapılan tartışmaların da etkisiyle, maalesef iki ülke kamuoyunda birbirlerine karşı bir kırgınlık ve güvensizlik belirmiştir. Bir gazetenin dediği gibi, "İki devlet tek millet" anlayışı çatırdamıştır.¹⁰⁰

Buna karşın Başbakan Erdoğan'ın Aralık ayı başlarında ABD ziyareti sırasında protokollerin uygulanmasını Karabağ sorununun çözümüne bağlayan ısrarlı ifadeleri Azeri tarafından belirli bir güven hissinin yeniden doğmaya başlamasına neden olurken bu kez Ermenistan'da endişeler görülmüş ve Başkan Sarkisyan Türkiye protokollerin onaylanmasını geciktirirse Ermenistan'ın uluslar arası hukukun olanaklarını kullanacağını söyleyerek¹⁰¹ protokolleri fesh edebilecekleri imâsında bulunmuştur. Bu da ABD'yi telaşlandırmış ve Dışişleri Bakanı Hillart Clinton Sarkisyan'a telefon ederek ABD'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin önkoşul olmadan (yani Karabağ sorununa bağlanmadan) ivedi olarak normalleştirilmesinden yana olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

99 "Address by Turkish FM Davutoğlu on Signing the Protocols Between Turkey and Armenia", TurkishNY.com. 19 Ekim 2009

100 Hürriyet, 19 Ekim 2009

101 "Sargsyan About Obama Efforts", Largir, 10 Aralık 2009

102 "Clinton Phones Sarkissian After Armenian Warning To Turkey", RFE/RL, 11 Aralık 2009

7- SONUÇ

Türkiye 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden biridir. Bu jest, tarihten gelen düşmanlığın bir yana bırakılarak iki ülke ve iki halk arasında bir dostluk ve işbirliği döneminin açılması isteğinden kaynaklanmıştır. Türkiye bu dönemin başlaması için iki ülke arasındaki sorunların çözümlemesini gerekli görmüştür.

O yıllarda Türkiye ve Ermenistan arasında başlıca iki sorun vardı. Birincisi Ermenistan'ın mevcut sınırı resmen tanınması, ikincisi ise ilişkileri zehirleyen soykırım iddiaları konusunda iki ülkenin bir mutabakata varmasıydı. Ancak Ermenistan her iki sorunun da çözümlenmesine yanaşmamış, Türkiye de bağımsızlığını tanıdığı bu ülke ile diplomatik ilişki kurmamıştır. Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarının Ermeni güçleri tarafından işgal edilmeye başlamasına bir tepki olarak Türkiye, Ermenistan ile sınırını 1993 yılında kapatmış ve böylelikle çözüm gerektiren bir üçüncü sorun ortaya çıkmıştır.

İki ülke arasında normal ilişkiler kurmak için 1992 yılından itibaren, zaman zaman kesilen ancak sonra yeniden başlayan, açık ve bazen gizli bir müzakere süreci yaşanmıştır. Bu süreç yüksek dereceli memurlar arasında olduğu gibi dışişleri bakanları düzeyinde de gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin, ilişkilerin normalleşmesi için yukarıda değindiğimiz üç sorunun çözümü talebine karşılık Ermeni tarafı, tam tersine, önce diplomatik ilişki kurulması ve sınırların açılması, sonra sorunların çözümüne çalışılmasını savunmuştur. On yedi yıl sonra Ermenistan, içinde bulunduğu izolasyonun etkisi altında tutum değiştirmiştir. Bu çerçevede hazırlanan protokollerle iki ülke arasındaki sınırı tanımış, büyük isteksizlik ve tereddütlerle de olsa tarihî sorunların bir alt komisyonda görüşülmesine rıza göstermiştir. Üçüncü sorun olan Karabağ'ın Türkiye ile de müzakeresini, bu konunun Minsk Grubu tarafından ele alındığını ileri sürerek kabul etmemiştir. Türkiye, Karabağ sorununa değinmeyen protokolleri imzalamış ancak bunların onayını Karabağ sorununun çözümlemesine bağlayarak, bu sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin bir parçası haline getirmiştir.

Bundan sonra ne gibi gelişmeler olabilir?

Önce Karabağ Sorunu'nun çözümünden ne anlaşıldığını açıklamamız gerekmektedir. Bu sorun Karabağ'ın işgali ve bu bölgeden Azerilerin çıkartılması ile Karabağ'ı çevreleyen yedi Ermeni rayonunun (ilinin) işgali ve bu illerde oturan Azerilerin Azerbaycan'a kaçması olmak üzere birbiri ile yakından ilgili iki kısma ayrılmaktadır. Karabağ Sorunu'nun tamamının çözümlenmesi belki de onlarca yıl sürecektir. Halen Minsk Grubu aracılığıyla yürütülen müzakerelerin, esas itibariyle söz konusu yedi il üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Tarafların söz konusu

iller hususunda bir anlaşmaya varmasını Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmak ve sınırı açmak için bunu yeterli göreceği anlaşılmaktadır. Bu formüle Azerbaycan'ın da itiraz etmeyeceği görülmektedir.

Ancak burada sorun yedi il üzerinde ne zaman anlaşma sağlanabileceğinin bilinmemesidir. Protokollerin “onay işleminin zamanlıca ilerlemesi”,¹⁰³ diğer bir deyimle makul bir süre içinde bu işlemin bitirilmesi üzerinde taraflar mutabık kalmışlardır. Makul sürenin ne olduğu tartışılabilirse de, herhalde uzun olmayan bir zamanın kastedildiği açıktır. Bu, kanımızca, altı ay civarında bir süre olabilir. Bu, yaklaşık, 2010 Nisan ayına denk düşmektedir. Nisan aylarında Diaspora'nın Türkiye aleyhindeki faaliyetlerinin doruğa çıktığını da hatırd tutmakta yarar vardır.

Diğer yandan büyük düş kırıklığına uğramış ancak henüz ümidini kaybetmemiş olan Diaspora'nın protokollerin uygulanmasını engelleyebilmek için her çareye başvuracağından şüphe yoktur.

Bunların başında ABD'de Temsilciler Meclisinden veya Senatodan veya her ikisinden Ermeni Soykırımı'nı tanıyan kararlar çıkartılması gelmektedir. ABD Hükümeti istemediği sürece bu tür kararların alınması imkânsız gibidir. Ancak ABD Hükümetinin Türkiye'yi uyarmak amacıyla, yeşil ışık yakmasa da, karar tasarısına taraftar olanların sayısının artmasına ses çıkarmaması olasıdır. Burada olumsuz senaryo Beyaz Saray'ın kontrolü elden kaçırması ve kararların kabulüdür. Bu durumda Türkiye'nin protokolleri onaylanmasını beklemek zordur. Bunu hükümet istemeyeceği gibi, birçok milletvekili de protokollere olumlu oy vermemek eğilimine girecektir.

Avrupa Birliği de bir an önce protokollerin onaylanmasını istemektedir. Onay süresinin uzaması halinde, bu konu Türkiye'nin katılım süreciyle irtibatlandırılabilir.

Fransa'ya gelince, Ermeni Sorunu konusunda bu ülkenin elindeki tek koz, halen Senato'da bekleyen ve Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören kanun tasarısıdır. Ancak bu tasarı, Türkiye karşı olduğu için değil, Fransa içinde çok saygın yazar ve bilim adamları ifade özgürlüğüne aykırı buldukları için Senato'da durdurulmuştur.

Kısaca, protokollerin uzun sayılabilecek bir süre onaylanmaması bazı tepkilere ve Türkiye'ye baskılar yapılmasına yol açacaktır. O itibarla Karabağ Sorunu'nun bir an önce çözümü büyük önem arz etmektedir. Ne var ki, bu konuda Türkiye'nin kayda değer bir etkisi yoktur. Karar Ermenistan ve Azerbaycan'a aittir. Ermenistan

103 Yukarıda tam metni verilen 31 Ağustos 2009 tarihli Ortak Basın Açıklaması

sınırların bir an önce açılmasını istiyorsa Karabağ konusunda daha esnek davranabilir. Ancak Sarkisyan'ın protokoller konusunda epey yıprandığını bu nedenle Karabağ konusunda taviz vererek yeniden Ermenistan'da ve Diaspora'da eleştirilerin hedefi haline gelmeyi istememesi, bu nedenle de Karabağ'da çözümü ertelemesi mümkündür. Ancak Ermenistan Hükümeti protokolleri tehlikeye atmayacak bir siyaset izlemek zorundadır; zira protokollerin uygulanmaması, özellikle sınır kapısının açılmaması Sarkisyan'ın durumunu sarsacak ve büyük olasılıkla yeniden başkan seçilmesini önleyecektir.

Azerbaycan'a gelince, yedi rayondan Ermeni güçlerinin çekilmesi ve "kaçkınların" evlerine dönmesi ülkede çok iyi karşılanacak, bazılarının Karabağ bölgesi için bir şey yapılmadığı suçlamaları sürse de, Aliyev iktidarı daha da güçlenecektir. Buna karşın protokoller herhangi bir nedenle onaylanmaz ve uygulanamazsa Ermenistan Karabağ konusunda bir uzlaşmaya varmaya gerek görmeyecektir. Zira yedi rayonun boşaltılmasının karşılığı aslında Türkiye sınırının açılmasıdır.

Tüm bu güçlükler aşılarak protokollerin onaylandığı ve uygulanmaya başladığı halde dahi güçlükler yaşanacağı ve bunların başında Tarihî Boyut Alt Komisyonu'nun görev tanımının geleceği görülmektedir. Türkiye Tarih Komisyonu, önerisini "1915 olayları" için, diğer bir deyimle soykırım iddialarının bilimsel olarak incelenmesi için yapmıştır. Ermenistan ise bu alt komisyonun görevini soykırım iddiaları olarak görmemektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Ermenistan yetkilileri bu alt komisyonda "soykırımın sonuçları"nın görüşülmesini, diğer bir deyimle Ermenilerin 1915 öncesi Türkiye'deki malları, bu "soykırım kurbanlarının mirasçılarına" verilecek tazminat ve Türkiye'deki Ermeni eski eserlerinin bakım ve onarımı gibi konuların ele alınmasını istemektedirler. Görüldüğü gibi Ermeni yetkililer protokollerde yer almayan ve Lozan Antlaşmasıyla çözümlenmiş bazı sorunları ortaya atmayı amaçlamaktadırlar.

Sonuç olarak söz konusu protokollerin imzalanması iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi alanında önemli bir aşama olmakla beraber, protokollerin onaylanması halinde dahi sorunların süreceği ve bu durumun taraflar arasında çok arzu edilen barış ve işbirliği havasının doğmasını ve sürmesini etkileyeceği görülmektedir.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA OSMANLI ERMENİLERİNİN BÜYÜK BATI DEVLETLERİYLE KARMAŞIK İLİŞKİLERİ

OTTOMAN-ARMENIAN INTRICATE RELATIONS WITH
WESTERN POWERS AT THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Prof. Dr.Seçil KARAL AKGÜN

ODTU Tarih Bölümü Başkanı
secila@metu.edu.tr

Özet: *Birinci Dünya Savaşı Avrupa'nın iki emperyalist bloğunu karşı karşıya getirdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması her ikisinin de çıkarılan çıkarları arasında yer almaktaydı. İmparatorluk Almanya ile anlaşmış İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girerken Osmanlı Ermenilerinin radikalleri İtilaf bloğunu desteklemeye hazır bir silahlı güç haline gelmişlerdi. Bu kesim, Doğu Anadolu'daki Türk vilayetlerini de içeren bağımsız bir Ermenistan kurulması umuduyla, savaşta özellikle Rus cephesinde İtilaf Devletlerine büyük bir heyecanla destek vermişlerdi. Savaşın sonunu getirmek üzere duyurulan Wilson Prensipleri ve Osmanlı'nın yenilgisini izleyen Mondros Silah Birakışması'nın yoruma açık yedinci maddesi, bu umutlarını arttırmıştı. Ancak, Rus Devrimiyle kurulan Bolşevik yönetiminin tutumu ve Türk milliyetçilerin Mondros'u izleyen işgallere karşı direnişleri, İtilaf Devletleri'nin Paris Barış Konferansı sırasında Ermeni isteklerini daha dikkatle ele almalarına yol açtı. Ne var ki Türk direnişinin Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde düzenli bir bağımsızlık savaşına dönüşmesi ve Ermenilerin Doğu'da ulusal Türk güçlerine yenilmesi karşısında İtilaf temsilcileri Ermeni isteklerinin gerçekleştirilemeyeceğinde uzlaştılar. Müttefikler Ermeni heyetine karşı bu uzlaşmanın gerektirdiği tutumlarını Paris Konferansı boyunca sürdürdülerse de Ermenilerin Doğu Anadolu'yu da içeren bağımsız bir devlet kurma umutları 23 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanışına kadar sürdü.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, İtilaf, Paris Barış Konferansı, Türk milliyetçileri.*

Abstract: *When the First World War had brought Europe's two imperialist blocks face to face, sharing of the Ottoman Empire existed within both blocks' convergent interests. While the Empire reached an agreement with Germany and entered the war on the side of the Central Powers, the radical Ottoman Armenians evolved into an armed power ready to support the Allied Powers.*

These, with the hope of creating an independent Armenia encompassing the Turkish villages in Eastern Anatolia, provided support to the Allied Powers, especially on the Russian front, with enthusiasm. Wilson's Principles, declared by the end of the war, and the seventh point, open to interpretation, of the Mondros Ceasefire Agreement concluded after the Ottoman defeat had increased their hopes. But, the attitude of the Bolshevik administration which was created after the Russian Revolution, and the Turkish nationalists' resistance of the invasions following the Mondros Ceasefire, has led to the Allied Powers to deal with the Armenian desires with more caution during the Paris Peace Conference. However, the representatives of the Axis have agreed that the Armenian wishes cannot be fulfilled after seeing the Turkish resistance transforming into an organized war of independence under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and the Armenians being defeated in the East to the Turkish powers. Although the allies have maintained their attitudes in response to this compromise all throughout the Paris Conference, Armenians' hopes for the creation of an independent state compromising Eastern Anatolia have continued until the signing of the Lausanne Treaty on July 23, 1923.

Key Words: *Armenians, Paris Peace Conference, Turkish Nationalism*

Türklerle Ermeniler arasında 19. yüzyılın sonuna doğru patlak veren ve günümüze kadar uzanan Ermeni sorunu, aslında yapay bir sorundur. Tarihsel veriler, iki toplumun aralarında ciddi bir anlaşmazlık olmadan yüzyıllarca bir arada, barış içinde yaşadıklarını ortaya koyarak bu görüşü doğrulamaktadır. Üstelik Osmanlı yönetiminin tüm unsurlarına geniş dini ve toplumsal özerklik sağlayan *millet* sistemi içerisinde Ermeniler, göreceli olarak öbür gayri-Müslim toplumlardan daha fazla ayrıcalığa sahiptiler. Millet-i Sadıka (en sadık tebaa) olarak bilinirlerdi; birçoğu tercüman olarak yöneticilerin güvenini kazanmış, kimileri de Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici kadrosu içinde önemli görevlerde bulunmuşlardı. Ermeni tarihçi Mikael Varandian 1914 yılında Cenova'da basılan *History of the Armenian Uprisings* (Ermeni Ayaklanmaları Tarihi) adlı kitabında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin durumunu şöyle özetlemektedir:¹

“Türk Ermenileri, Rus Ermenilerine göre, kültürleri, dilleri, tarihleri ve edebiyatları açısından çok daha bağımsız ve güçlü konumdaydı. 19. yüzyılın başına kadar, Avrupa Ermeni ulusundan haberdar değildi. Avrupalılar Ermenileri sadece İstanbul dolayısıyla ve Yahudiler gibi dünyanın her köşesine yayılmış, kendi çıkarlarını gözeten, ülkesi veya ulusu olmayan, şanssız, göçebe tüccarlar olarak tanıyorlardı”

1 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976, s.150

Barış içindeki uzun birliktelikten sonra Türklerle Ermeniler arasında geçimsizlik ve silahlı çatışmalar, Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Bu çatışmaların temel nedeni, 18. yüzyıl biterken emperyalist sürece girmiş olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Akdeniz'de üstünlük kurmaya odaklanmış dış politikaları doğrultusunda, gücünü oldukça yitirmiş Osmanlı devletinden çıkarlar sağlamak amacıyla Ermenileri hem de Osmanlı toprakları üzerinde bağımsız devletlerini kurmaları için kışkırtıp desteklemeleridir.² Yeni yüzyılda bu ülkeler, Orta Doğu'da nüfuz alanları edinmek uğruna farklı yöntemlerle Osmanlı Ermenilerini kullanmaya yönelmelerinden bir süre sonra Atlantik Okyanusunun karşı kıyısındaki büyük güç Amerika Birleşik Devletleri (ABD) de bu ulustan yararlanmaya çalışan ülkeler arasına katıldı. Şöyle ki, ABD'nin 1820'lerde Amerikalı Presbiteryen misyonerler Osmanlı topraklarında Protestanlaştırma etkinliklerine başlayana kadar İmparatorlukla kayda değer bir ilişkisi olmamıştı. Daha önceleri İmparatorlukla küçük çapta ticari ilişkileri olan bu ülkenin misyonerleri kanalıyla tanıdığı Osmanlı topraklarında ekonomik çıkarlarını geliştirmek umuduyla 1830 yılında yaptığı ticaret antlaşması, böylece kurulan ilişkilerin ilk ürünü oldu. Amerika da bu antlaşma sayesinde Avrupalıların Osmanlı azınlıklarını ekonomik ayrıcalıklarının geliştirmenin birer aracı olarak gördüklerini kavrayarak Ermenilerle ilişkilerini derinleştirdi. Zaten, 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde büyük güçlerin her biri Osmanlı topraklarından jeopolitik, stratejik ve ekonomik beklentileri doğrultusunda kendi Ermeni politikasını üretmişti. Dolayısıyla, Ermeni sorununu daha iyi anlayıp günümüzde ulaştığı boyutu değerlendirebilmek için, 19. yüzyılda büyük devletlerin bu sorunun ortaya çıkış sürecinde oynadıkları rolü incelemek kaçınılmaz bir gerektir.

18. yüzyılda Büyük Petro'nun reformlarından beri bir Avrupa devleti olarak tanınan Rusya, Osmanlı devletiyle sınırları paylaşan tek batı devletiydi. Ancak, Rusya'nın Petro'nun Doğu Anadolu'dan ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarından geçerek Akdeniz'e³ ulaşma politikasını benimsemesi, iki devleti birbirine düşman etmiş ve aralarında birçok savaşa yol açtı: 1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla Ermeni ve Rumların oluşturduğu Ortodoks azınlığın koruyucusu olarak tanınmasını sağlamıştı. Böylece Rusya, Akdeniz'e ulaşma umuduyla gözlerini Doğu Anadolu'daki Ermenilere dikerken, bu toplum aracılığıyla Osmanlı'nın içişlerine karışma hakkını da elde etmişti. Bundan sonraki Rus planları, Ermenileri özerklik için ayaklanmaya kışkırtarak Osmanlı yöneticilerinin dikkatini Doğu Anadolu'ya çekmek, böylece devletin Başkent ve Boğazlar üzerindeki kontrolünü zayıflatarak İstanbul'a açılan kapıyı Rus ilerleyişine açık hale getirmek doğrultusunda gelişti.

2 Karal, *Enver Ziya, Osmanlı Tarihi* Cilt: VIII, Ankara: 1983, s.126-145.

3 *Klyuchevsky, Vasili*, çev: Archibald, Liliana, London: 1963 (bkz: *Peter the Great's policy and Reforms*)

Zamanının sömürgecilikte en ileri ülkesi olan Büyük Britanya'nın (bundan böyle İngiltere) Orta Doğu politikası ise en önem verdiği sömürgesi Hindistan'a güvenli geçişi sağlamak amacıyla Akdeniz güvenliğini korumaya yoğunlaşmıştı. Buna göre, söz konusu güzergâhta herhangi bir Rus ablukası olasılığı, zayıf kalması koşuluyla İngiltere'yi Osmanlı'nın bütünlüğünü desteklemeye yöneltmişti. Rusların Osmanlı Ermenilerine ilgisi ve onlardan beklentisi, bu toplumla benzer nedenlerle aynı derecede ilgili olduğundan İngiltere'yi endişelendirmişti. Bu çerçevede, Ermenilerle Ruslardan daha yakın ilişkiler kurulabilmek için onları dine davet eden Amerikalı misyonerleri desteklemiş, onların etkisiyle İmparatorlukta sayıları git gide çoğalan Protestanların koruyuculuğunu üstlenebilmek için çabalamış ve bu emeline devletin 1842'de Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin kurulmasına onayını da sağlayarak ulaşmıştı.⁴ Ancak, İngiltere'nin politikası Rusya'nın Akdeniz'e doğru geçiş olasılığını önleyebilmek için Doğu Anadolu'da tampon bir Ermeni devletinin kurulmasını içeriyordu. Rusların Akdeniz'e çıkmak amacıyla bu küçük Hıristiyan devlete karşı yapacakları ihlallerin, Osmanlı topraklarının başka yerlerinde meydana gelebilecek saldırılar karşısında kuşkusuz sessiz kalacak olan Batılı Hıristiyan toplumların dikkatini çekeceğinden emindi. Bu bağlamda, İngiltere'nin bölgeye ilişkin planları arasında Ermenileri Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için Osmanlı devletine karşı kışkırtmak da vardı.

Fransa'ya gelince, bu ülke 16. yüzyıla kadar uzanan anlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu ile yakın sosyo-ekonomik ve kültürel bağlar geliştirme olanağı sağlamış, ayrıca, devlet tarafından Osmanlı İmparatorluğundaki Katoliklerin koruyucusu olarak kabul edilmişti. Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri süregelen kapitülasyonlar ve 18. yüzyılın sonunda Napolyon'un Mısır seferi, Fransa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok yatırım olanağı sağlamıştı. Bu yakın ilişkiye karşın bir Akdeniz gücü olan Fransa, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gerilmesine yol açması bahasına Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da Fransız yayılmacılığını gerçekleştirmişti. Bu durumda Osmanlı topraklarındaki yatırımlarını serbestçe kullanılabilmesi, Akdeniz'de gücünü Osmanlı müdahalesi olmadan sürdürmesine bağlıydı. Bunu bilerek Lübnan'daki Marunî Hıristiyanlarla olumlu ilişkiler yürütmüş, bu tutumunu 1850'lerde patlak veren Hıristiyan-Müslüman çatışmaları sırasında da sürdürerek 1861 düzenlemeleriyle Lübnan'a neredeyse tam bir muhtariyet verilmesine önyak olmuştu. Bu durum Fransız itibarını bütün Hıristiyan azınlıklar özellikle kendilerine de benzer konum arayan Ermeniler arasında çok arttırmıştı. Sonuçta, Fransa ayrıcalıklar elde etmek amacıyla ayaklanan Zeytun Ermenilerinin destekçisi haline gelmiş ve Kilikya'nın özerkliğini sağlama umudu ile Ermeniler lehine bölgedeki gelişmelerde rol oynamaya başlamıştı.⁵ Bu rolü üstlenirken de Ermenilerin dostluğunun Akdeniz'de

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi cilt: VIII*, s. 128

5 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: 1983, ss., 57-69

aradığı üstünlüğü sağlama yolunda etkili bir araç olabileceğinin bilinciyle Ermenileri çıkarları doğrultusunda desteklemiş, milliyetçi propagandalarla onları Osmanlı devleti aleyhinde sürekli kışkırtmıştı.

Avrupa devleti olmasa da Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasarıları öbür ülkelerden hiç de farklı değildi; nitekim bu ülke de Orta Doğu'da gizli emperyalist hedeflerini gerçekleştirebilmek için Osmanlı Ermenilerini kullandı: 1830'da imzalanan Ticaret ve Dostluk Antlaşması⁶ ABD'de Osmanlı İmparatorluğu'nun daha iyi tanınmasını sağlamıştı. Amerikan hükümeti ise kısa zaman içinde söz konusu anlaşmayla kurulan ekonomi köprülerini ticari bağlantılardan çok misyonerleri yoluyla o bölgedeki Ermenileri kullanarak daha çabuk geliştirebileceğini keşfetmişti. Nedeniyse, Osmanlı devletinin azınlıklarına tanıdığı hoşgörü Müslümanlar söz konusu olunca geçerli olmadığını kavrayan Amerikalı misyonerlerin hükümetin İslam unsuruna koyduğu yasalara uyararak dikkatlerini Ermenilere çevirerek hayırsever faaliyetleriyle onlarla çok yaklaşmış olmalarıydı. Amerika, Orta Doğu'daki Avrupa yayılmacılığına izleyici kalmamak adına, yeni kurulan bu yakın ilişkileri etkili bir biçimde kullandı. Zayıflatılmış bir Osmanlı devleti, zamanla Amerikan yayılmacılığının en temel beklentisi haline gelince, aslında dinsel amaçlarla Orta Doğu'ya gitmiş olan Hıristiyan misyonerler Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın ajanları⁷ ve Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatma politikasının gözlemleyicileri olmaya yönlendirildiler. Böylece, Protestanlaştırma çalışmaları nice misyonerin asal görev olmaktan çıkıp görünürdeki görevi haline geldi. Çok geniş bir okul ve sağlık merkezi ağı yaratan misyonerler, bu kurumlarda Ermenilere genellikle hayırseverlik temasıyla yaklaştılar. Onları ulusallık bilinciyle donatırken misyonerler okulları İmparatorlukta bu amacın gerçekleştirilmesi için en uygun mekânlar olduğundan, İstanbul, Lübnan ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurulan okullarda Ermenilere kendi tarihleri ve edebiyatları öğretilirdi.⁸ Ermeni çocukları kimlikleri, milliyetçilik ve insan hakları konularında bilgilendirilirken Osmanlı devleti, gözlerinde bu bilince erişmelerini engelleyen taraf olarak gitgide sevimsizleşiyordu. Okullarda öğrenilenler, insanların bir araya gelip sohbet ettikleri evlere, kahvelere, kiliselere ve sağlık merkezlerine taşındıkça buralardaki söyleşiler zamanla Amerika'nın hayırseverliğine övgü oturumlarına ve devletin Ermenilere reformlar yapmasını sağlayacak propaganda zincirine dönüştü.

6 Trask, Roger R., *The U.S. Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*; Michigan: 1971, p. 5-6. 1799'dan beri sürekli teşebbüslerden sonra 7 Mayıs tarihinde sonuçlandırılan ve Senato tarafından 1 Şubat 1831'de onaylanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın 9. Maddesi, Amerika'yı ticarete 'En Ayrıcalıklı Ülke' konumuna getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1535 yılında Fransa'ya verdiği ticari ayrıcalıklar olan "kapitülasyonlar"la donatmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun Fransadan sonra ilerleyen yüzyıllarda başka ülkelere de tanıdığı ve zamanla sosyal, hukuki ve eğitim alalarına da uzanan bu ayrıcalıkları Trask, "İslam ve Hıristiyanlığın suda karışmayan yağa benzeyen ayrılığı temeli üzerine kurulu hukuki bir uzlaşma" olarak tanımlamıştır. Bkz. Trask s. 5-7.

7 Joseph Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis 1971, s.40.

8 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 129

Özellikle Yunanistan'ın 1830 yılında bağımsızlığını elde etmesinin ardından, Ermeniler sık sık Hıristiyan oldukları için kötü davranışlarla karşılaştıklarını öne sürerek durumlarından yakınır olmuşlardı. Rusya'daki Ermenilerin ve yabancı konsoloslukların yüreklendirmesiyle de devletten reformlar ister olmuş, 1860 yılında Ermeni Anayasa'sını hazırlayarak kimliklerini dile getirmekte ilk adımı atmışlardı. Ermeni Genel Meclisi kurulmasını da öngören bu Anayasa 1863 yılında Osmanlı Padişahı tarafından onaylandı. Anayasanın devlet tarafından tanınması Ermeni Kilisesi'nin mutlak gücünü sınırlandırdığından bazı tarihçiler sadece İstanbul'da değil, ülkenin birçok yerinde Ermeni çocuklar için Batı tipi eğitim ve kültür kurumları açılmasına da olanak sağlayan bu hareketi Ermenilerin Batı uygarlığı ve eğitimine yaklaşması olarak nitelendirmektedir. Nitekim bu gelişmelerin ışığında Ermeniler dergiler ve gazeteler yayınlamış, dillerini ve kültürlerini geliştirmiş ve devletten reform isteklerini sürdürürken toplumlarının genel durumunu da yükseltmişlerdi.⁹ 1820'lerden beri yüzlerce Ermeni'yi işe alan ve eğiten Amerikan misyonerleriyse onlara her adımlarında yol gösterip destek oldular. Misyonerlerin dualar ve İncil'den ilahiler okurken bir yandan da verdikleri özgürlük öğütlerini dinleyen Ermenilerin bağımsızlık istekleri gitgide artmaktaydı. Böylece, yıllar ilerledikçe bağımsızlık, Ermeniler için bir saplantı haline geldiyse de 1876'da Osmanlı Anayasasının duyurulması, Ermenileri sevindirdi. Ancak, bu sevinçle bir süre devleti övdülerse de, daha sonra Osmanlı parlamentarizminin kendi bağımsızlıkları yolunda bir engel olabileceğini düşünerek yeniden kendilerine eğitim ve yönetim ayrıcalıkları sağlayacak reformlar istemeye başladılar.

Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan 3 Mart tarihli Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması ile Ermeniler Osmanlı idaresine karşı çıkma olanağını yakaladılar. Şöyle ki, Antlaşmaya göre, Ermenilerin beklediği radikal reformlar konusunda devlet Rusya'ya geniş yetkiler vermekteydi (Madde 16). Ne var ki İngiltere, Fransa ve Almanya sözü verilen reformların denetlenmesi konusunda Rusya'ya verilen yetkinin boyutlarından endişeye kapılarak bu anlaşmanın yerine 7 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasının geçerli olmasını sağladılar. İçeriğindeki 61. Madde ile aynı yetkileri bu kez dört büyük devlete yayan Berlin Antlaşması, bu devletlerin Osmanlı-Ermeni ilişkileri kapsamındaki tüm konulara müdahil olmalarının önünü açan bir dönüm noktası olurken bu anlaşma ile Ermeni sorunundan Avrupa diplomasisinde resmen ilk kez söz edilmiş oldu.¹⁰ Bundan sonra, batılı büyük güçlerin tam desteğine ve Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'ne dayanan Ermeniler, söz verilen reformları yerine getirmesi için Osmanlı devletine sürekli ve yoğun baskılar yaptılar. Ancak, ilgili devletlerin hepsi söz verilenleri yerine getirmenin Osmanlı devletinin

9 Louis Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles: 1963, ss.26-27

10 Charles Vertanes, *Armenia Reborn*, New York:1947, s. 15

kapasitesini aştığının farkındaydılar. Nitekim reformlar, her gündeme getirildiğinde ertelendi. Bu durum Osmanlı Ermenilerinin yönetime düşmanlığını tetiklerken Osmanlı toprakları dışındaki Ermenilerin 93 Harbi diye de anılan Rus savaşından sonra ayaklanma planları ve propagandası yapmak üzere kurdukları ihtilalci Taşnak, Hınçak ve Armenekyan derneklerinin etkisi altına girmelerine yol açtı.

İlerleyen yıllarda İmparatorluk toprakları yabancı ülkelerde kurulan bu derneklerin girişimleriyle başlatılan birçok harekete sahne olurken, Avrupa devletleri tarafından desteklenen Ermeni ayaklanmaları Osmanlı misillemeleri ile karşılandı. Türk ve Ermeni halkları birbirlerine karşı şiddet uygularken çok kan döküldü. Her iki taraftan da onlarca cana mal olan talihsiz olaylar Türk-Ermeni ilişkilerine giderek daha da fazla zarar verirken, büyük güçler de Osmanlı devletini zayıf düşürme emelleri doğrultusunda yol aldılar.

Büyük devletlerin güçsüz bir Osmanlı devleti hayali, 1911–1913 yıllarındaki Trablusgarp ve Balkan Savaşları yenilgileri sonunda gerçekleşti. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Türkler tarafından yeniden ele geçirilmiş olmasına karşın, Osmanlı ordusunun savaşacak durumunun kalmadığı ortaya çıkınca Hükümet ordunun can damarı olan kara kuvvetlerinde düzenlemeler yapılması için Almanya'nın desteğine başvururken aynı yardımı donanma için İngiltere'den, jandarma kuvvetleri için de Fransa'dan istedi. Bu ara Balkanlarda istediği şekilde tutunamayışının huzursuzluğunu yaşayan Rusya ise, Alman General Liman von Sanders'in Osmanlı Birinci Ordusu Komutanlığı'na atanması ile yeni bir hayal kırıklığı daha yaşadı: Almanya'ya askeri yardım karşılığında verilen büyük yetkiyle Türk ordusunun Alman yayılcılığının bir aracı haline geleceği ve Rusya'nın Boğazlar üzerinde kontrol sağlama amacına gölge düşüreceği kuşkusuzdu. Rus Dışişleri Bakanı Serge Dmitrievich Sazanov bu noktayı değerlendirerek o an için Rus çıkarlarının Boğazların başka bir devlet karışmadan Türklerin elinde kalmasını gerektirdiğine karar vererek yüzünü gelecekte siyasi olarak bölünmesi kaçınılmaz görünen Doğu Anadolu'ya çevirdi. 1914 yılı Şubat ayında, İkinci Balkan Savaşından sonra göç Türkiye'ye göçmek zorunda kalan Balkan Müslümanlarının bir kısmının da yerleştirildiği bu bölgede Hıristiyan ile Müslüman toplum temsilcilerinden oluşan meclislerin kurulmasını ve bunların işleyişini kontrol etmek üzere gönderilecek yabancı genel müfettişlerle birlikte reformların denetlenmesi görevini de üstlendiği Türk-Rus Konvansiyonu imzalayarak bir kez daha bölgedeki Ermenileri Rusya için özel imtiyazlara sahip bir bölge oluşturulması hedefi doğrultusunda kullandı.¹¹

Bu ortam içinde Birinci Dünya Savaşı başlarken, Türk toprakları üzerinde ekonomik etki bölgelerinin resmen tanınması, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun

11 Marion Kent, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra: 1984, s. 96

dağılması, birbirine düşman iki bloğun da beklentileri arasındaydı. Almanya ile anlaşılan Osmanlı İmparatorluğu 1914 Ekimi'nde savaşa girdiğinde, Osmanlı Ermenilerinin çoğu, yukarıda değinilen süreçte İtilaf bloğu için çarpışmaya hazır bir silahlı güç haline gelmişlerdi.

Osmanlı'nın savaşa girmesini izleyen aylarda, Osmanlı orduları Kafkasya, Mısır ve Gelibolu cephelerinde savaşırken, İtilaf ülkeleri Ermenileri bir kez daha piyon olarak kullandılar. İhtilalci derneklerin silahlandıkları Ermeniler tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yayılarak Ermenilerin geri kalanını da hükümete karşı kıskırtırken, İtilaf ülkelerinin büyükelçilikleri ve konsoloslukları casusluk bile yaparak bu derneklerin eylemlerini destekledi ve kolaylaştırdı. Böylece ülkenin varlığını tehdit eden bir savaşa girmiş olan Türkler, bir yandan da iç düşmanla karşı karşıya kaldılar; Sivas-Kayseri hattıyla Muş-Bitlis'i de kapsamak üzere Kars'tan Halep'e kadar olan çizgi üzerinde Osmanlı ikmal yolları kesilirken, askerlerin yanı sıra sivil halk da Osmanlı ordusuna katılmayı reddeden Ermenilerin oluşturduğu gerilla birliklerinin saldırılarına uğradı.¹² Çok cepheli bir savaşta sıkışmış durumda kalan Osmanlı yönetimi, birçok uyarıdan sonra, 1915 Mayısında isyancı Ermenilerin savaş bitene kadar kalmak üzere çarpışma bölgesinin dışındaki farklı bölgelere naklini de içeren önlemlere başvurmak zorunda kaldı. Saptanan bölgelere doğru uzun yolculuklarda yorgunluk, açlık, hastalıktan olduğu kadar kimi yerlerde uğradıkları saldırılarla yüz binlerce Ermeni'nin yaşamına mal olan Tehcir olarak anılan göç, savaştan sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nun kanayan yarası oldu.

Amerika ve Ermeniler

Amerikalılar, Ermenileri misyonerlerin yazışmalarıyla tanıdılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin genellikle küçümsediği, Ermeniler tarafındansa iyi karşılanan misyonerlerin çoğu, yazışmalarında Türkleri yermekteydiler. Bu çerçevede Amerikalılar Osmanlı İmparatorluğunu ve özellikle de Ermenileri misyonerlerin bakış açısıyla tanıırken, Müslüman boyunduruğu altında ıstırap çeken savunmasız Hıristiyanlar olduğuna inandıkları bu ulusu iki toplum arasında Birinci Dünya Savaşından önceki çatışmalarda da yürekten desteklemişlerdi. Bu çatışmalar sırasında misyoner yerleşimlerinin çoğu Ermeniler tarafından saklanma yeri veya silahları için depo olarak kullanılmıştı. Savaş yılları boyunca Amerika'da Ermenilere karşı beslenen sempati, tehcir'den sonra daha da artmıştı. Amerikan hükümeti, misyonerlerin destek kurulu olan Yakın Doğu Yardım Fonu'nu duyarlılığı arttırmak üzere harekete geçirmekten geri kalmadı. Bu kurumun da katkısıyla, kamuoyu ilgisini yüksek tutmak ve Ermenilere yardımı

12 Salahi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: 1993, s.390

arttırmak için türlü çalışmalar yapıldı. Tehcir döneminde İstanbul'da Amerikan Büyükelçisi olan Henry Morgenthau, Ermenilerin en güçlü destekçisi olarak İstanbul-Amerikan Yakın Doğu Yardım Fonu-ABD Dışişleri Bakanlığı üçgeni arasındaki ilişkileri yürüttü.¹³ Nitekim bu ara Ermeni Patriği'nin Amerika'nın İstanbul Büyükelçisine gönderdiği telgrafla Amerika'daki ve dünyadaki Ermenilerin maddi desteğini istediği yardım çağrısının, Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı James Barton'a iletilmesi, Ermenilerle misyoner bağlantılarının kuruluşunda devletin katkısı olduğunun göstergesi olan birçok yazışmadan biriydi. (Ek 1.)

Öte yandan, Amerikan misyonerlerinin hemen hepsinin Osmanlı Ermenileri ile bazılarının da Ermeni ihtilal dernekleri ile yakın ilişkiler geliştirmeleri, misyonerlerin Ermenilerin bağımsızlık atılımlarını desteklediklerini gösterdiği gibi, bu konuda Amerika'nın izlediği yanlı tutumu da kanıtlamaktaydı. Zaten misyonerlerin Ermeni ihtilal dernekleriyle ilişkileri, Osmanlı devleti ile Amerika Büyükelçiliği arasında anlaşmazlık konusu olmaktaydı. Osmanlı hükümeti, görmezlikten gelemediği bu bağlantılarla karşılaştıkça, Amerikan Büyükelçiliği'ne başvurarak böyle ilişkilere adı karışanların yerlerinin değiştirilmesini istiyordu. (Ek 2) Bu çerçevede, ancak 1917 yılında savaşa katılan Amerika, misyonerlerin işlettiği kuruluşlar başta olmak üzere yatırımlarının zarar görmemesi için İttifak Devletlerinin her birine savaş duyurusu yaparken Osmanlılara karşı tarafsız bir tutum sergiledi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika

Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Monroe Doktrini'ne sarılarak yansız kalırken,¹⁴ artan ticari bağlarla Avrupa ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini sürdürmüştü. Bu süre içinde Amerika'nın dış politikası, Avrupa'daki bloklar arasında ayırım yapmadan devletin çıkarlarını sürdürmeye ve savaş bölgelerindeki yatırımlarını korumaya odaklanmıştı. Söz konusu Osmanlı İmparatorluğu olduğunda, bu çıkarlar ticari yatırımlar veya eğitim kurumları ile sağlık merkezleri gibi Amerikan misyonerleri tarafından işletilen yerler anlamına gelmekteydi. Misyonerlerin Protestanlaştırma etkinlikleri gibi, işlettikleri birimler de Osmanlı Ermenilerine seslendiğinden, bunların yaşıtılması savaştan yıllar önce

13 American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM

14 Başkan James Monroe'nun 2 Aralık 1823 tarihinde Kongre'de yaptığı konuşmanın birçok bölümü, ABD tarafından Amerikan dış politikasının prensipleri olarak tanınmış ve Monroe Doktrini olarak anılmıştır: "...özgür ve bağımsız olan ve bunları muhafaza eden Amerikan kıtaları bundan sonra hiçbir Avrupalı güç tarafından kolonileştirilemeyecektir... Avrupa'ya yönelik politikamız... Hiçbir ülkenin iç meselelerine müdahil olmamak, fakat kimseden zarar görmeyecek şekilde dostluk ilişkileri geliştirmek olacaktır."Faukner, U. Harold, *American Social and Political History*, New York: 1952, ss. 191-192.

Osmanlı devleti ile ilişkileri bozulmaya başlayan Ermenilerin desteklenmesini gerektiriyordu. Oysa ilk çatışmaları ardından ilişkilerin gitgide kötülemesi, günümüzde bile sorun olan anlaşmazlığı başlatmıştı.

Amerika 6 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya savaş açtığında, Hükümet, Osmanlı topraklarındaki misyonerlerinin çalıştırdığı eğitim ve sağlık kurumlarıyla ticari yatırımlarını koruma tedirginliği içinde oduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nu düşman ülkeler arasında saymamaya özen göstermişti. Ermenilerse Amerika'nın verdiği taahhütlerle bağımsızlık hayallerinin gerçekleşebilmesi için bu ülkeye daha bağımlı hale gelmişlerdi. Nitekim kazanacaklarına inandıkları bağımsızlıklarını daha iyi koruyabilmek için, Amerikan misyoner kurumlarında çalışan Ermenilerin pek çoğu Amerikan vatandaşlığına bile geçmişti. Amerika'nın savaşa girişi genelde barış umudu getirirken savaştan sonra toplanacak barış konferansında Ermenilerin iyi temsil edilmesini sağlamak Amerikan hükümetinin en önemseddiği noktalardan biri olmuştu. Hatta devlet yetkilileri, savaşın sonunu beklemeden bu konunun özenle ele alınması için harekete geçmişlerdi:

Bu hazırlıklardan olmak üzere örneğin, ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing, 29 Mayıs 1917 tarihli bir mektupla, Paris'teki Amerikan Büyükelçisi W.G. Sharp'tan doğrudan resmi bir temsilci olarak tanınması kuşku da olsa barış konferansında muhtemel temsilci olması beklenen Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı Boghos Nubar'ın kişiliğini ve konumunu soruşturmuştu. Aldığı olumlu yorumları da vakit geçirmeden Amerikan Kongresi'ne iletmışti. Boghos Nubar ise bu sırada zaten 24 Mayıs tarihli "Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu" adlı bir memorandum¹⁵ ile Bakan Lansing'e halkının otonom Ermenistan talebini iletmışti. Dokuz maddelik bu memorandumda, özerk Ermenistan'ın "Asya Türkiye'sindeki tüm Ermeni topraklarını [yani] altı il (olarak tanınan) Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz ve Sivas, Kilikya ile Akdeniz'de Mersin ve Alexandratta limanları, Karadeniz'de ise Trabzon topraklarını içermesi" gerektiği ifade edilmişti. Ayrıca Ermeni devletinin öncelikle büyük güçlerin koruması altında olduktan bir süre sonra, bağımsız bir parlamentonun yönetimine bırakılması da istekler arasında yer almışti. (Ek 3)

Bu gelişmeler süregelirken ABD'nin savaşa girmesi iki bloğun da kaderini belirledi ve yukarıda belirtildiği gibi yaklaşan barışın habercisi oldu. Savaşın tüm devletler kendi önlemlerini almaya başlarken, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un ABD'nin barış görüşmelerinde önemli bir rol oynamaktaki kararlılığı onu Ermenilerin yoğun olduğu düşünülen bölgeler hakkında değişik yöntemlerle bilgi toplamaya itti.

Osmanlı İmparatorluğuyla savaş halinde olmamasına karşın, Osmanlı Ermenileriyle yakın temasları ABD'nin Osmanlı topraklarına ilgisini arttırmışti. Bu

15 *Foreign Relations*, 1917, Ek 2 Bölüm I: Continuation of the War- Participation of U.S. ss.792-795

nedenle, ABD hükümeti Osmanlı topraklarında Amerikan çıkarlarını ilgilendiren askeri, coğrafi, idari ve ekonomik koşulları araştırmak ve rapor etmek üzere bir yandan bazı akademisyenleri görevlendirirken bir yandan da değişik inceleme komisyonları oluşturdu. Ermenilerin yoğun oldukları bölgelerde konuşlanmış misyoner kuruluşları kuşkusuz bu araştırmalardaki en duyarlı noktalar olacaktı. Bu meyanda, bazı Avrupa devletlerindeki Amerikan temsilcilerine de Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermenilerin ekonomik durumu, Türkler ve Kürtlerle olan anlaşmazlıklarını da kapsamak üzere yaşam koşulları hakkında farklı görüşleri öğrenmek amacıyla danışılmıştı. Petrograd'daki (Saint Petersburg) ABD Büyükelçisi William P. Cresson'un Dışişleri Bakanı Lansing'e hazırlayıp sunduğu 15 Nisan 1917 tarihli rapor bu hususlarda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu uzun rapor Türk-Ermeni ilişkilerinin kötüye gitmesinin altında yatan nedenler, Ermeni-Kürt çatışmasının ayrıntıları ve farklı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine ilişkin görüşler içermekteydi. Cresson raporunun başlangıcında şöyle yazmıştı:¹⁶

“Akıllarda tutulmalıdır ki yakın zamana kadar, Türk sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler Müslüman komşularıyla dostluk temelinde beraber yaşamışlardır. Güvenilir otoritelere göre (örneğin Lynch ve Sykes), bugünkü üzücü durum, 1878 tarihli Berlin Kongresi'nin yol açtığı huzursuzluk ve böylece bozulan ilişkilerden kaynaklanmaktadır.”

Daha önce de bahsedildiği üzere, 1878 yılından beri Osmanlı Ermenileri ilkin özerlik, daha sonra ise bağımsızlık talebinde bulunmuş ve büyük güçleri, üzerinde devlet kurmayı amaçladıkları topraklarda nüfus üstünlüğüne sahip olduklarına, bağımsızlığı hak ettiklerine ikna çabası içine girmişlerdi. Ancak Cresson'un raporu şöyle devam etmektedir:

“... Türklerin bağımsız bir Ermeni devletini reddetmelerinin temelinde yatan iddialarının başında Ermenilerce üzerinde hak iddia edilen Türk topraklarında Ermenilerin bir millet veya çoğunluk olarak var olmadıkları gerçeği bulunuyorsa da, söz konusu topraklardaki Ermeni nüfusunun azalmasının tehirden kaynaklandığı da iddia edilmektedir.”

Rapor Doğu Anadolu'da gözlemlerde bulunduktan sonra Ermenilerle ilgili bir kitap yayımlayan (Armenia, Travel and Studies, London, 1901) H.F.B. Lynch'in 1890 yılında Ermeni topraklarındaki nüfus durumuyla ilişkilendirdiği aşağıdaki tabloyu da içermektedir. Bu tablo aynı zamanda Doğu Anadolu'da iç içe yaşamalarından kaynaklandığı varsayılan Ermeni-Kürt çatışmasına ilişkin farklı bir görüş açısını da içermektedir:

---

16 ABCFM 353, Roll 6, 15 Nisan, 1917

Vilayetler	Müslümanlar	Hıristiyanlar
Van	52,229	75,644
Bitlis	145,494	97,184
Harput	182,000	93,000
Diyarbakır	45,580	15,000
Erzurum	428,495	109,000
Toplam	853,758	389,828

“Bununla birlikte, büyük güçlerin gönül rahatlığıyla almış oldukları kararlar, her zaman Bab-ı Âli’ye Kürtlerin doğal haklarını göz ardı eden bir dille yazıldığından, Kürt aşiretlerinin güç bastırdıkları sabırları taşımış ve tarihte ilk defa Bab-ı Âli’nin bu_asi tebaası, çıkarlarını İstanbul hükümeti ile birleştirerek Hıristiyan komşularının aleyhinde bir konuma gelmiştir. Üstelik Kürtler ve Ermeniler arasındaki farklılıklar her zaman siyasi ve dinsel olmaktan çok ekonomik olmuştur...”

“... Özellikle yukarıda belirtilen durumlardan haberdar olmayan kişiler arasında bağımsız bir Ermenistan için çalkalanmaların devam etmesi ihtimali bulursa da, aydınlar ve liberal düşünen Kafkasya Ermenileri arasındaki genel izlenim, kendilerine Rus sınırları içinde bağımsız yaşayacakları bir yer ve gelecek sağlanacağıdır....”

Rapor ilgilileri 1915 tehcirine farklı bir bakış açısı ile bakmaya çağıran ilginç bir bilgi de sunmaktadır. Bu Otto Oelmann’ adlı bir Alman teğmenin yanında kurye olarak çalışmış olan Marc Toroyan adlı Halepli bir Ermeni’ye ilişkin bilgilerdir. Toroyan’ın Cresson’a yaptığı açıklamalar, tehcirin karar sürecinde Almanya’nın rolüne odaklanmıştır:

“Bu şahısın ifadesindeki ilgi çekici gerçek, Gillion Ermenilerinin (Tarsus, Suriye ve İskenderun’un iç bölgeleri) yakın zamanda gerçekleşen katliamlarda, genel bir politikanın parçası olarak dahi bile olsa taciz edilmedikleridir. Bunlar, coğrafi konumları gereği, Rusya idaresi altında“özgür ve otonom bir Ermenistan” için yapılan devrimci propagandaya bulaşmamış görünmektedirler.

“Jön Türkler bu faal endüstri bölgesi Gillion’un Ermenilere sunduğu ekonomik olanağı kavramışlar ve tehcirle, Ermenileri kendilerinin yararlanabilmesi için bu bölgeden çıkarmayı hedeflemişlerdi. Nitekim trajik bir gerçek, Fırat’ın katliamların daha ötesine yayılmadığı bir “ölü sınır” haline gelmesidir.

“Ancak Almanlar, Hıristiyan kardeşlerini kendi müttefiklerince uygulanan bu korkunç politikadan koruma çabası gösteriyor olsalar da, yerel Ermenilerin tanıklıklarıyla, bir kural olarak Alman ve diğer subayların sürekli olarak tam bir yer değiştirme politikası uyguladığı ve hatta bu olaylara insanı kötümserliğe düşürecek bir şekilde kayıtsız kaldıkları anlaşılmaktadır. İfadeler incelendiğinde görülen, Almanlarla sözleşmeli işçiler olarak Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan Ermenilerin saldırılardan korunmuş olmalarının Almanya hesabına işçi olarak çalışmaları sayesinde olduğu izleniminin egemen olduğudur. Tehcirdeki katliamların, (sınır bölgesi Ermeni nüfusu arasında tüm tehcir sürecinin planlayıcısı olarak tanınan ve lanetlenen) Profesör Rohrbach’ın Bağdat demiryolu hattında Arapların da çalıştırılması önerisi üzerine başlatıldığını öne sürmek de yerinde değildir.

“En kötüsü, olayların Almanya’nın müttefiklerinin aktif ve muhtemelen tehlikeli siyasi bir unsuru Rus etkisinden çıkarma çabasını yanlış anlaması veya hatalı bir şekilde uygulaması ile sonuçlanan bir plan yapmış olması ihtimalidir. Avrupa’nın Doğu’daki itibarı adına Almanya’nın bir gün o dönemde gerçekleşen olayları tekrar düşünme gerekliliğini hissedeceği umulmaktadır. Bu da Alman Hükümeti’ne düşen ağır bir yükür. Bu bölgede görevlendirilmiş olan askerlerinin saygınlığını korumak için, Almanya o dönemin koşulları altında, sadece İstanbul’da sergilediği yüksek itibarını neden Türkiye’deki askeri infazların ve dolaylı olarak Alman askeri kontrolü altındakiler tarafından İstanbul’dan verilen kasıtlı katliam emirlerinin engellenmesi için kullanmadığını açıklamak durumunda kalacaktır.”

ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau’nun Ermenilerin toplu tehcirinin Türklere tamamen yabancı bir yöntem olduğunun altını çizerek muhtemelen bir Alman önerisi, başka bir deyişle “tamamen Alman” projesi olduğunu belirtmesi de dikkate alınınca,¹⁷ yukarıdaki varsayım tek kalmamaktadır.

Cresson, raporun “Gizli” olarak işaretlenmiş bir bölümünde, Rusya’nın İstanbul ve Çanakkale boğazlarına hükmetme arzusunu “mevcut hükümetin yüksek düzey yetkililerince de desteklenen bir yeni-Slav hareketi” olarak nitelendirmektedir. Teğmen ayrıca, Amerikalı misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri arasındaki ayrıcalıklı durumuna işaret ederek, Amerikan yatırımları ile “misyoner okullarında verilen eğitim sayesinde Amerika ve Orta Doğu arasında sürekli olarak gelişerek ticari değer kazanan” Amerikan etkisinin önemini vurgulamaktadır.

Raporun geri kalan kısmı, Amerika savaşa girdiğinde, barış görüşmeleri boyunca oynayabileceği rolü Ermenilerin peşinen kabul ettiği çoğu Amerikan yetkilileri

¹⁷ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story*, New York: 1918, s. 366

tarafından bilinen gibi noktaları içeriyordu. Zaten yaklaşan barış konferansına hazırlık yapan Ermeni ileri gelenleri, Amerikalıların desteğine layık olduklarını kanıtlayabilmek için Amerikan hükümetine, yalnızca savaş bölgesine dair niyetlerini değil, aynı zamanda toplumsal sorunlarını bile dikkatle danışıp görüş sormaktaydılar. Örneğin, Ermeni Ulusal Federasyonu Başkanı Miran Sevasly'nın, ABD'deki Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun başkanı olması konusu gündeme geldiğinde Ermeni lideri Boghos Nubar, Amerikan Dışişleri Bakanı Lansing'e başvurarak onun bu kararı teyit etmesini istemiş, hemen de Bakan'dan cevap almıştı. (Ek 4) Benzer bir şekilde, "özgür Ermeniler" bayrağı altında ve Fransa'dan ayrı olarak İtilaf bloğu için savaşabilmek için ayrı bir askeri birlik kurulmasını önerirken de ABD yetkililerinden onay ve destek istemiş, izlemeleri gereken yöntemler hakkında prosedürler konusunda rehberlik almışlardı. (Ek 5)

Rusya ve Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı başında Rusların Doğu Anadolu'yu işgal etmesi, Osmanlı Ermenileri ile Rus kuvvetleri arasındaki işbirliğini arttırmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmesinden önce bile, Zeytun Ermenileri Osmanlı bayrağı altında olmayı reddederek ayaklanmışken, Trans-Kafkasya, Türklere karşı savaşmak için Rus ordusuna katılmak üzere bölgeye gelen Ermeni gönüllülerle dolup taşıyordu. Nitekim Çar, 14 Ekim'de Osmanlıların Sivastopol'ü topa tutması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açtı. Taşnaksutyun da aynısını yaptı: Rus ordusu Türk sınırını geçme emri aldıktan sonra Ermeni ihtilalcileri hemen sivil Ermenilere silah ve mühimmat dağıtmaya başladı. Türkler, sınır ihlallerine direnmelerine karşın Doğu Anadolu'da ilerleyen Ermeni-Rus kuvvetleri karşısında ağır kayıplar verdi ve Van şehri düştüğünde katliama uğradılar. Zaten Van olayı, Jön Türklerin yer değiştirmeye başvurmalarının temel sebeplerinden birisi olmuştu.

Bu olaylara karşın silahlı Ermenilerin desteğini kabul etmiş olan Çarlık hükümetinin, onların yinelenen bağımsızlık taleplerine uymak gibi bir niyeti yoktu. Hatta Ermeni-Rus ilişkileri daha Van olayları sırasında bile gerilmişti.¹⁸ 1916 yılının ilerleyen aylarında Rus ordusu Türkiye'nin doğusunun ve Trabzon, Erzurum ve Erzincan'ın kontrolünü ele geçirdikçe, Ermeniler Çarın kendilerine yönelik politikasının eski sıcaklığını kaybettiğini anlamaya başlamışlardır. Kanunsuzluk ve yağmacılıkla suçlanan Ermeni gönüllüler, Rus hükümeti tarafından dağıtılmış ve göçmenlerin geçerli mülkiyet belgelerini sunmadan bölgelerine dönüşleri yasaklanmıştı. Ermenilerin özerklik umutları ise 18 Haziran 1916'da "Savaş Hakkıyla İşgal Edilmiş Türk Bölgelerinin Geçici Yönetimi İçin Kurallar"ın

18 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976 ss.593-609

yayımlanması ile sona ermişti.¹⁹ Rus Genelkurmay Başkanlığı'nca yayınlanan ve Rus askeri yönetimi altında bulunan tüm bölgeler için geçerli olmak üzere Osmanlı topraklarının doğusunu askeri yönetimin idaresi altına alan bu kurallar içerisinde "Ermenistan" veya "Ermeni" kelimeleri geçmemektedir. Çarlık mutlakiyetçiliğini yansıtan "Adalet ve düzenin kurulması ve korunması, Rus hükümdarlığına tabi olmak şartı ile bölge sakinlerinin yaşam, onur, mülkiyet, dini-sivil özgürlüklerinin korunması, Rus hükümeti nezdinde tüm milletlerin eşit sayılması ve tüm sakinlere özgür ve huzurlu iş hakkının garanti edilmesi" dizeleri ancak Ermenilerin hayal kırıklığının haklı çıkmasına yaradı.²⁰ Sonuçta, Ermeni topraklarının doğrudan ve koşulsuz olarak Romanov İmparatorluğu'na bağlanması süreci başlamıştı. Savaşın önce ve Rusya dışında var olan herhangi bir Ermeni sorunu ile Ermeni otonomisi öngören herhangi bir usulün varlığının durumu daha da karmaşık hale getireceğini vurgulayan Kafkasya Genel Valisi Grand Dük Nicholas, düşüncelerini şöyle dile getirmişti:

*"Benim kanaatim şudur ki, Genel Valiliğinin idaresi altındaki Müslümanlar, Gürcüler ve Ruslar gibi tüm Rus Ermenileri de Rusya'nın aynı haklara sahip uyrukları olduğundan, bugün Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde ne bir Ermeni sorunu vardır, ne de böyle bir sorunun ortaya çıkmasına izin verilmesi söz konusudur."*²¹

Ancak Rusya'daki Çarlık rejiminin ömrü savaşın sonu gelmeden son buldu.

Bolşevik Devrimi ve Gizli Antlaşmalar

Bolşevik Devrimi, savaşın ve Ermenilerin kaderini belirleyen önemli bir faktör olmuştur. Tıpkı Amerika'nın savaşa girmesi gibi, Bolşeviklerin savaştan çekilmesi de savaşın sonunun yaklaştığının bir göstergesi oldu.

Ermeniler, bağımsızlıklarını destekleyeceğine güvendikleri Rusya'ya duydukları güvenle, Büyük Savaş boyunca tüm olanaklarıyla İtilaf ülkelerine özellikle Rus cephesinde katkıda bulunmuşlardı. Ancak, savaşın sonuna doğru meydana gelen gelişmeler, beklentilerinin beyhude olduğunu gösterdi. Devrimin ardından Bolşevik Hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri tarafından gizli bir şekilde bölünmesine ilişkin belgeleri açıklayınca, Ermeniler de gerçeklerle yüz yüze kaldılar: Şöyle ki, savaş boyunca, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya, stratejik ve ekonomik çıkarlar gözettiler, Osmanlı topraklarını birçok gizli antlaşma

19 Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia 1915-18", *Journal of Contemporary History* 3, Jan 1968 s. 163

20 Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia...", s.164

21 Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia...", s.165

yaparak aralarında kâğıt üzerinde de olsa paylaşmışlardı. Bunu içeren belgelerin açıklanmasıyla Ruslarla Fransızların Doğu Anadolu ve Kilikya'yı da içererek Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma beklentilerini tamamen göz ardı eden tasarıları ortaya çıkmıştı. İngiltere'nin de onayladığı Sykes Picot Antlaşması ile Doğu Anadolu'da paylaşılan Osmanlı topraklarında bile Ermeniler için bir alan ayrılmamıştı. Ancak durumdan, 24 Kasım tarihinde Bolşeviklerin yaptığı açıklamaya kadar haberdar olmayan Ermeniler, yine de bağımsız bir devlet için ümitlerini kaybetmediler. Öngördükler devletin sınırlarının Kilikya'yı da kapsayacak şekilde Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanması veya Türkiye'nin kuzeydoğusunu kapsamasıysa her halde İtilaf ülkelerinin kendileri için düşündükleri toprakları da içermekteydi.²²

Ermenistan sözünün geçmediği gizli toprak paylaşımını öğrenmek, daha önce kendi davalarını destekledikleri için Rusya'ya olduğu kadar İngiltere ve Fransa'ya da güvenen Ermenilerde büyük hayal kırıklığı yarattı. Aslında Ermenilerin beslediği umut, 1916 yılından Ulusal Ermeni Delegasyonu'nun Anadolu'ya yapılacak olan sefer için gönüllü arayan Fransız hükümetine hemen askeri katkıda bulunmalarını sağlamıştı. Üstelik Boghos Nubar'a, gizli antlaşmaların ikincisi olan Londra Antlaşması çerçevesinde Fransız etki alanı olarak ayrıldığı anlaşılan bölgede çok geniş muhtariyet söz verilmişti (Ek 6). Böylece farklı bölgelerden Ermeni gönüllüler Fransız komutası altında, daha sonra Legion Armeniense diye adlandırılan Legion d'Orient'a katılarak, Kilikya'ya sahip olmak üzere savaşmak için harekete geçmişlerdi. Kafkasya'da, Türklerle Almanlara karşı savaşan ve çarpışmalar sona erdikten sonra bile bu cepheyi bir yıl daha ayakta tutan gönüllüler gibi, Ermeniler çarpışmalar kesildikten sonra Kilikya Cephesi'nde kalmayı sürdürmüşlerdi.²³ Hatta Fransa'nın Ermeni gönüllüler için duygularını Boghos Nubar'a Clemenceau şu sözlerle 14 Temmuz 1918'de iletilmişti:

*“Özverili Ermenilerin, müttefiklere olan sadakatleri, Yabancı Lejyona, Kafkasya Cephesi'ne ve Legion d'Orient'a yaptıkları katkılar, Fransa ile olan bağlarını güçlendirmiştir. Fransız hükümetinin de İngiltere gibi, Ermeni ulusunu kaderi, insanlık ve adaletin mutlak yasalarına göre şekillenmesi gereken halklar arasında görmekten vazgeçmediğini bildirmekten mutluluk duyarım.”*²⁴

İngiltere savaş boyunca bağımsız bir Ermenistan kurulmasının savaş öncelikleri arasında yer aldığını tekrarlamış, hatta İngiliz Dışişleri Bakanı Balfur, 6 Kasım 1917'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada İngiltere'nin Ermenilerin

22 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara:1976, s. 45-47

23 *Ayrıntılar için Ek 6'ya bakınız.*

24 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s.151.

özgürlüğe kavuşturulacağı sözünü vermişti. Bu konuşmadan hemen sonra 20 Aralık'ta İngiltere Başbakanı Lloyd George, aynı mekânda şöyle demişti:

“Mezopotamya’ya ne olacağı, Barış Konferansı’na buluşmasına bırakılmalıdır, ancak asla gerçekleşmeyecek tek şey bu bölgenin Türk tiranlığına bırakılmasıdır... Aynı şey kendilerini koruması gerekenlerin katlettiği masumların kanı ile ıslanmış ülke, Ermenistan için de geçerlidir.”²⁵

Ermeniler bu sözleri henüz savaş sonra ermeden ve gizli antlaşmaların açıklanmasıyla, kaderlerine terk edildiklerini öğrenmeden önce duymuşlardı. Ancak, müttefiklerin sözleriyle uygulamaları arasındaki çelişki çok çarpıcıydı ve savaşın sonu yaklaştıkça bu durum daha da belirgin oldu.

Rusya'nın çöküşü ve Bolşevik Devrimi üzerine Ermeniler hakkındaki tartışmalar farklı bir görünüme büründü. Rusya'nın 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı'nın kurulacak Ermeni devleti içinde kalacağı varsayılan Doğu illerini geri vererek savaştan çekilmesi, Ermenilerin bağımsız devlet umutlarını azaltmıştı. Ne var ki, Bolşeviklerin yönetime el koyması Ermeniler gibi, Gürcistan ve Azerbaycan'ı da heveslendirmiş, ancak, yeni hükümetin katı merkezîyetçi kimliği kısa bir zaman içinde ortaya çıkmış ve bu üçlünün oluşturduğu Kafkaslar olası Cumhuriyet'i henüz tanımadığından, her birinin Mayıs ayının sonunda bağımsızlıklarını ilan etmesiyle üçe bölünmüştü.²⁶

Bu gelişmeler sırasında Bolşeviklerin Çarlık döneminin savaş hedeflerini reddetmesi, İngiltere ve Fransa'yı savaş yılları politikalarını gözden geçirmeye zorladı. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının önlenmesi konusunda hevesli olmamalarına karşın, her iki ülke de gizli antlaşmaların açıklanmasıyla, Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarını koruyabilmek için Osmanlılarla ilgili konularda tarafsız kalmaya itilmişti. Dolayısıyla, Lloyd George, Ocak 1918'in başındaki sözlerinde Ermeniler konusunda eskisi gibi koruyucu bir tavır takınmayarak Osmanlılara bakış açısının yumuşadığını anlatmaktaydı:

“Ne Avusturya-Macaristan'ı yok etmek ne de Türkiye'yi başkentinden, Türklerin egemen olduğu zengin ve şanlı Anadolu ve Trakya'dan etmek için savaşmaktayız... Türk ırkının anavatanında, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçiş sağlayan uluslararası hale getirilmiş ve tarafsız kılınmış başkenti İstanbul olan bir Türk İmparatorluğu'nun varlığına muhalefetimiz bulunmasa da, bizim düşüncemiz Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya,

25 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s. 148.

26 Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* vol. III Bölüm IV, Ankara: 1967, s. 175-192

Suriye ve Filistin'in her birinin ulusal koşullarının tanınması gerektiğidir. Bu tanınmanın kesin şeklini burada kararlaştırmak gerekme de, bahsettiğim topraklarda eski egemenliklerin tekrar kurulmasının olanaksız olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Müttefiklerimizle öbür unsurlar hakkında tasarılarımızla ilgili yeterince bilgi alışverişi yapılmıştır. Ancak, şunu söyleyebilirim ki Rusya'nın dağılmasıyla bu ülke ile yürütülen yeni müzakerelerin farklı boyutlar kazandığından önceden saptanan düzenlemelerin koşulları da değişmiştir. Bu değişiklikleri müttefiklerimiz ile görüşmeye her zaman olduğumuz gibi bugün de hazırız".²⁷

Değınilen değışiklikler gerçekteştıkçe Ermeniler de yıllardır güvendikleri güçlerin gerçek yüzlerini görmeye başladılar. Nitekim "çıkarcı politikalar Ermenilere verilen vaatleri boşa çıkarmıştı."²⁸ Paris Barış Konferansı boyunca, İtilaf ülkelerinin taahhütlerin güçlü savunucuları olmadıkları tekrar tekrar ortaya çıktı. Nitekim İngiliz ve Fransız hükümetlerinin, 1918 Mayısında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin tanınmasını Ocak 1920'ye kadar ertelemeleri bu ülkelerin Ermeniler arasındaki saygınlığını neredeyse yok etti. Bu erteleme, bağımsız bir Ermenistan'ın müttefiklerin savaş amaçlarından birisi olduğuna inandırılan Ermeniler için kötü bir sürpriz olmuştu.²⁹

Paris Barış Konferansı

Müttefiklerin yeni Ermeni cumhuriyetini tanımaktaki isteksizliği yaklaşmakta olan Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin temsil edilmesini de bir sorun haline getirdi. Bolşevik devriminin doğurduğu belirsizlik, İtilaf ülkelerinin bu tavrı ile daha da kötü bir hal alınca konferans öncesinde ABD Başkanı adına bazı hazırlıklar yapmak üzere Wilson'un danışmanı olarak Avrupa'ya gelmiş olan Albay Edward M. House'u Ermenilerin temsil sorununu yeniden gözden geçirmeye zorladı. House'un bu çerçevede müttefik ülke temsilcileriyle yaptığı toplantının ardından, Rusya'nın içinde bulunduğu durum dolayısıyla Rusya'da yeni kurulan, ancak henüz tanınmamış hükümetlerin temsilcilerinin konferansa katılmalarının uygun olmayacağını bildiren bir ortak bildirge yayındı. Ancak bu bildirgede, Kongre'ye üye olarak alınmayan Ermeniler, Filistin Yahudileri ve Araplar gibi ulusal grupların temsilcileri aracılığıyla seslerini duyurabileceklerinin altı çizilmişti. Savaşan güçler arasında bulunmayan Ermenistan'ın durumunun da görüşmeler sırasında ele alınacağı, bu şekilde anlaşılmıştı.

27 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*, New York: 1924, s. 622-23, Manchester Guardian, 7 Ocak, 1918

28 Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust, A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Cambridge: 1980, s. 15.

29 Vernon V. Aspaturian, "Armenia in the World Arena 1914-1921", *Armenian Review* Vol.46, sayı. 1-4 s.181-184 (1993) s. 119.

Paris Barış Konferansı'na katılacak olan devletlerin 1920 Ocak ayı başında yayımlanan listesi büyük devletlerin vardıkları karar çerçevesinde Ermenistan temsilcilerini içermemekteydi.³⁰ Ermeni toplulukları bu listeyi protesto ederken, Başkan Wilson Boghos Nubar'a Ermeni temsilcilerin konferansa çağırılmasını sağlayamasa da, Ermenistan'ın kendi davasını sunabilmesine olanak sağlayacağına söz verdi. Ne ki, Başkan Wilson'un iyi niyetine karşın, ABD'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ni "*de facto*" tanıması ancak 19 Ocak'ta gerçekleşti. Bu tanıma hemen geri çekildiyse de, 23 Nisan 1920'de tekrar geçerlik kazandı.³¹ Öte yandan, daha önceleri bir Ermeni Cumhuriyeti bulunmadığından Ermenilerin Türkler karşısında yabancı bir düşman güç olarak kabul edilip edilmeyeceği sorgu götürse de Boghos Nubar, bu ülke adına konferansa resmi katılım hakkı için ısrarlarını görüşmeler boyunca, hatta Sevr Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bile sürdürdü. Hatta Nubar, Aralık ayı başında verdiği bir memorandumla Konferans katılımcılarına Ermeni gönüllülerin topraklarını kurtarmak için geleneksel düşmanlarıyla, yani Türklerle savaşmaya hazır olduklarını duyurdu (Ek 7).

Ermenilerin değinilen tüm çabalarına karşın, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin savaş yılları vaatleri konusunda çelişkili davranışları, ABD Kongresi ve Başkan Wilson arasındaki düşünce farklılıkları ve Kurtuluş Savaşı, beklenen birleşik Ermeni Devleti'nin kurulmasını engelleyen etkenler oldu.

Barış Anlaşması'na Doğru

Başkan Wilson 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresi'nde yaptığı önemli konuşmasında, dünya barışına temel oluşturacağı öngörüsü ile hazırladığı 14 maddelik bir ilkeler paketi açıklamıştı. Tüm ulusların "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesi üzerine geliştirilmiş olan bu ilkeler tüm ülkeler tarafından "Wilson'un 14 İlkesi" adıyla kabul edildi. Bu ilkeler, ülkelere açık diplomasi, toprak isteklerinin tarafsız çerçevesinde saptanması, denizlerde seyir hakkı ve ekonomik engellerin kaldırılması gibi koşullar içermekteydi. Milyonlarca insan tarafından barışın müjdesi olarak görülen bu koşullar müzakerelere de zemin oluştururken ilkelere ulusların barış içinde bir arada yaşayabilmeleri için bir ortaklığının kurulmasını öngörenine dayanarak duyurudan iki yıl sonra Milletler Cemiyeti kurulacaktı. Savaşan ülkelerin hepsi de barış özlemiş içinde olduklarından savaşı sonlandıran ateşkesler ve barış antlaşmaları da 14 İlke'ye göre hazırlandı. Bunlardan aşağıdaki 12. ilke doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltilmişti:

30 Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia...", s. 167

31 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Unpublished PhD Thesis Ohio, 1967, s.208

“Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk nüfusunun yaşadığı kesimlerine güvenli bir egemenlik hakkı tanınmalı, ancak, şu anda Türk kontrolü altında olan öbür uluslara da muhakkak güvenli bir yaşam hakkı ve özerk gelişme olanağı sağlanmalı. Çanakkale Boğazı ise uluslararası garantiler altında tüm ulusların serbest geçiş ve ticaretine sürekli açık tutulmalıdır.”³²

İlginçtir ki hem Türkler hem de Ermeniler kendi egemenliklerinde bağımsız devletlerinin tanınması isteklerini bu maddeye dayandırmışlardı.

İttifak güçlerinin savaşı kaybettiği kesinleşince Almanya, 4 Ekim 1917 tarihinde 14 İlke çerçevesinde ateşkes isteğinde bulundu.³³ Osmanlı İmparatorluğu müttefikini izledi. 14. ilkedeki açık diplomasi çağrısının gizli anlaşmalarla garanti altına almış oldukları paylarını tehlikeye atabileceklerinin farkında olan İngiltere ve Fransa, Osmanlı’nın 30 Ekim 1918’de imzaladığı Mondros Mütarekesi’ni çok dikkatle kaleme aldılar. Böylece, Mondros’un 7. maddesi İtilaf ülkelerine ilkelere 12. madde doğrultusunda Türkiye’ye bırakılan topraklarda bir karışıklık çıkması durumunda herhangi stratejik bölgeyi işgal etme hakkı vermektedir. 24. madde ile de Batı’da “altı Ermeni vilayeti” olarak bilinen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, (Mamuretülaziz) Harput ve Sivas’ın³⁴ kargaşa çıkması halinde yine İtilaf ülkelerine müdahale hakkı verilerek Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasına ortam hazırlanmıştı.

14 İlkeyi uygulamakta isteksiz olan İtilaf ülkeleri, söz edilen maddelerdeki belirsizliklerden yararlanarak Mondros’a göre Türk sınırları içerisinde kalsa da kendi çıkar bölgeleri olarak baktıkları topraklara askeri birliklerini yığmakta gecikmediler. Aslında 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in Yunanlılarca işgal edilmesinin ardından Türklerin başlattığı ulusal kurtuluş savaşı da 14 İlke’nin 12. maddesini ihlal eden işgallere tepkiydi. İtilaf üyeleri bu durumu da göz önüne alarak Ocak 1919’da düzenlenen Paris Barış Konferansı’na çok temkinli katıldılar. Paris’e kendi çıkarlarını korumalarına olanak sağlayan, işgalleri de haklı gösteren gerekçeler sunmaya hazırlıklı olarak geldiler. Bunların arasında Ermenilere yönelik yeni bir öneri de bulunmaktaydı.

Ermenilerin 26 Şubat tarihinde Paris Konferansı’na sundukları ortak bildirmede Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan birleşik bir Ermenistan’ın kurulması önerilmekteydi. Bu devletin tasarlanan sınırları yalnızca Doğu Anadolu’yu değil, o dönemde hala Fransız etki bölgesi olarak görülen Kilikya’yı da içermekteydi.

32 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey...*, s. 622; *On the Fourteen Points, see: Tumulty Joseph P., Woodrow Wilson As I Know Him*, New York: 1921, s. 340

33 U. Harold Faulkner, *American Social and...*, s. 682

34 Altı vilayetten ilk olarak dört ve ardından iki vilayetin adları 1880 yılında, Berlin Antlaşması’nca öngörülen reformlara uygun olarak gündeme gelmiştir. See: Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi...* ss. 126, 134 verilen emir ise Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve...* içinde, s. 298.

Fransa ve İngiltere'nin ilgi alanlarını içerdiğinden pek benimsemedikleri bu öneriye alternatifi dünyadaki "az gelişmiş bölgelerin ekonomik ve sosyal açıdan kendi kendilerini yönetebilecek durumuna gelene kadar büyük güçlerin mandası altına sokulmasını" gündeme getirmek oldu. Bu iki ülke gizli Sykes – Picot Antlaşması ile kazandıkları Mezopotamya, Filistin ve Suriye'deki paylarını koruyabilmek için bir de Doğu Anadolu'da manda olarak yönetilebilecek Ermeni ve Kürt devletlerinin kurulması fikrini ortaya attılar. Kilikya ve güneyi ile ilgilenen Fransa, Doğu Akdeniz ve Suriye-Lübnan bölgesinde mandater olmak istiyordu. Kürt nüfuzlu bölgenin verimli ve petrol bakımından zengin olduğunu dikkate alan İngiltere de Mezopotamya mandasının kontrolüne aday olmuştu. Bu isteklerine kavuşabilmek içinse hem Fransa hem de İngiltere, Amerika'nın Ermeni mandasını üstlenmesini önerdiler. Bu öneri Başkan Wilson'a 1919 Mayıs'ında Paris'te Büyük Dörtlerin toplantısında İngiltere Başbakanı David Lloyd George tarafından³⁵ General Smuts'un Paris'te yaratıp geliştirdiği manda sistemi olarak sunuldu ve böylece, "verilen sözlerin yerine getirilmemesi ya da savaş ganimetlerinden vazgeçilmesini" sağlayabilecek yöntem olarak işlerlik kazandı.³⁶

Avrupa'da alkışlarla karşılanan manda önerisini Başkan Wilson onay için önce Amerikan Senatosu'na başvurulması koşuluyla etti. Ancak, öneri Amerika Birleşik Devletleri'nde kuşkuyla karşılandı. Üstelik ABD'nin Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Paris'teki Amerikan Barış Komisyonu'na gönderdiği İtilaf Devletleri'nin ABD'ye Ermenistan mandasını önermesinin nedenlerini açıklayan raporlar da bu kuşkuları arttırdı. Amiral Bristol raporunda bu koşullarda kurulacak bir Ermenistanın İngiltere'nin çok duyarlı olduğu bir konu olan Bolşeviklerin Trans-Kafkasya'ya yayılmasını önlemek üzere bir tampon görevi yapacağını altını çizmişti. Bristol bu adımla İngiliz mandası altına girecek olan Mezopotamya'nın zengin petrol kaynaklarının bekleliğini de ABD'ye yaptıracağına da dikkat çekmişti. Son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi gündeme geldikçe tarafsız duran Amerika'nın Ermeni mandasının kontrolünü kabul etmekle tarafsızlığını yitireceğine de dikkat çekmişti.³⁷ Bu noktalar dikkate alınarak, söz konusu bölgede araştırmalar yapmak üzere biri King Crane öbürü General Harbord Komisyonu olmak üzere iki komisyon kurulmuştu. Paris'teki Büyük Dörtlerin görevlendirdiği King Crane Komisyonundan Arap vilayetlerinde incelemeler yapması istenmişti. Başkan Wilson tarafından görevlendirilen General Harbord Komisyonu ise Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da bağımsız bir Ermenistan kurulması, ayrıca, Ermenistan ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Amerikan mandası kurulması olasılığını araştırmakla görevlendirilmişti.

35 Bryson, Prof Thomas A. Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question, *The Armenian Review* Vol. 21, No. 4–84, Winter 1968, s.2

36 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830–1930*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press:1932, s. 268.

37 Leland James Gordon, *American Relations with...* ss. 3–9

General Harbord Komisyonu, verilen talimat doğrultusunda yerinde yapılan araştırmalarla bölgenin ekonomik ve demografik koşullarıyla ABD'nin manda yönetimi görevini üstlenmesi halinde karşılaşılabilecek yükümlükleri belirlemiştir. Ekibiyle çıktığı inceleme gezisine İstanbul'dan başlayan General James G. Harbord, Ermenilerin kurmaya tasarladıkları devletin bir kenti olmasını planladıkları Erzurum'a vardığında,³⁸ ellerinde "Vive l'Article 12 des Principes de Wilson" yazılı pankartlar taşıyan Türkler tarafından karşılandı. Bu hareket Amerikalı Generale bölge nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu, dolayısıyla, bu yörede egemenlik hakkına sahip olduklarını hatırlatmak üzere planlanmıştı. Zaten yerel yetkililer de Generali gezdirirken açıklamalar yaparak ulusal hareketin bölgenin Türk kimliğinin korunmasını sağlamak için de yapıldığını ayrıntılarıyla anlattılar.

General Harbord, Eylül ayı ortalarında İstanbul'a dönmeden önce, ulusal hareketi örgütlemek üzere bir kongre düzenlendiğini duyduğu Sivas'a da uğrayarak bu hareketin lideri olarak tanınan Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Mustafa Kemal Paşa bu görüşme sırasında Harbord'a Türklerin 14 İlke'ye dayandırılan Mondros bırakışmasıyla kendilerine bırakılan topraklarda bağımsızlıklarının tanınmasından başka bir şey istemediklerini, Müslüman olmayanlara yönelik bir hareketi de asla düşünmediklerini açıkladı. Sivas ziyareti öncesi ve sonrasında yapılan görüşmelerle Harbord Türk milliyetçilerin Hıristiyanlara bir düşmanlık beslemediklerini ve tek hedeflerinin bağımsız Türk devletinin koşulsuz kabul edilmesi olduğuna kani olmuştu. Türk ve Ermeni yetkililerle yaptığı görüşmeler ve yolculuğu boyunca edindiği kişisel tecrübeler Harbord'a "Türkler ve Ermenilerin kendi hallerine bırakıldığında, barış içinde yaşamayı başarabilmiş olduklarını gösteren birçok kanıt" olduğunu göstermişti.³⁹ Harbord'un izlenimleri Amiral Bristol'un, Fransa ve İngiltere'nin "kendi çıkarlarını gözetken" propaganda yaptıkları kaygısıyla örtüşmekteydi.⁴⁰ Amiral Bristol görüşlerini Paris'e ve ABD'ye zaten iletmış, Henry White ve Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı olan Henry Cabot Lodge gibi bazı senatörler üzerinde etkili de olmuştu. Senato görüşmelerinin başlarında her iki senatör de Ermenistan'da Amerikan mandası kurulmasını benimsemişken tartışmalar ilerleyince mandayı reddedenler arasına katılmışlardır.⁴¹

General Harbord'un Amerika'ya dönüşünde⁴² Başkan Wilson'a sunduğu raporda, Türklerin nüfus açısından Türklerin çoğunlukta olduğu teşkil ettikleri Türkiye'nin

38 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul: 1981.

39 Maj. Gen. James Harbord, *Investigating Turkey and Transcaucasia*, *Worlds Work V. XL*, NY 1920, ss 185-87.

40 Prof. Thomas A. Bryson, "Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question", *The Armenian Review* Vol. 21, No. 4-84, Winter 1968, s. 9.

41 Prof. Thomas A. Bryson, "Mark Lambert Bristol...", ss.9-15

42 Maj. Gen. James Harbord, *James G. Conditions in the Near East- Report of the American Military Mission to Armenia*, *Washington Government Printing Office*, 1920.

doğusunu da içine alan bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yer almıyordu. Bununla birlikte, böyle bir manda kurulursa Ermeniler ve Türkler in iki ayrı manda yerine tek bir manda altına koyulmaları önerilmiş, kabul veya ret yönünde fikir belirtmeden olumlu ve olumsuz 12 şer maddelik özel önerilerde bulunulmuştu. Ayrıca, ABD'nin böyle bir görevi devralması durumunda bölgede Amerikan askeri birliklerine ihtiyaç duyulabileceği de ifade edilmişti. Genel olarak rapor, çok yüksek maliyet hesapları da dâhil olmak üzere Ermeni çıkarlarına olumlu yaklaşmamış, dolayısıyla, Amerikan Ermeniseverleri (Armenophiles) hayal kırıklığına uğratmıştı. 6 Nisan tarihli New York Times'da yazıldığı gibi, 16 Ekim 1919 tarihli bu rapor Başkan Wilson tarafından, “yaptırımının taşıyacağı değerin ortadan kalkmasından aylar sonra”, 3 Nisan'da Senato'ya gönderilmişti.⁴³ Rapor üzerinde tartışmalar, İtilaf ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sunacakları barış koşullarını belirlemek üzere ilk olarak Londra'da ve daha sonra San Remo'da buluşmalarından hemen önce başlamıştı.

Başkan Wilson'ın, manda yönetimine ilişkin verilecek en doğru kararı belirlemek amacıyla komisyonun hazırladığı raporları incelediği aylar süresince, kendi çıkarlarının korunduğunu görmek isteyen Fransa ve İngiltere'de Osmanlı barışının gecikmesi sert tartışmalara yol açmaya başlamıştı. Özellikle İngiltere'de basın Ermeni sorununun henüz çözülememesini neredeyse alaya alıyordu.⁴⁴ Avam Kamarası'nın Ermeni Sorunu'nun çözüme bağlanması için İngiltere Başbakanı'na yaptığı baskılar da günlük gazetelere yansıyor. Bu baskılar Ermeniler ve sorunlarına yönelik duyguları öylesine törpülemişti ki İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Eyre Crowe “Türklerin Ermenilere karşı başlattığı savaştan Ermenilerin sorumlu oldukları kuşku götürmemektedir” diyebilmiş, hatta Dışişleri Bakanı Lord Curzon “Ermeniler masum koyunlar değildir” yorumunda bulunabilmişti.⁴⁵

İşte bu atmosferde İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler, barış anlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt ve Ermeni unsurlarına ilişkin maddelerini belirlemek üzere 18 Nisan 1920'de San Remo'da buluştular. Hristiyan dünyasının İtilaf Devletlerinden beklediği, kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne ek olarak Türk topraklarında ve Amerikan mandası altında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasının sağlanmasıydı. San Remo Konferansında günlerce tercihen Trabzon'dan Karadeniz'e, Kilikya'dan da Akdeniz'e çıkışı olan Ermeni devletinin sınırlarını belirlemek için uğraşıldı. İtilaf Devletleri, kendileri gibi barışa hazırlanmakta olan Osmanlı hükümetine kabul ettirebilecekleri koşulları kâğıda dökmeye çalışırken kurulacak Ermenistan'a mandater olmak üzere Amerika'yı da

43 *New York Times*, April 6, 1920, s.10

44 *The Manchester Guardian*, April 22, 23, 1920.

45 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu ...*, s.153

anlaşmaya katabilmek için büyük çaba gösterdiler. Ancak Wilson'a 25 Nisan günü Amerikan mandaterliği için resmi öneriyi ilettiklerinde Amerikan Senatosu Paris'teki barış görüşmelerine ABD'nin katılmayacağını karara bağlamıştı. Bu durumda Wilson, konferansa resmi olarak katılamayacağını Dış İlişkiler Sekreteri Colby aracılığıyla Konferans sekreteriyasına ilettiyse de⁴⁶ Amerika Başkanının kişisel duygularını bilen İngiltere ve Fransa, Amerika'nın sorumluluk almasında ısrarcı oldular. Sonuçta Başkan Wilson Konferansa Türk-Ermeni sınırının belirlemek üzere şahsen davet edildi. Ne var ki Paris Barış Konferansı tarafından kendisine verilen bu görevi memnuniyetle kabul eden Wilson, özellikle ABD'nin petrol konusunda karşılaşacağı zorlukları kavramış olan siyasi muhalifleri başta olmak üzere, ülkesinden hiç beklemediği bir muhalefetle karşılaştı.

Ermeni Meselesi ABD Senatosu'nda

ABD'nin Ermenistan'ı mandası altına alması konusunda Washington'da yapılan tartışmalar daha çok General Harbord raporuna odaklanmıştı. Ancak, bu tartışmaların önemli iki boyutu daha vardı. Bunlar, yaklaşan seçimler ve Amerika'nın Orta Doğu'daki petrol çıkarları idi. Bazı senatörlerin Başkan Wilson'un Harbord raporunu ancak aylar sonra Kongre'ye teslim ederek Ermeni davasını tehlikeye attığını Senato'da yakınlıkla dillendirmeleri, başkanlık kampanyasının yaklaşmakta olduğu o günlerde Wilson açısından elbette hiç de olumlu olmamıştı. Wilson bunu bildiğinden 24 Mayıs'ta Ermeni mandasını ve Ermenistan sınırlarının belirlenmesi konusunda San Remo'da alınan kararları onaylamak üzere Amerikan Kongresine sunarken, Amerikalıların kalplerini kazanabilmek için Hıristiyanlık duygularını öne çıkardığı çok özenle seçilmiş sözler kullanmıştı. Ancak, siyasi muhalifleri onun insancıl öğelerle süslenmiş sözlerine aldırma Fransızların ve İngilizlerin en verimli toprakları, zengin petrol sahalarını ve maden ocaklarının bulunduğu yerleri sahiplendiklerini hatırlatmaktan geri kalmadılar. Hatta aralarında alaylı bir şekilde İngiltere ile mandaları değiştirmeyi düşünüp düşünmediğini soranlar bile oldu.⁴⁷

Kongrenin genel havası Ermenileri desteklemekten yana olmakla birlikte, mandayı onaylama konusunda çekimser davranılmıştı. Hele bazı senatörlerin sadece mandayı devralma konusunda değil, özellikle Harbord raporunda ABD'nin üstlenmesi gerektiğini belirttiği sorumluluk ve yükümlülükler öğrendiklerinde Ermenilere karşı olumsuz yönde değişen bakış açıları fark edilmeyecek gibi değildi. Nitekim Ermeni sorununun Amerika'ya pek çok can ve maddi zarara mal olacağı senatörler tarafından ardı ardına dile getirilmeye başlandı. Hatta Missouri

46 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s. 30

47 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 228

Senatörü James A. Reed Ermenilerin de katliamlardan sorumlu olduklarını dile getirerek şöyle demişti: “Bu her iki taraf için de doğu barbarlığıdır... Bu insanların (Ermenilerin) bütün dünyada topraklarını çalanların kontrolünü çok büyük bir maddi yükü olduğu için kimse üstlenmek istemediğinden ABD'nin üzerine alması istenmektedir.”⁴⁸

Başkan Wilson manda konusunda Ermenilere yardım etmek için acil askeri harekâtı onaylamaya hazır olanlar tarafından da kötü bir şekilde köşeye sıkıştırılmıştı. Bunlardan birisi olan Missouri Senatörü John Sharp Williams, “America Board of Commissioners for Foreign Missions”, “Near East Relief Society” ve “Armenia United Union” adlı derneklerin kararlarını sunarak “yaşamsal tehlike altında bulunan Ermenileri korumak için acil bir harekât düzenlenmesi” gerektiğini belirtip Ermenilerin sorumluluğunu üstlenmenin onları karşı karşıya buldukları tehlikeden korumayacağını öne sürmüştü.⁴⁹

Manda, reddedenlerin gözünde, İngilizlerin Amerikalılara bir dayatması idi. Amiral Bristol'un de bir zamanlar dile getirdiği bu görüş, onun başka uyarıları gibi zamanla birçok kimse tarafından benimsenmişti. Senatör Williams'ın Başkan Wilson'dan ABD ordusunu ve deniz kuvvetlerini Ermenilere yardım amaçlı göndermesini istediği 106 numaralı Senato önergesine Bristol'dan etkilenmiş olan muhalif Senato Dış İlişkiler Alt Komitesi Başkanı Senatör Warren Harding 'in yanı sıra başka senatörler karşı koydular.

Senatör Henry Cabot Lodge 27 Mayıs 1920'de Başkan Wilson'un mandanın üstlenilmesi görüşünü reddeden senato kararını Kongreye sundu. Önerge iki gün sonra tartışmaya açıldığında, Lodge şöyle bir yorumda bulundu:

“...Şunu söylememe izin verin... Adının Erivan olduğunu zannettiğim başkentlerinin bulunduğu ve önceden Rus Ermenistan'ı olan kuzey Ermenistan tam da saldırıların vuku bulduğu noktadadır. İngiltere Mezopotamya'yı; Fransa Suriye'yi; İtalya ise komşu toprakların büyükçe bir bölümünü elinde tutmakta, Mezopotamya İngiltere'nin, Suriye Fransa'nın elindedir, İtalya da bölgede büyük topraklara sahiptir ve Ermenistan yalnızca Türklerden değil, Kürtlerden ve Gürcülerden de korunması gereken bir bölgededir. Gürcülerle zaten çarpışmalar olmuştur. Bu bir kavşaktır ve bir başkası tarafından anlatıldığını duyduğum şekilde, bu noktada üç banka ve bir de virane vardır ve bize virane layık görülmektedir.”⁵⁰

48 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.227-232.

49 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.223.

50 Thomas A. Bryson, “Mark Lambert Bristol...”, s. 9- 16.

Kongredeki görüşmeler bu tartışmalar çerçevesinde sürerken manda girişiminin yüksek maliyetinin dikkatle altını çizen General Harbord Raporu incelenmiş olduğundan, petrol zengini bölgelerde yeni ekonomik yatırım olanakları olduğunun öğrenilmesi bile Amerika'nın Ermenistan'ı mandası altına almasını kolaylaştıracak olumlu bir yaklaşımın ortaya çıkmasını sağlayamamıştı. Uzun tartışmaların ardından ve kuşkusuz General Harbord Raporunun da etkisiyle, 1 Haziran'da ABD Kongresi 52'ye karşı 23 oyla Başkan Wilson'a mandayı kabul etme yetkisi verilmesini ve ABD'nin bölgede herhangi bir şekilde sorumluluk üstlenmesini reddetti.⁵¹

Ermeniler, ABD Kongresinin onayı olmadan Başkan Wilson'ın onlara destek olamayacağını ve bu koşullar altında hem korunmak hem de yurtlarına geri dönmek için gereken askeri ve maddi desteği başka yollardan sağlamak zorunda kalacaklarının farkındaydılar. Bu durumda, Milletler Cemiyeti üyesi olmak, Ermeniler için geriye kalan iki ümitten biriydi. Amerika'nın kendilerinden esirgediği korunmayı Milletler Cemiyeti üyeliğiyle sağlayabileceklerini düşünmekteydiler. Üyelik gerçekleşmezse, Kilikya'ya yerleşmiş olan Fransa'dan destek almak son çare olarak gözükmekteydi.⁵² ABD ve Avrupa'da kurmuş Ermeni yanlısı dernekler de Ermenilerin Milletler Cemiyeti'ne girmesini destekleyen girişimlerde bulunmaktaydılar. Bu derneklerin çoğu, ABD'de Ermenilere yönelik girişimin resmen reddedilmesiyle bu davanın daha yoğun destek gerektirdiğinin açığa çıkması üzerine kurulmuşlardı. En tanınmışlarından birisi Ermeni bağımsızlığının ateşli savunucularından ve Yakın Doğu Yardım Komitesi üyesi de olan Walter George Smith tarafından kurulan Ermenistan-Amerika Derneği (Armenia-America Society) idi. Bu derneğin amacı "Ermenistan'ın gereksinimlerinin Amerikalılara duyurulması ve bunların sağlanması için Amerika'daki Ermeni dostlarını bir araya getirmek" olarak tanımlanmıştı.⁵³ "American Committee for the Independence of Armenia" ve 1920'li yılların sonunda bir baskı grubu oluşturmak amacıyla kurulmuş olan "Phil-Armenia League" gibi derneklerle de işbirliği halinde olan bu dernek, Osmanlı İmparatorluğu'na ait topraklarda bir Ermeni anavatanının tanınması amacıyla Milletler Cemiyeti'nin ilgisini çekebilmek için türlü etkinlikler yapmışsa da "Near East Relief Society" ile sıkı bağları ve öbür derneklerle ortak çabaları bile, amacına ulaşması için yeterli olamamıştı.⁵⁴ Milletler Cemiyeti Konseyi, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını öngören içeriğiyle Osmanlı hükümeti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması'nın Türk milliyetçileri tarafından reddedilmesinden sonra, Ekim ayında Ermenilerin yakınmalarını dinlemişse de

51 Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu..., s. 158

52 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*..., s. 241.

53 Thomas A., Bryson, "The Armenia-America Society: A Factor In American-Turkish Relations, 1914-1924", *Records of the American Catholic Historical Society*, Haziran 1971, s. 85-86.

54 Thomas A., Bryson, *The Armenia-America Society* ..., s. 83-105.

beklenen kabulü vermemişti. Nitekim Cemiyet'in yaklaşımını en açık biçimde Fransız delegesi Rene Viviani "Yetki verilmeden sorumluluk verilmiş güçsüz bir topluluğuz" sözleriyle dile getirmişti.⁵⁵ Cemiyetin tartışmalarla geçirdiği süre ancak soruna Ermeniler açısından ölümcül bir son getirilmesine yaradı: Doğu Anadolu'ya saldıran Ermeniler Türk milliyetçileri tarafından bozguna uğratıldılar, Kars'tan çekilip işgal ettikleri Doğu Anadolu topraklarını geri verdikleri Gümrü (Alexandropol) Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. 3 Aralık 1920'de imzalanan bu antlaşmayı izleyen haftalarda Bolşevikler, Pyotr Nicolayevitz Wrangel komutasındaki Beyaz Rusları yenerek Ermenistan'ı "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adı ile Sovyet sınırlarına kattılar.⁵⁶ Bu yeni katılımdan sonra Sovyet Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti'nin Kafkasya'ya karışmasına izin vermeyeceğini açıklaması üzerine Ermenilerin Milletler Cemiyeti'ne katılma umutları tamamen yok oldu.⁵⁷

Fransızların Kilikya'dan Çekilmesi

1915 yılındaki tehcirden önce kabarık bir Ermeni nüfusunun yaşadığı Kilikya, çok daha önceleri "Küçük Ermenistan" olarak anılmaktaydı. Savaşın bitiminde Kilikya'nın kontrolünü ele geçiren Fransa, bu yöreyi işgaline karşı koyan Türk milliyetçileriyle çarpışmalarında bölgeye Fransız askerlerini yerleştirmektense savaşın sonu görününce geri dönen tehcire uğramış Ermenileri kullanmayı yeğlemişti. Ermeni gönüllülerini silahlandırma önerisi ilk kez George Picot tarafından Boghos Nubar'a Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nde Ekim 1916 tarihinde yapılmıştı. Nubar'sa Picot'ya daha yakın işbirliği oluşturabilmek için kendisine Ermenilere "ırkın yeniden güce kavuşması ve Ermeni milliyetçiliğinin gelişebilmesi için Fransız koruması altında özerk Ermenistan kurulacağı" güvencesi verme yetkisinin sağlanmasını önermişti.⁵⁸ Picot'nun istediği yetkiyi vermesi üzerine Nubar, Mısır'daki oğlu Arakel Nubar'a 27 Ekim'de gönderdiği bir telgrafla oradaki Ermeni gönüllülerini örgütlemesini istemiş, böylece Fransa Ermeni gönüllüleri Türklere karşı savaşmak üzere silahlandırmakta hiç zorluk çekmemişti.

Ermeni gönüllülerin Türklere çarpışmaya istekli oldukları öğrenilince Fransız Hükümeti, hemen Kumandan Romieu'nün başkanlığında bir komisyonu ileride La Legion d'Orient (tekrar isim değiştirilerek La Legion Armenienne) olarak anılacak

55 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 244.

56 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: 1960, s. 902-910. 1918 yılında Kafkas ordularına kumanda eden, sonra gönüllülerin, daha da sonra Kırım'daki Beyaz Rusların komutanı olan Pyotr Nicolayevitz Wrangel hakkında bilgi için bkz: Peter Knez, *The Ideology of the White Movement*, Soviet Studies vol XXII, No.1 1980, ss. 58-83

57 Tomas A. Bryson, "The Armenia-America Society...", s. 84-86.

58 Bkz: Ek 7

olan gönüllü birlikleri örgütlemek üzere Mısır'a yolladı. Romieu da Kilikya'daki Ermenilerin bağımsızlığının kazanılması için çarpışacak olan Lejyonun ileride kurulacak Ermeni ordusunun çekirdeği olduğunu ve Ermenilerin bağımsızlığı için Fransız bayrağı altında sadece Kilikya'da Türklere karşı savaşacağını duyurdu. Daha önce Filistin'deki çarpışmalar sırasında Fransız gücünün en büyük bölümünü oluşturmuş olan Lejyon, gösterdiği yararlılıklarla İngiliz Mareşal Lord Allenby'nin takdirini kazanmış olduğundan güvence sözü verilmekteydi. Öte yandan, Kurtuluş Savaşı başladığında George Picot'nun emri üzerine Suriye, Filistin ve Mısır'dan Kilikya'ya dönemeleri için resmen izin verilen 208,000 Ermeni sığınmacı (Ek 7) arasından Türk milliyetçilere karşı savaşmak için gönüllü olanlar da Fransızlar tarafından silahlandırıldılar. Türk-Fransız çarpışmalarında Fransızlar bozguna uğrayıncaya kadar başta Amerika'daki Ermeni yanlısı derneklerin üyeleri olmak üzere birçok kimse Kilikya'ya "bir zamanların Osmanlı topraklarıyken Ermenilerin ulusal anavatanı olacak bölge" gözüyle baktılar.⁵⁹

Savaşa geniş, bağımsız bir Ermenistan hayali ile katılmış olan Ermeniler için "anavatan" düşüncesinin büyük bir ödün olduğunun altı çizilmelidir. Üstelik Türk Kurtuluş Savaşı "vatan" olarak kabul etmek zorunda kaldıkları sınırlı topraklarda bu umudun somutlaşmasını daha da zor hale getirmişti. Bu anlayışla, Boghos Nubar, Sevr Antlaşması'nın Ermenilerin Kilikya'da egemenliğini sağlamadığından yakındığı 9 Aralık tarihli memorandumda⁶⁰ yine Kilikya'da Türk egemenliğinde, Fransız kontrolü altında otonom bir yönetime de razı olacaklarını itiraf etmek zorunda kaldı. Oysa böyle bir şeyin diplomatik yollardan başarılabilirliğini veya 1920 Martından beri resmi işgal altında bulunan İstanbul'da Türkler arasındaki tüm saygınlığını yitirmiş olarak sözde hüküm süren Osmanlı Padişahının bir emri ile gerçekleşebileceğini sanması da büyük bir hataydı.

Bu çerçevede, Ankara'da Millet Meclisinin açılmasının ardından İtilaf ülkeleri yavaş yavaş Türkiye'nin milli güçlerin kontrolü altında olduğunu kabul etmeye başlarken 1921 ilkbaharında Londra'da toplanan Konferansta Fransız Başbakanı Briand uzlaşmaya doğru ilk adımı atarak Ankara Meclisi'nin temsilcileriyle Fransız ordularının Kilikya'dan çekilmesini görüştü. Aynı yılın sonraki aylarında Fransızların girişiminin bölgeden çekilmelerini sağlayan bir anlaşmayla sonuçlanması, Ermenilerin Fransa'dan beklentilerinin ve Kilikya'da bir "milli anavatan" kurulması hayallerinin sonu oldu. Böylece, Türk-Fransız uzlaşması İtalyan güçlerinin Antalya'dan çekilmesine vesile olurken İngiliz destekli Yunanlılar da Türklerle savaşta yalnız bırakıldılar.

59 Tomas A. Bryson, "The Armenia-America Society...", s.86.

60 Bkz: Ek 7

Sevr Antlaşması

Paris Barış Konferansı daha başlangıcında hedeflendiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın savaşılan güçleri arasında barış antlaşmalarının imzalanmasını sağladı. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barışın koşulları ise en son belirlenenler oldu. İtilaf Devletlerinin saptadığı bu koşullar 1920 yılının Temmuz ayında Sevr'de İstanbul hükümetinin temsilcilerine sunuldu. ABD'nin ve Sovyet Hükümeti'nin resmi tavırları ve Türk ulusal güçlerinin direnişine karşın, Sevr Antlaşması 10 Ağustos'ta Osmanlı heyeti tarafından kabul edildi. Antlaşma Ermenilerin beklentilerini karşılayan en uygun koşulları içermekteydi. En önemlisi, uzun süredir beklenen Ermeni devletinin temellerini, kesin sınırlar olmasa bile, sağlamıştı.

Sevr Antlaşmasınının 88. maddesinde, “Türkiye... Ermenistan'ı bundan böyle özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanımaktadır” sözleri ile Osmanlı'nın Ermenilere taahhütleri sıralanmıştı. 89. madde de Başkan Wilson'a (Bitlis, Erzurum, Trabzon, Van illeriyle) söz konusu devletin sınırlarının belirlenmesi ve komşu bölgelerin silahsızlandırılması konusunda verilen yetkiye İtilaf ülkelerinin, Osmanlı'nın ve Ermenilerin verdiği onayı kapsıyordu. 90. madde Türkiye'nin bahsi geçen bölge üzerindeki tüm haklarından feragat ettiğini, 91. madde ise 89.maddede adı geçen toprakların Ermenistan'a devredilmesinden 15 gün sonra atanmış bir komisyonun kesin sınırları belirleyeceğini içeriyordu. 92.madde Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan'la olan sınırlarının belirlenmesine eğilirken, 93.madde Ermenistan'ın sınırları içerisindeki ulusların farklı ırk, din ve dil haklarının korunmasında İtilaf ülkelerinin temel aldığı ilkelere uyacağını belirlemişti. Yine İtilaf ülkelerince belirlenen hükümler çerçevesinde Ermenistan farklı uluslara serbest ticaret imtiyazları tanımayı kabul etmişti.⁶¹

Yukarıda bahsedilen hükümler Ermeniler açısından büyük önem taşısa da, Boghos Nubar'ın Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı olarak yaptığı yazışmalar ve başvurular, Ermenilerin Sevr'in genel içeriğinden, özellikle de “ulusal yurt” olarak gördükleri Kilikya'nın Osmanlı'ya bırakılmasını kapsayan maddelerinden hoşnut olmadıklarını göstermekteydi.⁶² Bununla birlikte aynı maddeler, antlaşmanın askeri kısıtlamalar ve Orta Anadolu'daki sınırlı alan dışındaki Osmanlı topraklarının bölünmesini konu alan diğer hükümleri ile birleşerek Sevr Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanı haline getirmişti. Bu bağlamda Amerikan Dışişleri Bakanı Hughes Sevr Antlaşması'nı “Antlaşmanın hükümleri yalnızca Türklerin elinden geniş toprakları almakla kalmayıp ayrıca savaş öncesindekinden çok daha fazla yabancı kontrolü dayatması itibariyle öbür barış anlaşmalarındaki hükümlerin birkaç kat daha ağırdır”⁶³ sözleriyle tanımlamıştı:

61 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976- s. 660-61.

62 Bkz: Ek 6,7

63 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s 267.

Osmanlı heyetinin Sevr Antlaşması'nı kabul etmesi Türkiye'yi ellerinde tutan milliyetçiler açısından hiçbir siyasi anlam taşımamaktaydı. Aslında, İstanbul'un müttefikler tarafından işgali, ulusal egemenliğe katı bir şekilde tutunan Büyük Millet Meclisi (TBMM) 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandığında, seçilerek başa gelen bu meclisin milliyetçi direnişi yasal temellere dayandırmasına olanak sağlamıştı. Bütün milletvekillerinin de onayladığı gibi bu meclisin temel görevi, işgal altında bulunan ulusal sınırları kurtarmaktı. Bu noktadan hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın başkanı olduğu TBMM, gerilla güçlerini düzenli ordu haline getirmiş, Kurtuluş Savaşını başlatmış, böylece, İstanbul hükümetinin tüm yükümlülükleri hükümsüz ve geçersiz kalmıştı. Ulusal güçler, belirlenmemiş sınırlarıyla Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınan Ermeni Cumhuriyeti'ne meydan okumuş, doğu sınırındaki çarpışmaları kazanınca da TBMM'nin imzalandığı ilk uluslararası bağit olan Gümrü Antlaşması'na uygun olarak Türk-Ermeni sınırını güvenceye almışlardı. Ermenileri çok üzen Gümrü Antlaşması, Türkler açısından batı cephesini sona erdirirken müttefiklere de Sèvr Antlaşması'nın ölü doğduğunu bildiren belge oldu. İtilaf Devletlerinin TBMM ile uzlaşabilmek için geçersizliği kesinleşen Sevr'in yeniden düzenlenmesine yönelik girişimleri, yaklaşmakta olan barış konferansında Ermenileri bekleyen yalnızlığın bir göstergesiydi.

Terkedilmiş Ermeniler

Bu durum Ermenilerin ihanetin üzücü gerçeğiyle ilk karşılaşmaları değildi. Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkmasından beri bu ulus "batının amaçlarının gerçekleştirilmesi uğruna ve bu amaçlara ulaşıldığında hiç acımadan bir kenara atılmak üzere defalarca kullanılmışlardı"⁶⁴ Büyük güçlerin devlet adamları, koşullar kötüleşince Ermenilere verdikleri sözleri tutmaktan kaçınmışlardı. Aslında, tutulmayan ilk sözler, büyük güçlerin Ermenilere reformların uygulanması konusunda teminat verdikleri 1878 Berlin Antlaşması'na kadar götürülebilir. Ermeniler, o zaman da İngiltere Osmanlı'yı Rusya'ya karşı destekleme karşılığında Kıbrıs'ı işgal etme hakkını elde ettikten sonra büyük güçlerin Türklere karşı yumuşamasını izlemekle yetinmek zorunda kalmışlardı.⁶⁵

Sonraki yıllarda görülen bir başka örnek, 1994-95 Sasun olayları sırasında Amerika'nın tavrıdır. Burada aslında birkaç yıl öncesine uzanan gerginlikler ve Ermeni ihtilal komiteleri tarafından kışkırtılan Ermenilerin silahlı yerel çeteler kurarak köyleri yağmalaması üzerine çıkan olayların büyümesi Osmanlı Hükümeti'ni bölgeye askeri kuvvet sevk ederek olayları şiddet kullanarak

64 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 75.

65 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi...*, s. 72.

bastırmaya çalışmak zorunda bırakmıştı. Yine de tırmanan olayların Türklerle Ermeniler arasındaki huzuru iyice bozup her iki tarafın ölü sayısını gitgide arttırması, dahası, İstanbul'a da sığrayarak daha da kan dökülmesine yol açması, Amerika dâhil, büyük devletlerin duruma müdahalesini gerektirmişti.⁶⁶ Böylelikle Ermeni meselesi ilk defa ABD Senatosunda ele alınmıştı. Amerikalılar çatışmalardan, misyonerlerin hazırladıkları bir kısmı yanıltıcı raporlar vasıtasıyla haberdar olmuşlardı. Kamuoyunun isteği, misyonerlerin Ermenilere karşı yükümlülükleri ve Amerikan Kongresi'nin her iki kanadının taleplerine karşın Başkan Cleveland, önerildiği gibi bölgeye bir araştırma komitesi göndermek bir yana, Osmanlı hükümetini protesto etmeyi bile reddetmişti.⁶⁷

Ermenilerin büyük güçler tarafından nasıl yüzüstü bırakıldıklarına daha bir başka örnek de 1915 tehcirinde görülmektedir. Mayıs göçünü izleyen yeni bir tehcir dalgasının başlamak üzere olduğu duyulduğunda İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim ABD Büyükelçisine göçe tabi tutulacak Ermenilerin hiç olmazsa bir kısmının ABD'ye alınmaları gerektiğini hatırlatmıştı.⁶⁸ Ancak, Osmanlı İçişleri Bakanı Talat Paşa "Morgenthau'nun iyi niyetle Amerika'ya göç etmelerine kefil olacağı tüm Ermenilerin gitmesine müsaade etmiş" olmasına karşın, Amerikan Kongresi Büyükelçi Henry Morgenthau'nun "daha fazla kan akması için sürgün edilmesi düşünülen Ermenilerin ABD'ye göç etmesi" önerisinin uygulanamayacağını belirtmiş⁶⁹ öneri, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından veto edilmiştir.⁷⁰

Bu çerçevede hatırlanması gereken bir başka nokta da İtilaf ülkelerinin savaş sırasında verimli ve petrol açısından zengin Osmanlı topraklarının paylaşılmasını öngörerek yaptıkları gizli anlaşmalarda, Ermeniler için herhangi bir bölgenin ayrılmadığının ancak Bolşeviklerin bu anlaşmaları açıkladıklarında ortaya çıktığıdır.⁷¹

Bu verilerin ışığında, hele Ermenistan temsilcilerinin hiçbirine Paris Barış Konferansına katılımcılarının listesinde yer verilmediği dikkate alınca aşağıdaki satırların yazarı İngiliz Başbakanı Lloyd George'un sözlerinin ne kadar samimi olduğunu ölçmek hiç de kolay olmamaktadır:

66 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s. 112; Ayrıca bkz.: Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians*, London: 1987, s. 118-159.

67 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.208

68 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story...*, s. 374

69 Leland James Gordon, PhD, *American Relations with...*, s.27

70 Ahmet Vefa, *The Truth About Armenians, Ankara: 1975*, s. 25, *from The New York Times*, 2Ekim, 1915 *Decimal File*, 867.4016/117 Morgenthau to Secretary of State, Eylül. 3, 1915.

71 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması...*,s.13.

“Savaş ilan edilmesinden itibaren, bu acımasız imparatorluğu yendiğimiz takdirde onlara dayatılması gereken barış koşulları arasında Ermeni vilayetlerinin Türk alçaklıkları ile lekelenmiş kanlı hükümranlığından ebediyen kurtarılması gerektiğini düşünmeyen tek bir İngiliz devlet adamı dahi yoktur.”⁷²

Aynı konuyla ilgili bir saptama, Ermenilerin Türklere karşı saldırganlıklarının İtilaf Devletleri tarafından defalarca dile getirilmesi karşısında Boghos Nubar'ın sunmak zorunda kaldığı Ermenilerin savaş boyunca vermiş olduğu desteği aşağıdaki sözlerle hatırlattığı protesto niteliğindeki bildirisidir:

“... Üzüntümüzü ve hayal kırıklığımızı ifade edecek kelime bulamıyorum... Ermeniler, ortak amaçlarımız uğruna onca fedakârlıktan sonra Barış Konferansı'na katılmayı doğal olarak talep etmiştir... Savaşın başından beri Ermeniler tüm cephelerde müttefiklerin yanında savaşmıştır. Meydanlarda verdiğimiz kayıplara, katliamlar ve sürgünlerde kaybettiklerimiz de eklenmiştir... Ermenilerin şehitlerinin sayısı, savaşan ülkelerinkinden çok daha fazladır. Türklerin yanında savaşmayı reddettikleri andan beri Ermeniler fiilen (de facto) savaşan ülkeler arasındadır.”⁷³

Paris Barış Konferansında küçümsenmenin yanı sıra, Ermeni heyetinin Lord Curzon'la görüşmek isterken ayrıcalıklı davranış bekledikleri bir anda Lord tarafından, hiçbir heyeti kabul etmediği mazeretiyle sürekli reddedilmesi de başka bir üzüntü kaynağı olmuştu.

İngiliz Başbakanı'nın Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Filistin ve Suriye'nin her birinin ulusallıklarının tanınmasının ülkesinin en önde gelen savaşta amaçlarından biri olduğunu 5 Ocak 1918 tarihli söyleviyle⁷⁴ açıklamasına karşın Ermenistan sürekli göz ardı edilmiş, öbür müttefiklerin de katıldığı bu kayıtsızlık kesin barış koşulları belirlenirken de sürdürülmüştü.

Ermenilerin göğüsledikleri gerçek ihanetse Lozan Barış Antlaşması olmuştur.

Ermenilerin Büyük Güçlerden Beklentileri

20 Kasım 1922'de, Barış Konferansı geçersiz Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmek üzere Lozan'da toplandı. İtilaf ülkeleri geri çevrilen bu antlaşmanın

72 James B. Gidney, A Mandate for Armenia..., s. 74, from David Lloyd George, *The Truth About Peace Treaties* 2 vols, London: 1938.

73 *Armenian Allegations: Myth and Reality A Handbook of Facts and Documents*, Washington D.C.:1986 s17., *The Times of London*, 30 Ocak, 1919, bkz, ek 6.

74 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması...*, s.17 D.Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, New Heaven 1928 VI, s.152, Richard G. Hovannisian, "The Allies and ...s.148.

düzeltilebileceğini düşünerek 1921 ve 1922 ilkbaharlarında, iki nafîle girişimde bulunmuşlardı. Kurtuluş Savaşının sona ermesi bu ülkeleri savaşı kazanmış olan Türklerle Sevr Antlaşması yerine yeni bir barış antlaşması hazırlamak üzerine bir araya gelmeye zorlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu konferans başlamadan evvel dağılmıştı. Konferans çağrısının TBMM gibi Osmanlı Hükümetine de yapılmış olması, Ankara Meclisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu sonra erdirme kararı alması için bahanesi olmuştu. Halifelikten ayrılan Saltanat TBMM tarafından 1 Kasım 1922'de kaldırılmış, devlet yöneticiliği görevi kaldırılan Padişaha sadece Halifeliği bırakılmıştı. Son Osmanlı Padişahı olarak tarihe geçen Sultan Vahdettin'in bir İngiliz zırlısına sığınarak ülkeden kaçması üzerine TBMM Abdülmecit Efendi'yi halife olarak atadı. Saltanatın kaldırılmasıyla Ankara'da Meclisin açılışından beri süregelen ikili yönetim sona erdiğinden, Türk heyeti Lozan'a Türkiye'nin tek temsilcisi olarak katıldı.

Konferansta görüşülmek üzere gündeme alınan Türkiye'nin sınırları, Boğazlar sorunu, kapitülasyonlar, Osmanlı borçları vs. gibi çetrefilli konular arasında Ermenilerle ilgili sorunun da azaınlıklarla ilgili oturumda tartışılması kararlaştırıldı. Oysa Ermeni temsilcileri, ilgili oturum için "Ermeni ulusal yurdu" başlığının kullanılmasında ısrarlıydılar. Müttefikler, genişletilmiş Ermeni devletinin çekindikleri Bolşevik Devleti'nin güçlenmesi anlamına gelebileceğini dikkate alarak "Ulusal yurt" sözünü Türk topraklarında Ermeni yerleşimini anlatmak üzere özenle seçmişlerdi.⁷⁵ Tartışmanın başlığı ne olursa olsun, Ermenilere vermiş oldukları sözlerden dolayı sorun İtilaf devletlerinin hepsini ilgilendirmekteydi. Buna karşın, daha önce sözü edilen misyonerin işlettiği kuruluşlar ve manda konusu dolayısıyla gelişen ilişkileriyle ABD, Ermenilerle yakınlığı bakımından öbür ülkelerin önünde geliyordu.

Türkleri ilgilendiren önceki barış görüşmelerindeki gibi, Lozan konferansına da ABD resmi temsilci göndermemişti. Aslında Ermeni yanlıları ve Ermeni-Amerikan Derneğinin önde gelenleri Amerika'nın bu tutumunu onaylamıyorlardı. Hepsi de konferansın başlamasından aylar önce, Ermeni isteklerinin yanıtlanmasının yalnız Ermenilere karşı ahlaki bir zorunluluk olmayıp ABD çıkarlarını da ilgilendirdiğini ve konferansta bu konuyla ilgili kararların resmi ABD temsilcileri olmadan alınmaması gerektiğini öne sürmüşlerdi. Derneğin Başkanı Smith ve yazmanı Montgomery, ABD Başkanının desteğini sağlamak için önce bir mektup yazarak, Amerika'nın konferansa katılmasının ekonomik yararlar sağlayacağını "Amerika'nın ticari ve insani yatırımları ile bunların Türkiye'de izleyeceği muhtemel gelişme, Amerika'nın Yakın Doğu sorununun çözümünde yer almasını zorunlu kılacak kadar önemlidir. Bizim çıkarlarımız başka güce sahip olmayanlar açısından ikinci plandadır."⁷⁶ sözleriyle dile getirmişlerdi.

75 Alexander Khatissian, "The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations", *The Armenian Review* V.XIV, No.3-55, Eylül. 1961, s.6.

76 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.98

Washington bu çağrıyı cevapsız bıraktı. Amaçlarını gerçekleştirmeyen Ermeni yanlıları ve Ermeni-Amerikan dernekleri Amerikalıların savaşın sonuna kadar gösterdikleri idealizmin yerini maddiyatın aldığı kavrayıp bunu dile getirmeye başladılar. Öte yandan Konferans zaten Amerikan katılımcısız kalmamıştı. Büyükelçi Richard Washburn Child, Joseph Grew ve Türkiye’den gelen Amiral Bristol, ABD temsilcileri değilse de gözlemcileri olarak görüşmelere katıldılar. Ermeni-Amerika Topluluğu temsilcileri, Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı Dr. Barton ve Ermeni-Amerika Derneği adına Dr. George Redlington Montgomery ile kilise ve yardım kurumlarını temsilen Amerikan Kiliseleri Federal Konseyi temsilcisi de Lozan’a katılanlar arasındaydı. Hepsinin de baş kaygısı Ermenilere ilişkin hükümlerin yerine getirilmesinin sağlanmasıydı. Ermeni-Amerika Derneği sözcüsü Dr. Montgomery, Kilikya (Osmaniye) ve dolaylarında bir Ermenistan’ın kurulması projesinin sorumlusuydu. Montgomery Türklerin rızası olmadan İngiliz desteğini beklememek gerektiğini bilse de Kilikya’yı Ermenilerin gönüllü olarak gidebilecekleri bölge olarak görmekteydi. Ancak bu bölgedeki Ermenilerin durumunun Türklerin ulusal isteklerini hiçe saymadan da görüşülebileceğini düşünmekteydi.⁷⁷ Yaklaşımları Amerikan yardım kuruluşlarını üzse de Fransız ve İtalyanlar bu plana uymamakta karlıydılar. Dahası, Amerikalı gözlemciler Grew ve Child da Türk muhalefetini göz önünde bulundurarak bu planı desteklemekten kaçındılar.⁷⁸

Lozan Konferansı ve Ermeni Hayallerinin Sonu

Lozan Barış Konferansı’nda Ermeni davası iki farklı Ermeni heyeti tarafından izlendi. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’ne Ermeni Ulusal Konseyi Başkanı (şair) Avetis Aharonian başkanlık yapmıştı. Yanında toplantılara götürdüğü iki delege; Ermenistan Cumhuriyeti’nin ikinci Başbakanı olacak olan Alexander Khatissian ile Ermeni ihtilalcilerinin önde gelenlerinden ve Van ihtilal komitesinin temsilcilerinden (doktor) Vahan Papazian idi.⁷⁹ Eski Mısır Başbakanı’nın oğlu Boghos Nubar Paşa da Türkiye Ermenilerini temsilen Ermeni Ulusal Heyetine başkanlık ediyordu.⁸⁰ Ancak Lozan Konferansı’nın ilk evresinde, her iki Ermeni delegasyonu Boghos Nubar’ın başkanlığında “Tüm Ermenistan’ın Heyeti” (delegation de l’Armenie Integrale)⁸¹ adı altında birleşerek destek toplamak için Paris, Londra, Berlin ve Moskova’yı ziyaret ettiler. Durumu göz önünde tutmak için dünyanın her yerindeki Ermeni derneklerine Konferans’a çözüm bulunması hususunda telgraflar yoluyla baskı yapmaları için talimat

77 *New York Times*, 18 Kasım, 1922.

78 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s. 100.

79 Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians...*, s. 257.

80 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations”, *The Armenian Review*, V.14, N.3-35, *Catholic Historical Society*, 82, Haziran 1971, s.100; Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference ...Autumn-Sept.1961...”, s. 3.

81 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 85.

verilmişti.⁸² Ermeni topluluklarının Lozan'a gönderdikleri telgraflar ve yaptıkları propaganda turları, amaçları doğrultusunda yeterince desteklendiklerine inanan Ermeni temsilcilerini ilgili otumlara katılırken fazlasıyla umutlandırmıştı.

Avrupa kentlerini dolaşan Ermeni temsilcileri Lozana dönüşlerinde bu kez de konferansa katılan ülkelerin önde gelenleriyle bireysel bağlantılar kurmaya çalıştılar. Özellikle Barrare ve Bompard'la yapılan görüşmelerden sonra Fransızların sempatisini kazandıklarını düşündüler. Her iki Fransız delegesi de Lord Curzon ile konuşarak Ermeni "ulusal yurdu" konusunun gündeme gelmesini sağlayacaklarına dair söz vermişlerdi. Oysa Kilikya'nın *ulusal yurt* haline getirilmesi önerisini Fransızların reddettiği, hatta bunu Curzon'a da söyledikleri açıkça bilinen bir gerçektir, fakat muhalefetlerinin sebebi bu sözle değil içerdiği bölge ile ilgiliydi. Diğer yandan, bu özerk *ulusal yurdun* Türklerin koruması altında bırakılması, Türklerin onayının alınabilmesi için yapılmış bir öneriydi. Ancak, bu fikrin destek görmesinin ancak, Misak-ı Milli'de belirtilen sınırlardan ödün vermeyi ısrarlı bir biçimde reddeden Türklerin onayı ile olabileceğinin de farkındaydılar. Türkler, tüm otonomilerin bağımsızlıkla sonuçlandığını bildiklerinden, Türk sınırları içerisinde özerk bir Ermeni *ulusal yurdu* kurulması fikrine olumsuz yaklaşmışlardır. 4 Aralık'ta Barrare, "Türklerin şimdiye kadar hiçbir konuda herhangi bir şekilde ödün vermediklerine" işaret ederek Ankara'da fazla güürültü kopmaması için konunun "Sınırlar" kategorisine değil "Azınlıklar" kategorisine dâhil edilmesini önermişti.⁸³

İlerleyen günlerde Ermeni temsilcileri beklentilerini iletebilmek için öbür müttefik heyetlerine başvurularını sürdürdüler. 6 Aralık'ta Noradongian ve Aharonian, Türk yanlısı olarak bilinen İtalyan temsilci Garoni ile bir araya gelerek Ermeni davası için İtalyan desteği sözü almak istediler. Ancak, Garoni herhangi bir girişim sözü vermekten kaçındı ve Ermenilerin savaş sırasında İngilizler lehine çalıştıklarından, bu konuda ilk sözü İngilizlerin söylemesi gerektiğini hatırlattı. Kanısı, bu soruna en iyi çözümün Türklerle doğrudan müzakerelerle bulunabileceğiydi.⁸⁴

İngilizlere başvurulduğunda, Harold Buxton'un Naradougian'ın eline tutuşturduğu konu hakkındaki görüşlerini bildiren mektup, yüreklendirici olmaktan çok koşullandırıcı bir nitelik taşımaktaydı. Buxton İngiliz Hükümetinin bir Ermeni *ulusal yurdu* kurulması düşüncesini savunacağına söz vermişse de verilecek desteğin derecesinin Fransa, İtalya ve özellikle Amerika'nın bu düşüncüyü ne kadar desteklediklerine olduğunu da belirtmişti. Ayrıca, Lord Curzon'un o zamana kadar yapılan tüm önerilere çekimser yaklaşmış olan Türkleri ikna etmesine kesin gözle bakılamayacağını da hatırlatmıştı. Garoni gibi Buxton da Ermenilere bu sorunla baş

82 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... Sonbahar-Eylül 1961...", s. 4.

83 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... Sonbahar-Eylül.1961...", s. 6

84 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... Sonbahar-Eylül.1961...", s. 8

edebilmek için Türklerle ilişkilerin düzeltilmesi yönünde çaba göstermelerini önermişti. Bu arada delegeler *ulusal yurt* sorununun meselesinin gündeme getirilmesi konusunda dolaylı fakat teşvik edici bir mesaj aldılar. Lord Curzon'un sekreteri Harold Nicholson, Lord Curzon'un konferans öncesinde "Kilikya'da Ermeni Yurdu" konusunu gündeme koyduğunu, ancak ağır bir Fransız muhalefeti ile karşılaşınca konunun askıya alındığını açıklamıştı. Yeni Başbakan Bonar Law'un Konferansa ve Ermeni sorununa ilişkin politikasının Lloyd George'un dış politikaya müdahaleci yönteminden farklı olduğunu, ayrıca Curzon'un halen tam yetkili konumda bulunduğu ve yeni hükümet tarafından da tam olarak desteklediğini öğrenen delegeler bu durumu memnuniyetle karşıladılar.⁸⁵

Ermeni delegeleri Rusya'ya güvenip destek beklmelerine karşın, hem Moskova hem de Erivan sessiz kalmıştı. Ancak Chicherin'in Türk topraklarında kurulacak Ermeni devleti ile Rus Ermenistan'ının birleştirilmesi ile oluşacak "Birleşik Ermenistan" tezini savunduğunu da öğrenmişlerdi. Ne var ki, o dahi, Ermenilerin Türklere karşı savaşta çok ileri giderek müttefiklerin bir aracı haline gelmiş olmalarından dolayı artık Türklerle uzlaşmalarının pek de kolay olmayacağını belirtmişti.⁸⁶

Ermeni temsilcileri Lozan'daki Amerikan delegelerini güvenilir kimseler olarak görmekteydi. Bu kimselerin Lozan'a yalnızca gözlemci statüsünde katılmış olmalarına karşın, hükümeti veya kiliselerin yardım kuruluşlarını temsilen gelmiş olmaları Amerikan temsilcilerinin saygınlığını itibarını azaltmamaktaydı. Her biri özellikle Ermenilerin gözünde son derece etkili durumdaydılar; konferans öncesinde olsun konferans süresince olsun sık sık kendilerine danışılıyordu. Konferans sırasında Ermeni delegeler, Amerikalıların kendi hükümetlerinden birçok Türk ilini kapsayacak bir Ermeni ulusal yurdu kurulması yönünde sürekli talimat aldıkları izlenimini edinmişlerdi.⁸⁷ Delegeler görüşmelerin sonuna kadar bu önyargı korurken, Child'ın 30 Aralık tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a "ulusal yurt" konusunda Amerikan desteğini doğrulayan açıklamalarının da bu kanılarını doğruladığını düşünmüşlerdi. Ancak zamanla, bu kanılarının doğru olmadığı ve Child'ın genelde üzerinde durduğu azınlıkların korunması ve Türkiye içinde seyahat serbestliği gibi noktalarda kişisel görüşlerini ortaya koyduğu anlaşılmıştı.⁸⁸ Bunu öğrenmek Ermenilerin Amerikan desteğine olan güvenini değiştirmede. Amiral Bristol'un bir ziyareti sırasında Kathisian'a Ermenilerle Türklerin bir arada yaşayamayacaklarını ve ilkinin bir "ulusal bir yurt" ile Türklerden ayrılmaları gerektiği açıklaması da büyük bir olasılıkla bu güveni arttırmıştı. Aynı ziyaret sırasında, Amiral Bristol Türklerin toprak vermemekte

85 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... *Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 9

86 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... *Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 9.

87 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 5.

88 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 54.

kararlı olduklarını ama Ermenilerin Rusya'nın bir aracı olarak kullanılmalarından endişe duyduklarını da söylemişti. Ne Türklerin, ne de İngilizlerle Fransızların Kilikya'yı "ulusal yurt" olmak için uygun bir yer olarak görmediklerini düşünen Bristol, Ermeni heyetine Türklerle uzlaşabilmek için yüz yüze görüşmelerini önerirken Türk temsilcilere de aynı öneriyi yapacağına söz vermişti.⁸⁹

Türk heyeti Ermenilere toprak verilmesi için kendine değişik görüşlerle yaklaşan büyük devletlerin her biri tarafından ayrı ayrı sıkıştırılmıştı. Heyet başkanı İsmet Paşa, Ankara'dan ayrılırken beklenen bu öneriyi reddetme talimatı almıştı. Paşa, katı tavrını alt komitelerin görüşmeleri ve tartışmaları sırasında da sürdürdü. Türk heyetinin aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Ermenileri de temsil ettiğini, Ermeni Cumhuriyeti heyeti dışında herhangi bir Ermeni heyetini tanınmadığını söyleyerek Ermeni heyetiyle görüşmeyi reddeden İsmet Paşa, heyetinin bir üyesi vasıtasıyla Türkiye'nin Ermenistan Cumhuriyeti ile zaten sınırları belirleyen bir antlaşmayı yapmış olduğunu, toprak konusunda buna ekleyecek bir şey kalmadığını ilereyerek konferansın sonuna kadar değişmeyecek olan Türk görüşünü belirtmişti. İsmet Paşa'nın bu görüş çerçevesinde özellikle vurguladığı, Türk sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin, geriye kalan tüm Türk halkı gibi Türk vatandaşı oldukları, Türkiye'de diledikleri yerde yaşamak hakları bulunduğu, bunun için de "ulusal yurda" ihtiyaç kalmadığıydı.⁹⁰

Bu hareketli ve hararetle ortamda her ülkenin temsilcileriyle görüşmelerini sürdüren Ermeni heyetlerinin konferansın açılmasından çok önce başlayan çabaları sonunda meyve verdi: Lozan'daki toplantılardan hemen önce İngiltere ve Fransa Dışişleri Bakanları Lord Curzon ve Poincare tarafından Ermenistan'ın *de jure* bağımsızlığının tasdik edildiği ilk kez kendilerine iletilmişti. Bu kez de Ermeni "ulusal yurduna" odaklanmış olan Ermeni meselesinin 11 Aralık tarihindeki "Azınlıklar" oturumunda tartışılmak üzere konferansın gündemine yerleştirildiği bildirildi ve heyete gerek duyulursa konuşma hakkı olacağı sözü verildi.

Lozan Konferansı toplandığında, tüm katılımcıların genel kanısı Türkleri kısa zamanda barış anlaşmasını imzalamaya ikna edileceğiydi. Hatta Alexander Khatisian günlüğünde şunları yazmıştı, "Öyle görünüyor ki konferans uzun sürecek, en az bir ay buradayız."⁹¹ Lord Curzon antlaşmanın birkaç hafta içerisinde sonuçlanmasını bekliyor ve Noelde evine dönmüş olacağını umuyordu. Ancak, konferansın başlamasının hemen ardından, Kemalistlerin Sevr antlaşmasının hükümlerini ya da benzer herhangi bir belgeyi Türklerin toprak bütünlüğü ve egemenliği tanınmadan tartışmayı bile reddedecekleri anlaşılmıştı. Ermenilerin "ulusal yurt" isteğinin Türklerin toprak isteğiyle ilgili tartışmalarda belirleyici olacağı gayet açıktı. Yine de

89 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 6-9

90 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 10

91 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 4

konferansın ilk günlerinde Ermenilerin bu isteğinin karşılanacağı doğrultusunda iyimser bir hava vardı. Ancak, manda konusunda yapılan görüşmeler sonucunda varılan sonuç nedeniyle olmalı, ABD yetkilileri aynı duyguyu paylaşmamaktaydı. 9 Aralık'ta "Azınlıklar" konusunun gündeme gelmesinden sadece üç gün önce, Dışişleri Bakanı Hughes Senatör Lodge'a gönderdiği mesajda "Hiçbir Türk toprağı silahlı kuvvetler devreye girmeden elde edilemez, edilenler de ancak silahla korunabilir" diyordu. Bu görüş daha sonra böyle düşünen yetkilileri "Ermeni haklarını Türklerden alacakları ticari haklarla takas etmekle" suçlayacak olan Amerikan yardım kuruluşları temsilcileri için geçeli değildi.⁹²

Bu ortamda sorun gündeme getirildiğinde, Lord Curzon Azınlıklar Komisyonu'nda 12 Aralık'ta bir konuşma yapıp Sovyet Ermenistan'da çoğu göçmen olan 1.250.000 Ermeni'nin yaşadığını ve daha fazla nüfusu kaldıramayacağını söyledi. Öte yandan Ermeni bölgesi olarak tanımlanmış olan 6 Anadolu ilinin Ermeni nüfustan neredeyse tamamen arındırıldığını ve Kilikya Ermenilerinin de bölgeden çekilen Fransızlara katıldıklarını hatırlattı. Bununla birlikte konuşmasını Türkiye'nin, sınırları içerisinde Kilikya ile Suriye arasında kalan bölgede kuzey ya da güney fark etmeksizin, Ermenilere ulusal yurt olarak bir *bölge* ayırmak zorunda olduğunu söyleyerek sürdürdü.

Lord Curzon'un konuşması gibi, onu izleyen İtilaf temsilcileri ve Child'ın yaptığı konuşmalar, (Montgomery, Pitt ve Barton da dâhil olmak üzere) "yurt" sözcüğü yerine "bölge" sözcüğü kullanıldığı için Ermeniler tarafından eleştirildi.⁹³ Child'ın Hükümet yerine şahıslardan maddi destek sağlanacağı yönündeki vaatleri de resmi temsilci olmadığı ve resmi yorum yapma yetkisinin olmadığı unutulduğu için Ermenileri rahatsız etmişti.

Ertesi gün (13 Aralık) İsmet Paşa, bu kez resmi olarak, Ermenilerin Türkiye'de Türklerle eşit olduklarını ve herhangi bir haktan yoksun olmadıklarını, güvenlik ve refah konularında kısıtlamalara tabi tutulmadıklarını açıkladı.⁹⁴ İki gün sonra, Ermeni meselesini ele almak için İtalya'nın Atina Büyükelçisi Mondania başkanlığında, Fransa'yı temsilen Laroche, İngiltere'yi temsilen Sir Horace Rumbold, ve Türkiye'yi temsilen Dr. Rıza Nur'un katıldığı bir alt komite kuruldu. Aynı gün, Lord Curzon Noradungian'a haber gönderip Ermeni meselesiyle çok yakından ilgilendiğini ve Türklere "güçlü ve tehdit edici bir konuşma" yaparak ancak Ermenileri "ulusal yurt" kurulmasını desteklerlerse Türk borçları konusunda yardımcı olacağını açıkladığını, ama bunun karşılığında, Ermenilerin de Türk hükümranlığını kabul etmeleri gerektiğini bildirdi.⁹⁵

92 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.101-102

93 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference....", s. 62

94 Meray Seha, *Lozan Barış Konferansı*, Ankara: 1977 vol. I kitap I, s. 185

95 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference....", s. 55-59

Alt komisyonda konuşmalar aslında Ermeni isteklerine uymayı amaçlayan bir hava içinde başlamışsa da süregelen görüşmelerde müttefiklerin Ermenileri hala destekledikleri, ancak onlar için herhangi bir özveride bulunmayı veya bu uğurda savaşa girmeyi göze almayacakları da açığa çıkmıştı. Sonunda alt komite, Ermeni “ulusal yurdu” konusunu 16 ve 18 Aralık’ta yeniden gündemine almaya karar verdi. Bu arada Ermeni temsilcileri, Türkleri uzlaşmaya ikna edebileceklerini umdukları ülkelerin temsilcilerini ikna etme çabalarını yoğunlaştırdılar. Bu görüşmeler sırasında, büyük güçlerin abartılı taahhütlerine alışkın olan heyet üyelerinin üzerine karamsarlık çökmeye başladı. Görüşmeler sonunda beklentileri doğrultusunda bir gelişme olmadı. Belki en gerçekçi yorumu 16 Aralık’ta Ermeni ve Yunan sorunlarının “siyaseten mağlup” olduklarını söyleyen an Venizelos yapmıştı. Her iki ulusun da bağlaşıkları tarafından yalnız bırakıldıklarını söyleyen Venizelos, Khatisian’a içinden birini seçmesini önerdiği üç olasılık sunmuştu. Bunlar Ermeniler için tek ümit olan Rus Ermenistan’ını güçlendirmek; çabalarını Amerika’daki maddi, moral ve siyasi desteğin devamı ve garantisi yönünde yoğunlaştırmak ve her koşulu zamanı geldiğinde değerlendirebilmek için Ermeni konusunu Londra ve Paris’te devamlı canlı tutarken belgelere değil siyasi gerçeklere güvenmek ve dostlarıyla bağlarını korumasıydı. Venizelos, dert ortağına öğüt verirken “Unutmayınız bunlardan en önemlisi olan Yunanistan için de bir yer ayırmaktır.”⁹⁶ demeden yapamamıştı.

Bu görüşme, Türklerin en büyük düşmanı haline gelerek Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasında önemli bir rol oynayan, kan dökmesine, canlar vermesine, sonunda saygınlığını yitirmesine katkıda bulunan eski Osmanlı tebaası iki ulusun tüm bunları bağlaşıklarının emelleri için yapmış olduklarını ama yine de yalnız bırakıldıklarını kavrayarak çarpıcı bir işbirliğine girmelerini sağlamıştı.

Bu arada, Chicherin’in iki kez görüşmeyi reddettiği Noradongian yine Bolşeviklerden, Rakowski ve Midwani ve daha sonra Fransız delegesi Barrere tarafından kabul edilmişti. Aharonian ise İtalyan delegesi Mondania ve Rus Delegasyonu Genel Sekreteri Mondania ve Adamski ile görüşmüştü. Ancak, hiçbirinden olumlu bir sonuç çıkmamış, her biri öbür heyetler gibi belirsiz sözler vererek destek isteklerini yetkililere iletceklerini dile getirmiş, ancak görüşmeler, ilgili hiçbir devletin Ermeniler lehine silaha sarılmaya niyetleri olmadığını kavramalarını sağlamıştı. Aharonian İsmet Paşa’yla ve konferansa danışman olarak katılmak üzere çağırılmış olan İsviçreli Profesör Pittarde’la bile görüşmüştü. Bir ara, Ermenilere ayrılacak toprakların “tarafsız bölge” adı altında, Misak-ı Milli’de belirlenen Türkiye’nin toprak bütünlüğü koruyacak şekilde tanımlanabileceği gibi bir çözüm önerilmişti. Türk heyeti, tarafsız bölge olarak tanımlansa da Misak-ı Milli ilkelerini göz ardı ederek Türkiye’den toprak alınmasını öngören bu öneriye

96 Alexander Khatisian, “The Lausanne Conference....”, s.59.

Ermeni “ulusal yurdu” kurulması doğrultusunda bütün önerilere sergilediği katı tutumla karşı koydu. Yine de Ermeni heyetiyle görüşmeler yapan farklı heyetler, Ermenileri onlarla ilgili sorun çözülmeye kadar anlaşmanın hiçbir şekilde imzalanamayacağına yok yere ikna etmeye çalıştılar.⁹⁷

Sonunda, 23 Aralık akşamı, Ermeni delegasyonu Lozan Konferansı Genel Sekreteri’nden, 26 Aralık günü saat 3.30’da kendilerine söz hakkı tanınacak bir oturum yapılacağını bildiren mektup aldı. Ermeniler heyecanla bu önemli oturuma hazırlanırken Türk heyeti Türkiye’deki Ermenilerin resmi temsilcisinin Türk hükümeti olduğunu ısrarla açıklamayı sürdürdü. Ermenileri asıl sıkıntıya sokan, uzayan görüşmelerde Ermeni “ulusal yurdu” yaklaşımının aşınmaya başlamasıydı. Türk Delegasyonu ise, 26 Aralık’taki açık oturum öncesi, Türk hükümetinin alt komiteye tanımayı reddettiği bir delegasyonun sunumu sırasında oturumda bulunmayacağını bildirmişti.

Türker dışındaki temsilciler toplantı günü buluştuklarında, Noradongian kendine tanınan 13 dakikalık süre içerisinde özenle hazırladığı raporu sundu. Aharonian’ın tarihsel geçmişi Ermeni iddialarını, beklentileri umutları ve İttifak’a olan güveninin siyasi önemini anlattığı 15 dakikalık konuşması da büyük dikkatle dinlendi. Alt komite üyelerinin soruları kapsamlı cevaplarla yanıtlandı. Aharonian ve Noradongian iki Ermeni gurubun aralarındaki birliğin, “parti, köken ya da dünya üzerindeki Ermeni toplulukları arasında fark olmaksızın tüm Ermeni halkının duygu ve düşüncelerini” yansıttığını söylediler.⁹⁸

Oturum, Child’ın Amerikan Delegasyonu’nun “ulusal yurt” konusundaki rızasını belirtip, Ermeniler ve Amerikalılara bu konunun konferansta tartışılacağına dair teminat verildiğini resmen açıkladığı 30 Aralık konuşmasına kadar küllenmişti. Görüşmeler, Child’ın açıklamaları ve “Türkler sorunun pratik bir şekilde çözümünü tercih etseler de”, Amerika’nın bu konuda ısrarcı olduğunu belirten sözleriyle son buldu.⁹⁹ Türk heyeti konferansta ABD’nin resmi olarak temsil edilmediğini söyleyerek bu açıklamayı protesto etti. Ancak aynı gün, Montgomery alt komiteye kendi hazırladığı ve Kilikya’da “ulusal yurt” kurulmasını içeren bir öneri sunmuştu. Başka öneriler bunu izlediyse de, alt komite, Türklerin muhalefetinden çekinerek, önerilerin hiçbirini tartışmaya dahi açmadı.¹⁰⁰

Azınlıklar konusunda son alt komite toplantısı, Mondania ve Rumbold’un Ermenilere bir “ulusal yurt” kurulması konusunda kendi hükümetlerinin olumlu görüşlerini bildirdiği 6 Ocak tarihinde yapıldı. Konuşma sırası Fransız delegesine

97 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference...”, s. 55-56

98 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference...”, s. 61

99 Leland James Gordon, *PhD, American Relations...*, s.33

100 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.100

geldiğinde, Dr. Rıza Nur kürsüye gelen delegenin konuşmasını o ana kadar Ermenilere ahlaki sorumluluk duyan tüm ülke temsilcilerini dinlediklerini, ancak Ermenileri silahlandırarak Türklere karşı siyasi bir güç olarak kullanan bir ülkenin temsilcisini dinlemeyi reddettiğini açıklayarak engelledi. Nitekim Türk Delegasyonu Dr. Nur'un bu sözlerinden sonra protesto amacıyla toplantıyı terk etti. Grew güncesinde Curzon, Barrere ve Mondania'nın kendisine Ermeniler için bir "ulusal yurt" kurulmasının artık mümkün olmadığı yönünde kanaat belirttiklerini yazarken, bu gelişme Amerikan temsilcileri tarafından bir "skandal" olarak yorumlanmıştı.¹⁰¹ Buna karşın Rıza Nur'un protestosu sonraki iki gün boyunca yapılan toplantılarda bütün temsilciler Türklerin Ermeniler için bir "ulusal yurt" kurulmasını veya barış anlaşmasında herhangi bir şekilde yer almasını asla kabul etmeyecekleri gerçeğine odaklanılmasını sağlamıştı. Böylece Ermeniler için "ulusal yurt" kurulmasına ilişkin ifadeler içeren tüm yazılı belgeler 8 Ocak 1923 tarihinde Mondania tarafından Birinci Komisyon'a gönderildi.¹⁰²

Sonuç

Ermeni Sorunu, Curzon'ın konuya kısa bir şekilde değindiği 9 Ocak tarihindeki görüşmelerden sonra bir daha gündeme gelmedi. İngiltere ve ABD kapitülasyonlardan azınlıklara kadar birçok konuda mutabakata vardılarsa da petrol üzerindeki çatışan çıkarları yüzünden ekonomik konularda bir uzlaşmaya varamadılar. Bu durum 4 Şubat tarihinde görüşmelere ara verilmesinin temel sebeplerinden birini oluşturdu. 23 Nisan'a kadar uzayan bu ara süresince Ermeni yanlıları Ermeni sorununa kesin bir çözüm bulunmadan anlaşmanın imzalanmaması gerektiğini duyurdular.¹⁰³ Ne var ki onlar da Ermeni İhtilal Komitesi'nin gerçeği yansımayan uyarılarla başlayıp büyük devletlerin savaş öncesinde ve sonrasında verdikleri boş sözlerle gelişen sorundan elde kalan tek somut gelişmenin, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması olduğunun bilincindeydiler. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olan Hovannes Katchaznoui'nin 1923 yılında yapılan Ermeni İhtilal Komitesi (Dashnatzoution) toplantısında nihayet görüşlerini şu şekilde ifade etmişti:

*"Ermeni İhtilal Komitesi'nin yapabileceği hiçbir şeyi kalmamıştır. Ermeni davası ve kendi varlığı için yapılabilecek yalnız tek bir şey daha kalmıştır. O da, kendi varlığına son vermektir. Bizim tarafımız, var oluş sebebini - raison d'etre - kaybetmiştir ve bu acı gerçektir."*¹⁰⁴

101 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası..., s. 302

102 Alexander Khatsian, The Lausanne Conference..., s.54

103 Thomas Bryson, The Armenia-America Society..., s.101

104 Bilal Şimşir, *Armenians In the Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, İstanbul: 1984, s. 79, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoution) Has Nothing to do Any More*, New York, 1955

Bu açıklama, sonraki görüşmelerde Türkiye'deki Ermeniler ve başka azınlıklar Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında verilirken Türk Heyetinin altını çizdiği noktaları güçlendirmişti. Tam da bu noktada İngiliz Delegasyonu'ndan Forbes Adams "Türkiye'deki Ermenileri sınırları açısından gündeme getirmek anlamsızdır" itirafını yapmıştı. Sonuç olarak, Rumbold'un Azınlıklar Sorunu görüşmelerinin yeterliliği ve görüşmelerin sonlandırılması önerisi kabul gördü.¹⁰⁵

24 Temmuz 1923'de imzalanan barış antlaşmasının maddelerinde Ermenilere "ulusal yurt" hususunda tek bir sözcük dahi yer almamıştır. Lozan Antlaşmasına ek bir protokolle anlaşma imzalandığında Türkiye sınırları dışındaki Ermenilere iki sene içerisinde Türk vatandaşları olarak Türkiye'ye geri dönmelerine olanak sağlanmıştır. Bu, Ermeniler ve Amerikalı Ermeni yanlıları için hiçbir şekilde giderilemeyecek kadar büyük bir hayal kırıklığı olmuştu.¹⁰⁶ New York Times Eylül ayında Lozan Antlaşması'na dair bir değerlendirmede, görüşmelerin "Ermeniler hiç var olmamış gibi" sonuçlandığını¹⁰⁷ yazarak bu duyguları çok çarpıcı biçimde yansıtmıştı.

Lozan Konferansı'nda temsilcileri gözlemci olarak bulunduğundan Amerika anlaşmaya imza atacak konumda değildi. Nitekim iki hafta sonra, 6 Ağustos'ta Türk-Amerikan Lozan Antlaşması ayrı bir belge olarak imzalandı. Ermenilere verilen vaatlerin yerine getirilmemiş olması Avrupa'da Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar sert bir muhalefetle karşılanmadıysa da, bazı eleştirmenler Lozan Antlaşması'yla Ermeniler için "ulusal yurt" düşüncesinin petrol anlaşmaları uğruna bir kenara atıldığını belirtmişlerdi.¹⁰⁸ Bu açıklamalar Amerikan kamuoyunu ayaklandırdığında Grew, gözlemcilerden biri olarak, projenin aşılabilir Türk muhalefeti sebebiyle başarısız olduğunu açıklamak durumunda kalmıştı. Tatmin edici olmayan bu sonucu "Gösterilmemiş hiçbir çaba, kullanılmamış hiçbir argüman kalmamıştır, ve Lozan'daki temsilciler gerçekler doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmışlardır" sözleriyle gerekçelendirmişti..¹⁰⁹ 19 Kasım tarihinde, Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi "Senato'nun Lozan Antlaşması'nı Onaylamasına Karşı Mutabakat" başlıklı New York Valisi A. Smith, Josephus Daniels, Walter George Smith, Yeni Cumhuriyet'ten Herbert Croley, Katolik Üniversitesi Rektörü Piskopos Thomas J. Shahan ve Dışişleri Bakanı Charles Evans Hughes gibi önde gelen isimler tarafından da imzalanmış bir bildirge yayınlamıştı. Bu mutabakatı imzalayanlar itirazlarını, Amerikan hükümetinin Ermeni haklarını Türk hükümetinden sağladığı ticari haklar uğruna pazarlık konusu yaptığı ve bu nedenle Ermenilere bir "ulusal yurt" sağlayamadığına

105 Bilal Şimşir, *Armenians In the Ottoman Empire ...*, s.80

106 Meray Seha, *Lozan Barış Konferansı... Ek protokol...* s. 14.

107 *New York Times*, 12 Eylül, 1924.

108 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.101.

109 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s.33.

dayandırmışlardı. Bu bildirgeden sonra Dışişleri Bakanı Hughes Senatör Lodge'a gönderdiği bir yazıda askeri müdahale olmadan bir karış Türk toprağının elde edilemeyeceğinin anlaşılması olduğunu vurgulamıştı. Lozan Konferansı'ndan yıllar sonra, Hughes, bunun yalnızca halkın desteği ile gerçekleşebilecek bir sorun olmadığını dile getirirken şunlara dikkat çekmişti:

“...bu ülkede bir şekilde yaygın hale gelmiş kanının aksine, hükümet, etkisini her zaman insancıl bir şekilde hissettirmiş olmasına karşın, Yakın Doğu'da Ermeniler veya Hıristiyanlar konusunda siyasi yükümlülük altına girmemiştir. Öbür ülkeler tarafından yapılan anlaşmalarsa bu tür sorunları ele almıştır.”¹¹⁰

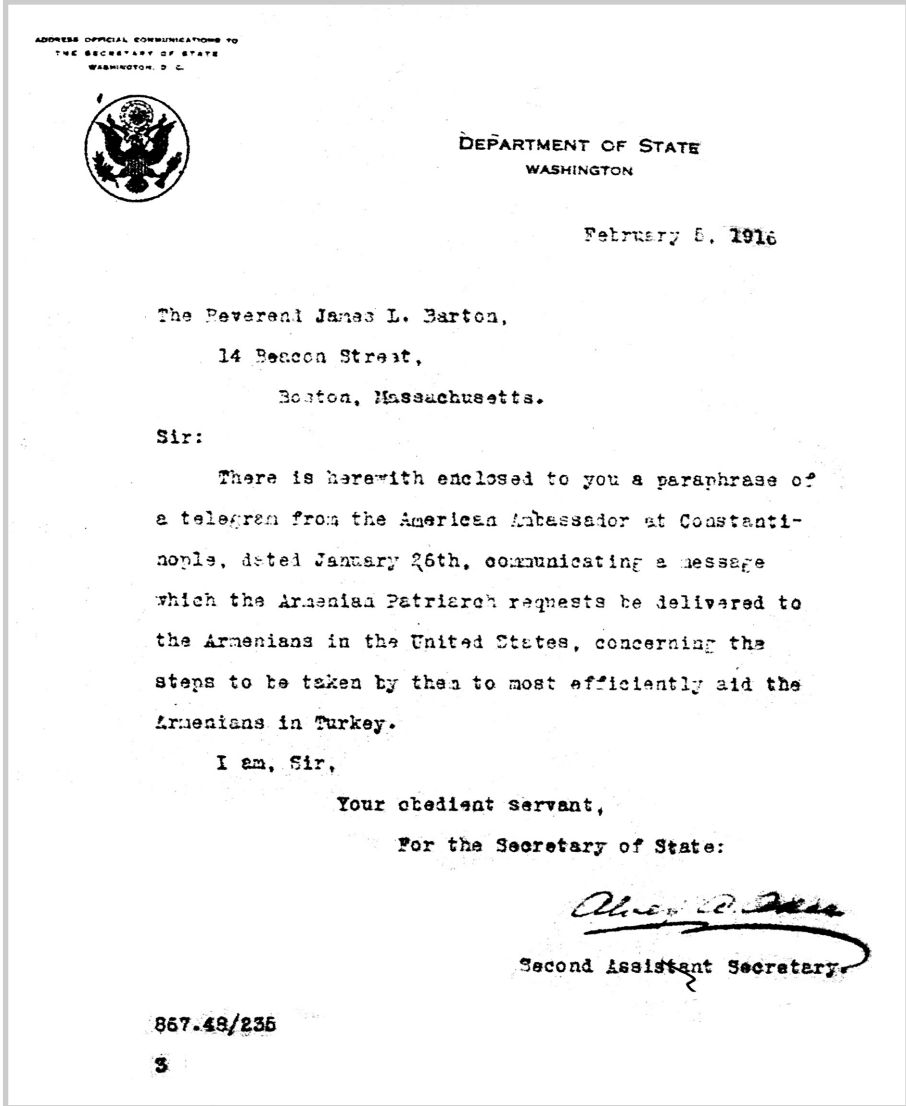
Lozan Konferansı'ndan kısa bir süre sonra, 29 Ekim 1923'de Türkiye'de Cumhuriyet duyuruldu. Bu duyurudan sonra Osmanlı yönetiminden kalan en küçük izleri bile yeni Türk devletinin yapısından çıkarıldı. Lozan Antlaşması yeni Türk devletinin tüm dünya tarafından resmi olarak tanınmasıydı. Katılımcıların hiçbirisi konferansın başında bu durumu anlamış veya kabullenmiş gözükmemişti. Örneğin, Khatissian, Yunanlıları yenmenin İtilaf devletlerini yenmek anlamına gelmediğini Türklerin anlaması gerektiğini dile getirmişti.¹¹¹ Lozan Konferansı, bu gibi kanılarla birlikte Ermeni Sorunu'nun da tüm taraflar açısından kapandığının göstergesi oldu.

110 Leland James Gordon, *American Relations with ...*, s.32.

111 Alexander Khatsian, *The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations*.

Ek 1

Ek 1-a

The American Ambassador to Turkey, in a telegram dated January 26, 1916, states that the Armenian Patriarch requests that the following be communicated to the Armenians in the United States:

First. They should contribute as generously as possible to the relief funds to be distributed through missionaries, and also to funds to be distributed through the Patriarchate in order to maintain the moral ties between the Patriarchate and the Armenian people. Funds can be transmitted to the Patriarchate through the American Embassy at Constantinople.

Second. Armenians in other countries should abstain from public utterances and demonstrations of a character calculated to jeopardize the safety and lives of Armenians in Turkey.

Third. Armenians throughout the world should continue ~~as~~ at all times to appeal to the humanitarian feelings of the allies of Turkey and of neutrals to aid in keeping alive the Armenians in Turkey until the arrival of normal times once more.

Ek 2

UNSLATION

March 29, 1916.

SUBLIME PORTE

Ministry of Foreign Affairs,

No. 80136/90.

Note Verbale.

The Imperial Ministry of Foreign Affairs has had the honor of receiving the note verbale which the Embassy of the United States of America was pleased to address to it on November 24, 1915, relative to the ^{American} missionaries Rev. Alpheus H. Antrus, Dr. Thom, and Miss Agnes Fenenga, who were established at Hardin.

The Department of the Interior, to which a request for information in this connection was made, states in reply that these missionaries had direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels of Midiat, and that the money and effects seized by the local authorities did not belong to them but to some Armenians. These sums of money are at present deposited in the public treasury and the effects are cared for by the commission constituted for the purpose, to settle the property left by the Armenians.

As to the valuables and other objects belonging to these missionaries, they were delivered by the said Imperial authorities to their representative or attorney, and no damage has been done to their real property.

These Americans travelled freely as far as Sivas, without being the object of any bad treatment by the Imperial authorities, who, on the contrary, even allowed them to stop for several days where they wished to do so.

Consequently,

To the Embassy of the United States of America.

Ek 2

Consequently inviews of the relations since the said missionaries
with the Armenia Revolutionary Committees, the Imperia.

Minister of Foreign Affairs regrets to be unable to comply with the
regrests with fonned the purpose of the said verbal.

Ek 2-a

No. 1386

April 18, 1918.

Nota Verbale.

The Embassy of the United States of America has the honor to acknowledge receipt of the Nota Verbale of the Imperial Ministry of Foreign Affairs dated March 29, 1918, No. 20134/60, relative to the case of three American missionaries who were compelled to leave Hardin and proceed to Erzurum, and to state in reply that the contents thereof have been communicated to its Government.

This Embassy cannot, however, allow to pass unchallenged the allegation contained in the said note verbale to the effect that three American citizens were carrying on direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels at Midiat. That these three Americans should have been engaged, even indirectly, in any undertaking inimical to the Imperial Ottoman Government or tending to disturb local peace and order, this Embassy cannot readily believe, and it therefore requests the Imperial Ministry to furnish it with any substantial evidence to such effect which may have been submitted to the Sublime Porte by the local authorities.

To the Imperial Ministry of Foreign Affairs,

Sublime Porte.

Ek 3

see p. 796 for source in which these documents were printed

PART I: CONTINUATION OF THE WAR--PARTICIPATION OF U. S. 791
RELATIONS OF THE UNITED STATES WITH THE ARMENIAN
NATIONAL DELEGATION

File No. 701.67m51

The Secretary of State to the Ambassador in France (Sharp)

[Telegram]

WASHINGTON, May 29, 1917, 5 p. m.

2294. Investigate fully and report promptly status of Armenian representative accredited to France. What status does this representative claim, what does he state to be the purpose of his mission, and how is he received by French Government?

LANSING

File No. 701.67m51/1

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

[Telegram]

Paris

June 2, 1917, 11 a. m.

[Received 4.30 p. m.]

2144. Your 2294, May 29, 5 p. that there is no Armenian representative. Conversations have, however, taken place between officials of the Foreign Office and the situation and condition of Armenia in Europe. Foreign Office states that there is a sort of representative but is considered to be one who is not well versed in Armenian affairs. He is well known at Petrograd which latter part of the war where he has been in the same manner as the French representative known to me personally and seen in questions pertaining to his country. He is a former Egyptian statesman. See my despatch No. 5030, January 8.¹

Foreign Office informs me that there is a representative accredited to France. There has been communication from time to time between the French and British officials. Nubar Pasha regarding Armenians both in Turkey and in Europe. He has no credentials of any kind but claims with authority regard- ing his position here and in London as well as in Petrograd since the beginning of the war where he has been in communication with Russian Government here. He is well known to me personally and seen in questions pertaining to his country. He is the son of Nubar Pasha, my despatch No. 5030,

SHARP

File No. 701.67m51/2

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

No. 5500

PARIS, June 1, 1917.

[Received June 13.]

SIR: Referring to my telegram No. 2144 of this date [June 2], I have the honor to enclose a communication from Dr. Herbert Adams Gibbons,² together with letters written, in triplicate, by

¹Not printed.

²American lecturer for French Ministry of Foreign Affairs; communication not printed.

7. A national assembly elected by all the resident population would be called in the course of the last year of the delegated power's mandate. And as Armenia should rule itself at the end of the organization period, the government would then be transferred to the national assembly upon which should rest the duty of enforcing and maintaining, under the joint protection of the powers, the final organic law of autonomous Armenia framed to that end.

8. It is well to refute in advance the argument used by the Turks in their press to oppose any autonomy plan. They would lead one to believe that there are not enough Armenians left in Turkey to form an autonomous nation. This is but specious reasoning.

Before the war the Armenian population of the Turkish Empire amounted to about 2,100,000. The population of Cilicia formed 407,000, that of the six vilayets 1,163,000 of that total. In the six vilayets, where are the bulk of the Kurd people and a good many various races, the Armenians were nevertheless in the majority, numbering 40 per cent of the total, and they outnumbered the Turks and Kurds together anyway.

If on the other hand the situation is viewed from the standpoint of economic and moral importance, it is found that the Armenians held from 69 to 86 per cent of the trade, industries and various occupations. Their schools, which are all supported by the communities exclusively, represented more than 80 per cent of the whole number.

Finally the Armenians, who only numbered 2,100,000 in the aggregate population of 20,000,000 of the Empire, handled 60 per cent of the import trade, 40 per cent of the export trade and 80 per cent of domestic trade.

Notwithstanding the large number of victims of massacre and deportation, the greater part of the Armenians were able to escape or survive the attempt at extermination. According to the Blue Book, published by Lord Bryce who drew his information from the most trustworthy documents, an estimate of 1,500,000 for the number of survivors would not be far off the truth.

9. We must not forget either that the number of Armenians in the whole world exceeds 4,000,000 and that a large number of those who to escape persecution emigrated in the last 30 years to Europe, Egypt and America would hasten back to their native land when autonomy would make them sure of a peaceful and industrious life under laws of justice and liberty.

It is not amiss to mention in conclusion that there were barely 400,000 Greeks in Greece when the Kingdom was established, and from 600,000 to 700,000 Serbs or Bulgarians when Serbia and Bulgaria were set up as principalities.

RUSSIAN NUBAR

The President of the Armenian National Delegation (Nobos Nubar) to the Secretary of State
(Translation)

PARIS, September 12, 1917.

[Received November 3.]

MR. SECRETARY OF STATE: I have the honor to inform Your Excellency that the Armenian question having now become one of the international questions that will have to be determined by the future peace congress wherein the United States Government will wield a decisive influence, the Armenian National Delegation commissioned by H.H. the Catholics, Kevork V, Supreme Patriarch of the Armenians, to lay before the Allied powers the just claims of his people, deems it necessary to have a representative in Washington. It has designated as such representative Mr. Miran Sevasily who has already been elected by his fellow countrymen president of the Armenian National Union of America.

I therefore have the honor to beg Your Excellency kindly to receive and recognize him as the representative in the United States of the Armenian National Delegation, and to vouchsafe him your lofty benevolence and invaluable support in the duties he will have to perform as intermediary between your Government and the delegation.

On the other hand, Mr. Pasdermadjian, whom H.H. the Catholics recently sent to the United States as his special representative, has no doubt already presented to Your Excellency the letters accrediting him in that capacity, and it has already been agreed, with the concurrence of our two delegates, Messrs. Sevasily and Pasdermadjian, that, joined in close collaboration, they will both labor for the same cause which is the liberation of the Armenian provinces from the Turkish yoke.

During the recent afflictions that have overwhelmed Armenia, the United States in general and its Government in particular have given the Armenians such effective proofs of their sympathy and deep interest that our hearts and hopes have more than ever turned to them, fully confident that we have in them defenders who will powerfully contribute to our emancipation and the restoration of our national life.

It therefore affords me particular pleasure to take this opportunity to beg Your Excellency, in the name of H.H. the Catholics, whom I represent, as well as in my own and in that of all Armenians, to accept the expression of our deep and unalloyable gratitude, together with the renewed assurance of my highest consideration.

RUSSIAN NUBAR

Ek 4-b

Nubar Pasha—one addressed to you for your personal information, one to the Honorable Henry Morgenthau and another to Dr. van Dyke.

On account of your telegram No. 2294 of the 29th ultimo in reference to the question of Armenian representation in Paris, I have, in transmitting Dr. Gibbons's letter, made reference as above to my telegram No. 2144.

W. G. SHARP

[Enclosure—Translation]

The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar)
to the Secretary of State

THE ARMENIAN QUESTION AT THE PEACE CONGRESS

PARIS, May 24, 1917.

1. After the recent massacres and deportations it is impossible to leave the Armenians, with their consent, under Turkish domination. Besides it would amount to keeping alive a source of disorders and conflicts that could not fail again to disturb European peace.

2. Nor can there be any question at this time, as in 1913, of merely granting reforms to the Armenians. For the Turks have again given conclusive proof that they cannot be trusted to keep their promises, by tearing up the Reform Act of February 8, 1914, which would have then settled the Armenian question if carried out in good faith. So there is no solution left but to free the Armenians from the Turkish yoke.

3. At this date, after the Russian revolution whose Government has declared it wishes neither conquests nor annexations, we are confronted with the one solution that will realize the Armenians' national aspirations, the constitution of an autonomous Armenia exclusively composed of all the Armenian territory in Asiatic Turkey. For it must be well understood that the Armenian provinces that have suffered from Turkish oppression are alone concerned and that none of the Armenian regions in Persia and Russia comes into consideration.

This autonomous Armenia would consist of the six vilayets of Erzerum, Bitlis, Van, Diarbekir, Mamuret-ül-Aziz and Sivas, together with Cilicia and the ports of Mersina and Alexandretta on the Mediterranean and of Trebizond on the Black Sea, which are the natural outlets needed by the Armenians to develop the commercial and economic conditions of their country and rebuild their national life.

4. The autonomous Armenia thus constituted would be entrusted to the protectorate of the powers.

The question here arises: Shall one power be entrusted in the protectorate and, if so, which? Or will the protectorate be jointly exercised by all the powers?

Under the old régime, it was part of Russia's plan to annex or at least assume alone the protectorate of a part of Armenia; but with the advent of the new régime, the only solution left for consideration is that which provides for a joint protectorate of the powers. Again, this joint protectorate, which would be tantamount to a neutralization of Armenia, would be warranted by the international interests involved in those regions of Asia Minor.

5. That solution alone would gratify the national aspirations. It would at the same time fulfil the war aims of the Allies, which are the principle of nationalities and the liberation of oppressed peoples. The powers themselves would also find manifold advantages therein, for, an Armenia so constituted, with equal rights offered to all the powers, would open to them a field for their commercial, economic and educational activities. It would further be a factor in pacification, forming a buffer between the Turkish state of Anatolia, Russia, Persia, Mesopotamia and Syria.

As for the Bagdad Railway, concerning which the powers will no doubt arrive at a special agreement, it would be given at the ports of Mersina and Alexandretta two terminals in neutral territory which would guarantee to all the powers free traffic with Persia and India.

6. There will necessarily be a first period of organization for the term of which the peace congress might delegate one of the protecting powers to assume the duty of restoring the social life of Armenia. That mandate would last 10 or 15 years and come to an end when financial, economic, executive and political conditions are fully organized, as was done by the United States in Cuba and will be done in the near future in the Philippines.

The delegated protecting power would, for the purpose, have at its disposal a loan guaranteed by the powers, independently of an indemnity fund which will no doubt be allowed by the peace congress to compensate the victims of massacre and deportation. It would be empowered to send to Armenia, there to restore order and safety, a sufficient armed force which it would undertake gradually to withdraw before the expiration of its mandate and which would be replaced by an Armenian *gendarmerie*, as fast as that corps is organized.

Ek 4-c

796 FOREIGN RELATIONS, 1917, SUPPLEMENT 2

File No. 867.48/676

*The Secretary of State to the President of the Armenian National
Delegation (Boghos Nubar)*

WASHINGTON, *November 27, 1917.*

SIR: The Department acknowledges the receipt of your letter of September 12, 1917, in which you state that the Armenian National Delegation deems it necessary to be represented in Washington, and has designated as such representative, Mr. Miran Sevasly, who has been already elected by his fellow countrymen, president of the Armenian National Union of America.

I am [etc.]

For the Secretary of State:
WILLIAM PHILLIPS

○

U.S. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations
of the United States, 1917. Supp. 2, 2 vols. Washington, D.C.:
USGPO, 1932. Vol. 1, pp. 791-96.

Ek 4-d

46

BELGE VI
DOCUMENT VI

*Délégation Nationale
Arménienne*

Paris, le December 23th, 1920

11, Avenue du Président Wilson

Étaphane Basy, 2003

*Album Télégraphique
Délégation Paris*

My dear Shishmanian,

Before you leave Paris, I want to tell you how much pleased I have been to meet you again in Paris. I know your distinguished military services in France and in Cilicia and especially the glorious part which you had taken in the battle of Arara, but I can now better appreciate the important role you played in the education of the military spirit of our countrymen in Adana, and particularly in the training of the "Groupements Arméniens", which have done such excellent work in Adana.

Besides, I am pleased to point out the very appreciable services which you rendered to the Armenian National Delegation during your short sojourn in Paris by supplying us with documental and highly interesting reports on events which had happened in Cilicia and of which both the French Government and ourselves had such an imperfect knowledge.

I therefore express once again my best thanks and appreciation for your work.

Believe me, Dear Shishmanian,

Very sincerely yours,

Joseph Huber

Ek 5

28

BELGE II
DOCUMENT II

WCD 10050-71

INDEX BUREAU
RECORDS
JUL 18 1917
WAR DEPARTMENT,
WASHINGTON,
DEPT. OF STATE

RECEIVED
JUL 18 1917
DIVISION OF
WESTERN EUROPEAN AFFAIRS

July 17, 1917

Amca

*Go Rome July 23, 1917
File 263. sex*

From Secretary of War.

To Secretary of State.

Subject: Organization of Armenians to fight for the Allied cause.

1. Reference to your memorandum of July 2, 1917, enclosing a despatch from the American Ambassador at Rome transmitting copy of a letter from the Comitato "Armenia Indipendente", recommending and requesting assistance to organize an armed force of Armenians under a flag of "free Armenians" to fight for the Allied cause, it is recommended that no assistance be given to a project of this nature at this time, owing to the fact that the Government is engaged, at present, in expending large sums of money and making preparations for the execution of plans of military operations already decided upon.

2. If such a project should be favorably considered, its execution should have the approval of an Allied war council.

hwh

Newton S. Parker
(Newton S. Parker)

86722/9

FURN
AUG-1 1917

Ek 6

29

BELGE III
DOCUMENT III

(Memorandum dated December 1st, 1920, sent to the French Government by the
Delegation Nationale Armenienne on the Cilician Question.)

PRESENT STATUS OF THE CILICIAN QUESTION.

At a time when the fate of Cilicia is about to be decided it is necessary briefly to recall some facts, and to call attention to the solution which the Delegation Nationale Armenienne submits to the Government of France, a solution which, while taking into consideration the present and the obligations of the Treaty of Sevres would also satisfy the very modest prayers of the Armenians of Cilicia by protecting also the interests of France.

In October, 1916, following an accord concluded between the Allies regarding the partitioning of the Ottoman Empire, the French Government declared to the Delegation Nationale Armenienne, that the Armenians should earn the liberation of their country by furnishing volunteers for an expedition into Asia Minor.

This demand may be explained by the fact that the Western front was then passing through one of its most alarming moments of the War, one in which the Allies, especially France, could not send even the weakest sort of a detachment to the East.

The President of the Delegation Nationale Armenienne eagerly accepted the proposition that was put to him, in exchange for which he obtained from the French Government a solemn promise to grant--after the War-- the widest possible autonomy under French protection to the Armenian territories which, according to the 1915 Accord, would come into the French zone of influence.

Immediate arrangements were made, an appeal was sent out by the President of the Delegation to Armenians who, armed with the hope of freeing Cilicia, their homeland, rushed from all sides to enlist. Thus was created the Legion d'Orient, later named Legion Armenienne, for it was made up almost exclusively of Armenians. Under the command of French officers and French staffs, the Legion took part in the Palestine-Syria campaign. It fought valiantly and its French leaders as well

- 1 -

Ek 6-1

* (Footnote by John A. Shishmanian) It was said, at the time, that an army of one million Turks was prevented from being sent to the Western front. J.A.S.

as Field Marshal Allenby, Commander-in-Chief of the Expedition, rendered official tribute to its tenacity and bravery.

But these are not the only military services that the Armenians have given to the Allies. From the very outbreak of the World War, refusing to accept the offer of the Turks, who promised them independence if they would join them in order to allow the Ottoman troops to reach the Transcaucasus to raise the Turanian population, and they did not hesitate to align themselves with the Allies. And in continuing the War for nearly a whole year on the Caucasian front, after the collapse of Russia, the Armenian Volunteers, under their own leaders, prevented the German forces from obtaining oil, as has been declared by General Ludendorff himself, who states that this was one of the causes of the inferiority of the German army and its notably feeble resistance.

On the other hand, by their action, the Armenian Volunteers held in the Caucasus, important Turkish forces and prevented them from fighting elsewhere.* They thus came to the assistance indirectly but very effectively, of the allied troops fighting in Mesopotamia and in Palestine, and later in the Salonica campaign, the victorious outcome of which unquestionably was one of the most powerful causes that led to the defeat of the Central Powers.

Nevertheless, in spite of her promise, the Treaty of Sevres abandons that largest part of Cilicia to the Turks, while it takes from them the region of Smyrna and of Thrace. The Armenians of Cilicia, to whom this freedom was promised and who fought against the Turks in order to obtain it, therefore see themselves once more returned to the domination of their ancient oppressors.

But recent events in Greece have modified the situation. The new direction of Greek politics at the fall of Mr. Venizelos brings up the question again. We do not ask for a revision of the Treaty of Sevres, but whether it is revised or not, it seems at the least that negotiations will break open from which diplomacy could take advantage, if it wishes, to come to the aid of Armenians in order

Ek 6-2

to realize in Cilicia their very modest prayer and at the same time protect French interests.

The Armenians, considering what has already been done, and the signing by France of the Treaty of Sevres, no longer ask for the liberation of Cilicia, but while submitting to Ottoman sovereignty, they simply demand that the Christian population not be abandoned to the administration of Turks whom the Allies themselves have recognized to be incapable of governing non-Turkish peoples, and as they declared first in the letter of Mr. Clemenceau to the Ottoman Delegation that came to the Peace Conference in Paris and later in the declaration that was issued at the Conference at Spa.

The only solution then, is to grant to these peoples an autonomous Christian administration under French protection, with a mixed gendarmerie under French command into which may be introduced other national elements. This gendarmerie could be organized within a short time and its finances assured out of the resources of the country itself as soon as pacified.

We repeat that this solution which alone will make life possible to the Christian people of Cilicia would offer to France certain advantages which may be summed up as follows:

- 1:- It can be brought about by diplomacy alone without affecting the Treaty of Sevres. And France is able to do it readily, since Cilicia, under the Tripartite Accord is part of the French zone of influence, and because of this same "Accord" she need not withdraw her troops until the execution of the Treaty is effectually assured.
- 2:- It would call for no further sacrifice either of men or money.
- 3:- It would avoid all international difficulties, for it would not affect either the letter or the spirit of the Treaty of Sevres. The autonomous Christian administration could be brought about by a simple irade of the Sultan.

Ek 6-3

32

- 4:- It would perpetuate the peace of the northern region of Syria and establish security on the Syrian boundary.
- 5:- It would permit France to evacuate Cilicia by means of its mixed gendarmerie as above mentioned.
- 6:- It would make more real the privileges of an economic, commercial and agricultural order in this region which is richer than any of the other regions placed under her mandate.

As to the 250,000 Christians of Cilicia whose official and traditional guardian is France, and who have returned to Cilicia under her own encouragement, they could by this solution enjoy a real security, no longer subject to vexations, injustices and the arbitrariness of an administration that has more than proved its incapacity to rule over non-Turk races and whose sad memory has not yet been effaced.

THE PRESIDENT

Delegation Nationale Armenienne

BOGHOS NUBAR

THIS TRANSLATION WAS DONE BY JOHN A. SHISHMANIAN, THE FRENCH GOVERNMENT SENT NO REPLY TO THIS MEMORANDUM.

Ek 7

TRANSLATION BY JOHN A. SHISHMANIAN

BELGE IV
DOCUMENT IV

CILICIA & THE WAR of 1914-1918

(The following is a translation of a statement prepared by the Delegation Nationale Armenienne, at Paris, and signed by its President, Boghos Nubar.)

Paris December 9, 1920.

On the circumstances and conditions under which the "Orient" was created in 1916.

We deem it useful to recall the circumstances under which an accord was brought about between the French Government and the Delegation Nationale Armenienne in October, 1916, on the subject of Armenian Volunteers and to give certain details of the commitment on the part of the French Government.

In 1916, certain conferences took place between the quai d'Orsay and the Delegation Nationale Armenienne. I was then called to London and after my conferences with Mr. Georges Picot and Sir Mark Sykes, who in the name of their respective governments had negotiated the Accord of 1916 relative to the fate of Turkey in Asia, I had a last meeting with them on October 27 at the Embassy of France, where the conditions upon which the Delegation Nationale Armenienne undertook to furnish Volunteers for an expedition into Cilicia were settled.

It was at a most critical period of the war, and the Allies could not think of withdrawing any of their forces on the Western front to be sent to the East; that is why Mr. Georges Picot had been instructed to call for Volunteers against the

Ek 7-1

34

-2-

Turks. Need I state that we hastened to offer this additional cooperation to the Allies? I say "additional" because since the outbreak of the war the Armenians had never ceased to fight at the side of the Allies.

During the interview, Mr. Georges Picot brought out the necessity to the Armenians of acquiring a new realization of their national aspirations. I replied: "They are ready to do that". And I added, however, that the Volunteers would not offer themselves in really effective numbers unless they were assured of being enlisted against their ancient enemy, to liberate their native soil. Armenian Volunteers who were residents of France, had already been fighting for two years on the Western front; but under these present circumstances it seemed that those of our (Armenian) other communities would not willingly enlist elsewhere than in Cilicia.

Mr. Picot agreed with this and declared himself in accord with my position. He only asked in order to avoid any misunderstandings, if an expedition into Syria or on the coast of Smyrna, or even in the Balkans, undertaken for the purpose of defeating the Turks, would be considered in harmony with our plans. I replied that the object being to liberate Armenia, a landing carried out for strategical reasons in Syria or in Asia Minor, would surely satisfy our demands; but as to the Balkans, this would be doubtful.

Mr. Picot agreed and added that his question had no other motive than to define the issue and avoid all misunder-

Ek 7-2

35

-3-

standings. This point having been clarified, I added that to allow me to support with greater energy a call for Volunteers and to obtain better results, I should be placed in a position to give assurances that at the end of the War, France would include Cilicia within the boundaries outlined in the 1916 Accord of the Allies; would create an autonomous Armenia to permit the race to reconstruct itself and for Armenian nationality to develop under the protection of France.

Mr. Piot then authorized me to give that assurance.

Consequently, it was agreed that I send a dispatch to my son in Egypt, where many Armenian refugees were eagerly awaiting the call to enlist, instructing him to take all the necessary steps in order to encourage enlistments advising the Volunteers that I had received formal assurances from the French Government that after the victory of the Allies, the aspirations of the Armenian people would receive full satisfaction in Cilicia.

It was thereupon decided in brief:

- 1- That the Volunteers would be utilized exclusively as a landing party in Asia Minor for the purpose of fighting their traditional enemies and to free their native soil.
- 2- That France promised -- after an Allied victory -- to give autonomy to Cilicia placed under her protection.
- 3- That the following telegram addressed to my son in Egypt, be sent in code by way of the Ministry of Foreign Affairs, which was done that same day:

"October 27, 1916

"Arakel Bey Nubar, Cairo

Referring to my letter of October 6, on the question of Volunteers. Having since then, received formal assurances that upon an Allied victory, our national aspirations shall be satisfied, I direct you to take the necessary steps to encourage

Ek 7-3

36

-4-

and facilitate the enlisting of the greatest number of Volunteers possible, with such precautionary measures as are indicated in my said letter, and all other precautions that may be deemed necessary. Shall return to Paris this week."

NUBAR

Such were the commitments on both sides.

The Armenians, relying upon the promise to free Cilicia, their homeland, responded to the appeal in large numbers, and the Government of the Republic (French) sent a Commission to Egypt under the direction of M. le Commandant Romieu to organize the corps of Volunteers that would be assembled and drilled on the island of Cyprus.

This Commission arrived at Cairo in November, 1916, and made contact with all the Armenian groups, and thus was created La Legion d'Orient later renamed La Legion Armenienne, because it was almost exclusively made up of Armenians. Commandant Romieu addressing himself to prominent Armenians confirmed to them this London Agreement and allowed them to read a letter from Mr. Briand the President of the Conseil des Ministres, declaring that he was in complete accord with the Delegation Nationale Armenienne.

And the Commandant declared in these words:

1- That the constitution of the Legion d'Orient had as its main object to give to the Armenians the freedom of Cilicia and thus to create for them a new a realization of their national aspirations.

2- That the Armenian Legionnaires would fight against the Turks and only in Cilicia.

3- That the Legion Armenienne would form a nucleus of the future Armenian army.

As soon as organized, the Legion d'Orient took part under the flag of France and the command of French officers in

Ek 7-4

37

-5-

the Palestine Campaign, where it formed the largest part of the French contingent. It fought valiantly and its leaders paid tribute to its bravery. It was cited in the Orders of the French Expeditionary Corps (1) and Field Marshall Lord Allenby, Commander-in-Chief of the Allied forces, has testified to their valor and to their splendid military bearing (2).

As to Cilicia, the commitments recited herein were carried out from November, 1918, to December, 1919, lands of Syria and Cilicia entrusted to the administration of Mr. Georges Pirot, officially were known as "le Commissariat General de la France en Armenie".

During this entire period, I received official communications concerning Cilicia, which came from the "Service Administratif en Armenie" and from the "Colonel, Administrateur en Chef en Armenie".

(1) "The Commanding Officer of the French Detachment under whose command the Armenians fought, has brought to light the endurance and the spirit of the Armenian soldiers, whose loyalty to the Allies never faltered":

(2) Dated October 12, 1918:

"Delegation Nationale Armenienne, Paris. My sincere thanks to you and to Armenians for your kind telegram of congratulations. I am proud of having had a group of Armenians under my command. They fought brilliantly and had a great share in the victory."

ALLENBY

Allenby

Ek 7-5

38

-6-

Finally by official permission, upon orders of the High Commissioner, Mr. Georges Picot, 208,000 Armenians, refugees in Syria, Palestine and Egypt, were returned to Cilicia -- "Into their homeland" said the French authorities.

The Armenians therefore have carefully carried out their commitments.

Nevertheless, the treaty of Sevres, signed by France, leaves the greater portion of Cilicia under Ottoman sovereignty, while it presents autonomy to the Kurds (Article 62) who made war against the Allies and who with the Turks had participated in massacring Armenians who were the allies of France. The Kurds to whom France had made no promises. Those who loyally supported the cause of the Allies are sacrificed, while those who fought the allies are favored.

And yet, we could even be content today by obtaining an autonomous administration in Cilicia under Turkish sovereignty and French control. This autonomous administration could be accomplished through diplomatic channels. It would require nothing more than an irade from the Sultan.

The Delegation Nationale Armenienne hopes that the government of the Republic will be pleased to make its decision, which while preserving the interests of France will also permit her to keep her promises and attain the modest satisfaction of our demands. Otherwise, it means the abandonment of those whom France herself brought back into Cilicia and whose brothers fought at her side against the Turks.

The President
Delegation Nationale Armenienne.

BOGHOS NURAR

L'HISTOIRE'A YANIT

REPLY TO L'HISTOIRE

Prof. Dr. Norman STONE
Bilkent Üniversitesi Öğretim Üyesi
norman@bilkent.edu.tr

Maxime GAUIN
Panthéon Sorbonne Üniversitesi,
Doktora Öğrencisi

Özet: *L'Histoire* dergisinin Nisan 2009 sayısında yayımlanan François Georgeon'un Fuat Dündar ile yaptığı söyleşi, Norman Stone ve Maxime Gauin tarafından kaleme alınan ve cevap niteliği taşıyan bu çalışma ile eleştirilmiştir. Yazıda Dündar'ın ihmal ve hatalarından bahsedilirken, Dündar'ın tezini desteklemek için doğru olmayan ve hatalı olduğu uzun zaman önce kanıtlanan veriler kullandığı belirtilmektedir. Bu çerçevede yapılan değerlendirmeler sonucunda, Dündar'ın metodunun bilimsel olmaktan ziyade polemikçe dönük olduğu kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Soykırımı, Fuat Dündar, Norman Stone, Maxime Gauin*

Abstract: *François Georgeon's interview with Fuat Dündar, published in the April 2009 issue of L'Histoire magazine, has been criticized with this article standing as a reply and being written by Prof. Dr. Norman STONE and Maxime Gauin. In the article, while the lies laid by omission and the inaccuracies of Dündar are being mentioned, it is also expressed that data lacking accuracy and being proven as erroneous a long time ago has been used to support his thesis. As a result of the evaluations made within this framework, it has been concluded that Dündar's method is rather polemical than scientific.*

Key Words: *Armenian Genocide, Fuat Dündar, Norman Stone, Maxime Gauin*

Bayanlar, Baylar,

L'Historie'nin Nisan 2009 sayısında yayımlanan François Georgeon'un Fuat Dünder ile yaptığı söyleşi nadir görülen bir şaşkınlık kaynağı olmuştur. Ciddiyetle, ancak uzmanlık iddiasında da bulunmadan şunları belirtmek isteriz:

1) Yazarın bu derece ihtilafli bir konuda fikir beyan etme yeteneğinden şüphe etmemize yol açan, Dünder'in ihmal ve hatalarından kısaca bahsedeceğiz.

Dünder, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından işgal edilen bölgelerde yaşayan Müslüman ve Yahudilerin maruz kaldığı etnik temizliğe değinmeden Balkan savaşlarına atıfta bulunmaktadır. Bu alanda birçok çalışma yapılmıştır ve bunlardan özellikle Justin McCarthy'ye ait olanı referans olarak verilmektedir. Bu çalışma, Balkan Savaşları'nın,¹ birçoğu Hıristiyan silahlı güçleri tarafından katledilen 1.450.000 Osmanlı Müslüman'ının ölümüne yol açtığını açıkça göstermektedir.

Dünder, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, "Jön Türklerin Ermenilere yönelik bir düşmanlık beslemediklerini" teyit etmektedir. Bu, söyleyebileceğinin en azıdır. 1914 yılında Osmanlı Parlamentosu'nda 12 Ermeni milletvekili bulunmaktaydı. Osmanlı'nın Londra Büyükelçisi bir Ermeni'ydi. Jön Türkler ayrıca Van Şehir Meclisi'nin başına bir Ermeni olan Bedros Kapamacıyan'ı getirmişlerdi. Kapamacıyan ise yerel Taşnak komitesi tarafından Aralık 1912'de² suikasta uğramıştır. 20 Aralık 1913 tarihinde, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi, Ermenilerin Talat Paşa'ya güvendiklerini, "ancak ileride atanacak olan İçişleri Bakanları'nın, şu andaki bakan gibi kontrolleri altında olmayacağından endişe ettiklerini" yazmıştır.³ Bu tür örnekler çoğaltılabilir.

"Teşkilat-ı Mahsusa" Jön Türklerin iktidara gelmesinden önce (yani 1914'de değil), 1903 ve 1907 yılları arasında kurulmuştur. Teşkilat daha sonra 1913 yılında Teşkilat-ı Mahsusa adını almıştır.⁴

2) Şaşkınlığımız, "Trakya'da çoğunluğu oluşturan Bulgarlar bölgeden kovulmuştur" gibi ifadelerle artmaktadır. Gerçekte Müslümanlar, asırlardan beri Trakya'da ve Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan tarafından işgal edilmiş

1 Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*, Princeton, Darwin Press, 1995, s. 135-164 ve 339. bkz: Université d'Athènes, *The Crimes of Bulgaria in Macedonia*, Washington, 1914 ; DACB, *Les Atrocités des coalisés balkaniques*, Istanbul, 1913, no. 1, 2 ve 3 ; Comitty of Ottoman National Defence, *Les Atrocités des Bulgares en Thrace*, Istanbul, 1913; *Les Atrocités des Grecs en Macédoine*, Istanbul, 1914.

2 Hasan Oktay, «On the Assassination of Van Mayor Kapamacıyan by the Tashnak Committee», *Review of Armenian Studies*, 1-1, 2002.

3 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2005, s. 65.

4 Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, Princeton University, 1963, s. 1-2, 52

bölgelerde de çoğunluğu oluşturmuşlardır. Bu bölgedeki Müslüman ve Yahudiler, büyük güçler katliamların sona ermesini talep edene kadar, yaşadıkları yerlerden atılmışlardır.⁵

Dündar “Jön Türklerin Almanya’ya, medeniyetine ve askeri gücüne hayranlık duyduklarını” teyit etmektedir. Enver Paşa hariç Jön Türkler, Abdülhamit rejiminin müttefiki olan Wilhelm II’ nin Almanya’sından nefret ediyorlardı. Fransız cumhuriyetçiliğini veya İngiliz liberalizmini tercih ediyorlardı. 1913–1914 yılları arasında, Cemal Paşa Fransa ve İngiltere ile uzlaşmaya çalışmış, ancak bu devletler kendisini reddederek Rusya ile ittifakı tercih etmişlerdi.⁶

Osmanlı tarihi uzmanları, Dündar’ın Jön Türklerin milliyetçiliğini saldırgan olarak tanımlayan bu görüşüne katılmamaktadır. Bu bağlamda, Justin McCarthy “İttihat ve Terakki Partisi içerisindeki milliyetçiler, daima Türk olmayanları küstürmemek gerekliliği endişesiyle hareket etmişlerdir” gözleminde bulunmuştur.⁷

Dündar ayrıca Jön Türklerin savaşa girmekle toprak kazanmayı ümit ettiklerini ifade etmiştir. Aslında, her şeyden çok İmparatorluğun devamını ve İmparatorluğun büyük güçlerin etkisinden kurtulmasını istemişlerdir.⁸ Başta Rusya olmak üzere Üçlü İtilaf, Türkler dâhil Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kaldırılması arzusunda olduğunu açıkça belirtmiştir.

Dündar, Bryce ve Toynbee’nin Mavi Kitabı’na, bu kitapla ilgili önemli çekincelere değinmeden atıfta bulunmaktadır. Ermeni görüşüne olumlu yaklaşan James Morgan Read bile kitaptaki muazzam suçlamaları gördükten sonra kitabın “büyük bir kısmının söylentilere dayandığına” dair genel bir izlenim edindiğini ifade etmiştir.⁹

Nitekim kitabın temel kaynaklarından biri olan misyoner raporlar çok dikkatle ele alınmalıdır; zira misyonerler taraflı yorumlama eğilimindedir ve Osmanlıları anlamak ve onlar tarafından anlaşılacak için Ermeni drogmanlara (tercümanlara) bağımlıdır.¹⁰ 1919 yılından sonra, Toynbee’nin kendisi bu kitabı “savaş

5 Justin McCarthy, « The Population of Ottoman Europe, Before and After the Fall of the Ottoman Empire », in Heath Lowry and Ralph S. Hattox (dir.), *Proceedings of the Third Conference on the Social and Economic History of Turkey*, İstanbul, Isis, 1990, s. 275-298 ; bkz: Mémoire sur la Thrace adressé à la Société des nations par le comité turc de Thrace, İstanbul, Ahmed Ihsan & Cie Publishing, 1922 ve dipnot 1.

6 Stanford J. Shaw et Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York-London-Cambridge, Cambridge University Press, cilt: 2, sayı 2, 1978, s. 310 ; Erik J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, Londres, I.B. Tauris, 2004, s. 111.

7 Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, London- New York , Hodder Arnold/ Oxford University Press, 2001, s. 76. bkz: Feroz Ahmad, « Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914 », in Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, New York, Holmes and Meier, 1982, ss. 401-434.

8 David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, New York, Owl Books, 2001, s. 45-50 ; Erik J. Zürcher, s. 112.

9 James Morgan Read, *Atrocity Propaganda. 1914-1919*, New Haven-London, Yale University Press/Oxford University Press, 1941, s. 221. bkz: Horace C. Peterson, *Propaganda for War. The Campaign Against American Neutrality (1914-1917)*, Norman, University of Oklahoma Press, 1939, ss. 53-59

10 Edward Mead Earle, « American Missions in the Near East », *Foreign Affairs*, VII-1929, s. 417; Guenter Lewy, s. 144.

propagandası çalışması”¹¹ olarak nitelemiş olup, diğer kitapların da Mavi Kitap’taki iddiaları ile çelişen birçok ifadesi bulunmaktadır.¹²

Bryce ile ilgili olarak, İngiliz subay Cuthbert F. Dixon şu gözlemde bulunmuştur: “Lord Bryce ve ‘Ermenistan’ın dostları,’ tahrike ihtiyacı olmadan yapılan “sözde katliam” suçlamalarından tam bir ay önce, 2 Nisan 1915’de, Ermeni gönüllüleri giydirmek ve teçhiz etmek amacıyla fonlar toplamışlardır.”¹³

Dündar’ın, sosyolog Taner Akçam’a hoşgörülü davranması, özellikle Akçam’ın bilimsel etiği sık ve ciddi bir şekilde ihlâl ettiği,¹⁴ zamanında binlerce cinayetten sorumlu bir aşırı sol terörist örgütü olan Devrimci Sol’daki¹⁵ geçmişi ve bugün işgal ettiği kürsünün giderlerinin tamamına yakınının bilim aşkı ile değil siyasi eylemleriyle tanınan Ermeni dernekleri tarafından karşılanıyor olması düşünüldüğünde daha az şaşırtıcı değildir.¹⁶

3) Durum böyle iken, Dündar kanıtların (kasıtlı) seçimine büyük özen göstermektedir.

a. Talat ve Cemal Paşaların girişimiyle göç ettirilmiş Ermenilere karşı işlenen suçlar için Divan-ı Harp da açılan davadan bir kez bile bahsetmemiştir. 1915 yılında, 20’den fazla Müslüman Talat Paşa’nın emri ile Divan-ı Harp’e sevk edilmiş ve Ermenileri öldürmek suçu ile asılarak ölüm cezasına çarptırılmışlardır: Cemal Paşa da 1916 yılı Ocak ve Şubat aylarında, birçok başka suçluyu astırmıştır.¹⁷ 12 Mart’tan 22 Mayıs 1916’ya kadar geçen zamanda, Talat Paşa tarafından kurdurulan komisyonlarca yürütülen araştırmalar sonucunda, 1.673 Müslüman aynı suçla Divan-ı Harp’te yargılanmış, 67 kişi asılmış, 524 kişi ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış, 68 kişi ise zorunlu hizmete mahkûm edilmiştir.¹⁸ Bu rakamlar uygulanan yaptırımların yalnızca bir kısmını göstermektedir; zira soruşturmalar Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar sürmüştür.¹⁹

11 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London-Bombay-Sydney, Constable & Co 1922, s. 50.

12 Örneğin : Arnold J. Toynbee, Cilt:2-Cilt:3; Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, New York , Peter Lang, 1996, s. 112 ; Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation*, Ankara, TTK, 2000, Cilt: 1, s. 62, no. 21.

13 Cuthbert F. Dixon-Johnson, *The Armenians, London-Northgate, Toulmin and Sons*, 1916, s. 47.

14 Erman Şahin, « A Scrutiny of Akçam’s version of History and the Armenian Genocide », *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVIII-2, Ağustos 2008, ss. 303-319; bkz: ATAA, « Review of ‘A Shameful Act’ », Nisan 2007.

15 Andrew Mango, *Turkey and the War on Terror. Forty Years We Fought Alone*, London, Routledge, 2005.

16 Ergun Kırkhalı, “It is Official: Taner Akçam is Paid by the Armenians” Erişim Tarihi: 3 Ağustos 2009 <http://www.turkula.com/index.php?c=1&mid=1284&yid=4>

17 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 111 ve 113.

18 Yusuf Halaçoğlu, *The Story of 1915. What Happened to the Ottoman Armenians?*, Ankara , TTK, 2008, ss. 82-87

19 Kâmuran Gürün, *Le Dossier Arménien*, Geneva, Triangle, 1984, s. 258

Diğer yandan bu rakamlar ilgililerin mecburi görev değişikliklerini, tehcir kararlarında yetkilerini aşan kamu görevlilerinin veya memurların işlediği suçlara göz yumanların rütbe tenzilini kapsamamaktadır.²⁰

Bu davalara ilişkin belgelerin bazıları yayınlanmıştır;²¹ geri kalanına Türk Millî Arşivleri'nden ulaşılabilir.²²

b. Düandar, Cemal Paşa'nın "Ermeni nüfusunun yalnızca %2'sinin Halep'e yerleştirilmesine izin verdiğini" iddia etmektedir. Ancak Cemal Paşa'nın, özellikle Şam vilayetinde gönderilen Ermenilerin lehindeki politikası unutulmuştur. Bu politikadan bazı detaylar aktarmak gerekirse:

"Tam aksine, ailesinin Halep'e yerleşmesine izin verilen bir kişi Cemal Paşa'yı, Türkiye'de kendi otoritesi altındaki 1,5 milyon Ermeni'nin kurtulmasına vesile olan, 'büyük adam' olarak anmaktadır.

Cemal Paşa'nın bu yöndeki çabaları ve bölge valisince tehcir edilen Ermeniler için gerçekleştirilen diğer iyileştirmeler, Alman Büyükelçisi Paul von Wolff-Metternich'in Cemal Paşa'yı tehcirin yürütülmesinden utanç duyan Türklerden birisi olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Cemal Paşa'nın Ermeniler lehine yaptığı müdahalelerden dolayı kendisine 'Ermenistan Paşası' denmiştir.

Yaklaşık beş ay sonra Avusturya Konsolosu Ranzi, sürgünlerin durumunda olumlu değişimler kaydetmiştir. Önceleri tehcir edilenler Ürdün nehri doğusunda, az nüfuslu bölgelere yerleştirilirken, sonradan bunlar çoğu vilayetin daha kalabalık yerlerine gönderilmiş, hatta bir kısmı Şam'da kalmışlardır. Birçok sürgün tarım alanında iş bulmuştur. Bunlara yapılan ödeme artırılmıştır. Konsolos, Cemal Paşa sayesinde bu gelişmelerin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Cemal Paşa, tüm gazetelerde yayımlanan bir bildiriye, Ermenilerin yer değiştirmesinin devletin yararı gereği olduğunu, ancak yerleri değiştirilenlerin hayat, onur ve mallarının hükümet koruması altında bulunduğunu ifade etmiştir. Bu zorunluluğun yerine getirilmesi, bir ahlâki dürüstlük meselesidir.

1916 yılı Mart ayında Cemal Paşa, eski Selânik ve Halep valisi olan Hüseyin Kasım Bey tarafından da desteklenen bir "Ermenilere yardım kampanyası" düzenlemiştir. Şam'daki Alman Konsolosu Loytved Hardegg 30 Mayıs tarihinde Kasım Bey'in ekmek sağladığını, bir hastane ile birlikte

20 Birkaç örnek için Guenter Lewy, a.g.e., ss. 177, 181 ve 186.

21 Bkz: Hikmet Ozdemir ve Yusuf Sarınoy, Turkish Armenian Conflict Documents, Ankara, TBMM, 2007, s. 261.

temizlenme ve yıkanma tesisleri kurduğunu, birçok kişi için iş bulunduğunu rapor etmiştir.

Güney Suriye'ye yerleştirilen 132.000 Ermeni'den 20.000'i hayatını kaybetmiştir ki, bu yüksek bir rakamdır. Ancak vilayetin doğuya yakın bölgelerine yerleştirilenler içerisindeki ölüm oranına kıyasla daha iyi bir orandır.”²³

Koyu bir Ermeni yanlısı olan Hilmar Kaiser bu gerçeği kabul ederek, “Sizlere daha radikal bir şey söylememe izin veriniz: Birinci Dünya Savaşı'nda en fazla Ermeni'yi kurtaran kişi Cemal Paşa'dan başkası değildir” demektedir.²⁴

Dündar da tehcirin her yerde aynı şekilde yürütülmediğini teslim etmektedir, ama aşağıdaki gibi bir belgeye atıfta bulunmamaktadır:

“Ermeni kabilelerini Kürt çetelerine karşı korumakla görevli destek kuvvetleri, Kop dağları istikametine doğru yol alırken 28.4.331 (11 Temmuz 1915) tarihinde bir Kürt çetesi tarafından her yönden saldırıya uğramıştır. İki saatlik silahlı çatışmanın ardından, çeteden iki kişi öldürülmüş, geri kalanı ise kaçmıştır. Bayburt postasınca verilen bilgiye göre destek kuvvetleri zayıf ve Ermeni konvoyu kurtarılmıştır.”²⁵

Bu tür Ermenileri koruma hareketleri, Cemal Paşa'nın politikası gibi, yalnızca zorunlu yer değiştirme kararnamelemleri ve tamamlayıcı genelgelerin tam olarak uygulanmasının sonucudur.

c. Dündar'ın Ermeni ayaklanma ve Ermeni çetelerinin katliamlara ilişkin açıklamaları ise yeterli değildir.

Zeytun yalnızca “askerlik görevinden kaçan genç Ermenilerin toplanma bölgesi” değil, aynı zamanda “bazı silahlı ayaklanmaların” da meydana geldiği bölgedir. Öncelikle, bu şehir ayaklanmanın gelenek haline geldiği bir yerdir. 1852 yılına kadar, Zeytun şehrinde, özellikle mâli sebeplerden dolayı, başlıcaları 1780, 1782, 1808, 1819, 1829, 1835 ve 1852 yıllarında olmak üzere, 57 Ermeni isyanı yaşanmıştır; on yıl sonra bu şehir, Ermeni milliyetçiliğine temel oluşturan ayaklanmaya sahne olmuştur;²⁷ 1878 ve 1896 yıllarında iki isyan daha çıkmıştır. 1914 yılı Ağustos ve Aralık aylarında Zeytun'da meydana gelen ayaklanmalar Osmanlı ordusunda

22 Bu dosyaların örnekleri arşive ilişkin notlarla: Stanford J. Shaw, a.g.e., Cilt: 1, s. 59, no. 14.

23 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 196-198 ve 218-220.

24 « Historian Challenges Politically Motivated 1915 Arguments », *Today's Zaman*, 22 Mart 2009.

25 *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara Cilt: 2, 1983, s. 97.

26 *Documents on Ottoman Armenians*, a.g.e., ss. 91 ve 103 ; Şinasi Orel ve Sürreya Yuca, Les « Télégrammes » de Talât Pacha. Fait historique ou fiction ?, Paris, Triangle, 1986, ss. 115

27 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1967 (1. baskı, 1963), ss. 67-68 ; Kâmuran Gürün, a.g.e., ss. 189-190.

bastırılmıştır.²⁸ Şubat 1915'de, tehirden az önce, Zeytun şehrinin Ermeni devrimcileri Moskova'ya bir delegasyon göndererek 15.000 kişi olduklarını ileri sürerek, Üçlü İttifak'tan silah ve mühimmat talebinde bulunmuşlardır.²⁹

Dünder, "1915 yılı Şubat ayında Zeytun'da tehird yapılmısaydı, Van ve İstanbul'daki Ermenilerden herhangi bir tepki gelmezdi" varsayımını dile getirmektedir. Bu çok ileri bir iddiadır. Ancak Bitlis ayaklanması 1914 yılı Mart-Nisan aylarında,³⁰ yani Zeytun'daki Ermenilerin zorla tehirdinden yaklaşık bir yıl önce başlamıştır.

Ermeni devrimci partileri, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden çok önce niyetlerini açıkça ilan etmişlerdir.

Hınçak Partisi, savaş şartlarının ayaklanmalar için en uygun zaman olduğunu öne süren parti programının 6. maddesini uygulayarak³¹ 1914 yılında silahlanma çağrısı yapmıştır.³²

Ermenistan Devrimci Federasyonu'nun Bulgaristan kesiminin yan organı olan Hayasdan 19 Ağustos 1914 tarihinde şöyle yazmıştır:

"Uğursuz ve hain Moğol ırkı (Türkler), en saf ve aryan ırklardan birine (Ermenilere) yeniden ancak bu defa çok daha şiddetli bir biçimde saldırmıştır [...] Yüzyıllardır farklı biçimlerde devam eden bu mücadele, halen toplumsal ilerlemeyi sağlamış, ışığa doğru ilerleyen, fakat geçmişte başka bir ulusun gölgesinde kalmış bir ulusa yönelik saldırıdan başka bir şey değildir.

Ya biz ya da onlar!... Bu mücadele ne bir yıldan ne de bir yüzyıldan beri devam etmemektedir. Ermeni ulusu, ihanet ve cinayeti benimsemiş bu ırka karşı her zaman cesurca direnmiştir.

Dünya bu felaketten kurtulmalı, evrenin rahatlığı ve sükûneti için Türk ulusu ortadan kaldırılmalıdır.

*Bizler başımız dik ve zafere olan inancımızla beklemekteyiz."*³³

28 Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians*, Ankara, TTK, ss. 47-52

29 Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris, 1983, s. 7.

30 Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation*, a.g.e., s. 46

31 Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution ottomane, İstanbul, 1917, ss. 99-100.

32 Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York, Philosophical Library, 1955, s. 96 ; Louise Nalbandian, a.g.e., s. 111; Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Ankara, Documentary Publications, 1988, s. 687

33 Bkz. *Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens...*, a.g.e., s. 155.

Ermenistan eski Başbakanı ve Ermeni Devrimci Federasyonu eski lideri Hovhannes Katchaznoui şöyle demiştir:

*“Daha Türkler savaşa girmeden [...], gönüllü Ermeni grupları büyük bir şevk ile toplanmışlardır. Erzurum’daki merkez komite tarafından kabul edilen bir karara rağmen, birkaç hafta önce Ermeni Devrimci Federasyonu bu grupların kurulmasına ve özellikle Türkiye’ye karşı silahlanmasına aktif şekilde katkıda bulunmuştur.”*³⁴

Ramgavar Partisi lideri Kapriel S. Papazyan şunları demiştir:

*“Ortada bir gerçek vardır ki, Taşnaksutyun’un Osmanlı kesiminin liderleri, savaşa girildiğinde Türk davasına sadık kalacaklarını bildirmiş olsalar da bu sözlerini tutmamışlardır. Kafkaslardaki Taşnaklar bu konuda üstün çıkmışlardır. Eylemlerini Rus hükümetinin çıkarlarına göre yönlendirmişler ve savaşın Türkiye’deki Ermeniler açısından taşıdığı tehlikeleri tümüyle göz ardı etmişlerdir [...] Dünyanın her yerinden binlerce Ermeni, Antranik, Kery, Dro gibi tanınmış savaşçıların emrine girmişler ve Ermeni gönüllü alayları Rus ordusuna 1914, 1915 ve 1916 yıllarında çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.”*³⁵

Ermeni çeteleri, 1914 yılı kış aylarından itibaren, özellikle Van Vilayetinde olmak üzere köylere ve yalıtılmış jandarma birliklerine saldırmışlardır. 1919 yılında Jön Türk karşıtı bir kişi tarafından çevrilen ve yayınlanan şu belge, birçok benzer belge gibi, delil olarak zikredilebilir:

“Albay Esad Efendi’nin oğlu Mehmet Tufan Efendi’nin yemin altında Hakkâri hâkim yardımcısına verdiği ifade,

[...]

Savaş ilan edilmesiyle beraber, çok daha evvel oluşturulmuş Ermeni çeteleri, eylemlerine başlamışlar ve İran sınırındaki Rus birliklerinin gözcü ve habercileri olmuşlardır.

9 Kasım 1330 (1914) tarihinde Rusları Hakkâri/Çikefti bölgesinin Dir köyüne götürmüşlerdir.

34 Hovhannes Katchaznoui, *The Armenian Revolutionary Federation has nothing to do anymore*, New York , Armenian Information Service, 1955, s. 5 (1. baskı, 1923).

35 Kapriel S. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston , Baïkar Press, 1934, s. 38.

Ruslar Dir'i işgal ederken bu çeteler yolları üzerindeki Kürt köylerinde bulunan erkek nüfusu ve binlerce çocuğu katletmişlerdir.

400'den fazla Kürt kadın ve genç kıza tecavüz edilmiştir. Yaşlı kadınlar öldürülmüştür.”³⁶

Dündar, “20 Nisan’da Van Ermenileri barikatlar kurmaya başlamıştır” ifadesini kullanmıştır. Van isyanı yukarıda bahsedilen yerel isyanlar tarafından hazırlanmıştır: 1896 yılındaki ile karşılaştırılabilecek boyutta, ancak çok daha etkili olan bir isyan çıkarması, 1913 yılı sonlarında, Daşnak, Hınçak ve Ramvakar partilerinin yerel temsilcileri tarafından ortaklaşa kararlaştırılmıştı.³⁷ Dündar, Van ve çevre bölgelerde Ermeni isyancılarının, Osmanlı ve Rus belgeleri, tanık ifadeleri ve 4 Nisan 1990’da Zeve’de yapılan arkeolojik kazılarca da belgelenen birçok cinayet için tek kelime bile etmemektedir.³⁸

Ermeni çeteleri Dündar’ın iddia ettiği gibi birkaç askerden oluşmamaktadır. Büyükelçi Morgenthau - Ermeni yanlısı yazarların Türk yanlısı olduğunu ileri sürmeye cesaret edemeyecekleri bir kaynak - 25 Mayıs tarihinde Ermeni çetelerinin “10.000’den az olmadığını, ancak 25.000 rakamının daha gerçeğe yakın” olduğunu yazmıştır.³⁹ Ermeni Devrimci Federasyonu’nun liderlerinden olan Erzurum milletvekili Garo Pasdermadjian, 1914 yılında Rusya’ya katılmak üzere bulunduğu görevlerden ayrılmıştır. Kendisi yalnızca Samsun’da 10.000 Osmanlı Ermeni’sinin Osmanlı ordusuna karşı çarpıştığını ve 1915 yılı yazında İstanbul hükümetinin 5 tümen ile on binlerce Kürdü Ermeni isyanlarını bastırmak üzere gönderdiğini anlatmaktadır.⁴⁰ Alman Konsolosu Röessler’e göre, Ekim 1915’de çıkan Ermeni devrimcilerinin bir ayaklanması, Urfa şehrinde Osmanlı ordusuna 50 ölü ve 125 yaralıya mâl olmuştur.⁴¹

Rus ordusundaki Ermeni gönüllülere gelince, bunların 50.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu gönüllüleri silâh altına alan Ermeni siyasi liderlerinin ifadelerine göre, bunlardan 20.000’i Rus uyrukludur.⁴²

36 Kara Schemsi, *Turcs et Arméniens devant l’histoire*, Geneva, National Publishing, 1919, s. 40.

37 Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2006, ss. 180-201.

38 Kara Schemsi, a.g.e., ss. 46-48 ; Documents sur les atrocités arméno-russes, Istanbul, Société anonyme de papeterie et d’imprimerie, 1917, ss. 10-13, 15 ; Azmi Süslü, *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians against the Turks*, Ankara, Köksav-Kök, 1991, ss. 31-33 ; Association for the promotion of Van, *Zeve*, Istanbul, 1963; *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, ss. 76-77 ; Hüseyin Çelik, *Gövenlerin Göziyle Van’da Ermeni Mezalimi*, Ankara, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993 ; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, op. cit., ss. 213-257 ve 279-281.

39 Guenter Lewy, a.g.e., s. 92.

40 G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should Be Free*, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918, ss. 26-28. bkz: *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, 1983, Cilt: 2, ss. 10 ve Cilt: 3, ss. 53

41 Guenter Lewy, a.g.e., s. 202.

42 Avetis Aharonian ve Boghos Nubar, *La Question Arménienne devant la Conférence de la Paix*, Paris, Dupont Publishing, 1919 ; G. Pasdermadjian, a.g.e., s. 19. bkz: « Armenians Join Russians and 20,000 Scatter Turks Near Feitun », *The Washington Post*, 13 Kasım 1914.

1916 yılından başlayarak, binlerce Osmanlı Ermenisi Fransız Ordusu'nun Légion d'Orient birliğine katılmışlardır.⁴³ Bu süreç aslen 1914'de başlamış ve daha o dönemde Osmanlı makamlarının dikkatini çekmiştir. Diğer yanda, bir özel komite tarafından yapılan çağrılarının ardından 400'den fazla Ermeni Fransız ordusunun Légion Étrangère'ine katılmıştır.⁴⁴

Kısacası Dünder, 1914–1915 Ermeni isyanları ile ilgili yapılan tarihsel çalışmalar ve kaynaklardan ve bu konuya ilişkin gerçek verilere işaret eden Edward J. Erickson'ın titiz araştırmalarından haberdar değildir.⁴⁵

Aynı şekilde, Rus ordusunun 1915–1916 yıllarındaki ilerleyişi ve Aralık 1917 ile Mayıs 1918 arasındaki geri çekilişi sırasında bu ordudaki Ermeni gönüllüleri tarafından yapılan katliamlar hakkında bilgi vermemektedir.⁴⁶ Dünder bu dönemde yaşanan ölümleri bahse değer görmemiştir.

d. Dünder, Hilmar Kaiser ile Ara Sarafyan tarafından yapılan araştırmalara atıfta bulunmakta, ancak arşivlerdeki bilgilere erişebilmek konusunda Türk Arşivleri idaresiyle yaşanan tartışmada sadece bu iki kişinin görüşünü dile getirmekte, arşiv yetkililerinin görüşlerinden bahsetmemektedir. Dünder, birkaç yıl sonra arşivlere ilişkin yasaklardan şikâyet etmeyi bırakan Kaiser ve Sarafyan'ın araştırmalarına da değinmemektedir. Kaiser şöyle demiştir:

“Evet, hâlâ sorunlar var, ancak şunu da belirteyim ki her yerde sorunlar olabilir. Önemli olan şey şudur ki, bu sorunların üstesinden gelmeyi amaçlayan bir süreç başlatılmıştır. Bu sorun ortaya çıkarsa bu hemen ele alınmakta ve çözümlenmektedir. Türkiye yeni arşiv politikası ile fazlasıyla itibar kazanmıştır ve eğer hükümet daha fazla sayıda belgeyi araştırmacılara sunarsa daha da fazlasını kazanacaktır.”⁴⁷

4) Dünder tezini desteklemek için doğru olmayan ve hatalı olduğu uzun zaman önce kanıtlanan veriler kullanmaktadır.

43 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 104-108; Robert F. Zeidner, a.g.e.

44 Aram Turabian, *Les Volontaires Arméniens sous les Drapeaux Français*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917, ss. 6.

45 Edward J. Erickson, « The Armenians in Ottoman Military Policy », *War in History*, XV-2, Nisan 2008, ss. 141-167.

46 Bkz; Kara Schemsi, a.g.e., ss. 52.; National Turkish Congress, Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens contre la population musulmane, Istanbul, Société anonyme de papeterie et d'imprimerie, 1919; 919 ; *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, Cilt: 1, 1982, ss. 125-295 ve Cilt: 2, ss. 48, 51-52, ve 116-128; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, Ankara, 2001, Cilt: 1; — Raphael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, New York, Charles Scribner's, 1926, ss. 45 ve 70 ; Morgan Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, New York, Macmillan, 1918, s. 141 ; Justin McCarthy, « The Report of Niles and Sutherland », *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara , 1994, ss. 1828-1829 ve 1850.

47 « Historian Challenges Politically Motivated 1915 Arguments », *Today's Zaman*, 22 Mart 2009.

- a. Tehcir edilen Ermeniler “çöl”e götürülmemiş, yaşanabilir ve meskûn (insanların yaşadığı) bölgelere gönderilmişlerdir, en azından İstanbul tarafından verilen emirlere riayet edildiği zaman. Dünder her “köy” için kotalar vererek, kendisi ile çalışmaktadır. Tanımı itibariyle bir çöl, hiçbir sakini (oturanı) bulunmayan yer anlamına gelmektedir.

Günlüklerinde Büyükelçi Morgenthau şöyle yazmıştır:

“Ermeni Protestanların Vekili Zenop Bezjian beni ziyarete geldi. Schmavonyan kendisini tanıştırdı; okuldan arkadaşımıymış. Bana [Anadolu’daki] durumdan uzun uzun bahsetti. Zor’daki Ermenilerin durumlarından memnun olduğunu; işlerini kurmuş ve hayatlarını kazanmaya başlamış olduklarını duymak beni bayağı şaşırttı. Bunlar katliama uğramadan yerlerine gelmiş ilk sürgünlerdir. Sonra bana çeşitli kampların yerini gösteren bir liste verdi. Ona göre yarım milyon Ermeni buralara yerleştirilmiştir. Kış bastırmadan önce onlara yardım yapılması gerektiğinden, endişeliydi.”⁴⁸

Osmanlı hükümeti gıda yardımı için çok fazla harcama yapmış ve Amerikan ve İsviçre hayır kuruluşlarının bu yardımlara katkıda bulunmasına izin vermiştir.⁴⁹ Hatta İstanbul’daki Ermenilere Yardım Çabası Uluslararası Kuruluşu’nun Amerikalı başkana göre, Talat Paşa “taleplere derhal ilgi göstermiş ve çalışma odasında her buluşmamızda [beni] sık sık kutlamıştır. Konuşmasına genellikle şu sözlerle başlamıştır: “Bizler ortağız; bugün sizin için ne yapabilirim?”⁵⁰

Yardımanın her daim zamanında yerine varmaması ve Ermenilerin bir bölümünün Dicle Nehri kamplarının ötesine yerleştirilmesi, Ermenilerin küçümsenmeyecek bir kısmının daha uygun koşullar altında yer değiştirdiği gerçeğini saklamamalıdır. Şu da unutulmamalıdır ki, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında açlık, gıda kıtlığı ve salgın hastalıklar Osmanlı topraklarında -ordu dâhil- yaygındı; öncelikle Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde.⁵¹

- b. Dünder, Ermeni katliamlarından Teşkilat’ı Mahsusa’nın başlıca sorumlu olduğunu iddia etmektedir. Savaş sırasında, çok şiddetli olan İngiliz propagandalarında dahi bahsi geçmeyen bu suçlama, 1919’da İngiliz işgalcilerin emriyle kurulmuş olan askeri mahkemelerde ortaya çıkmıştır.

48 Heath Lowry, *Les Dessous des Mémoires de l’Ambassadeur Morgenthau*, İstanbul, Isis, 1991

49 Yusuf Halacoğlu, *The Story of 1915*, ss. 61-63 ve 74-82 ; Guenter Lewy, a.g.e., ss. 194-198, 203, 215 ve 218-220.

50 Louise Jenison Peet, *No Less Honor: The Biography of William Wheelock Peet*, Chattanooga, E.A. Andrews, 1939, s. 170.

51 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 53-62 ve 190-191; Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2008.

Sonunda bu suçlama terk edilmiştir. Bu konuda söz konusu mahkemelerin hakları savunulması konusunda, Bush hükümetince Guantanamo esirlerine uygulanan,⁵² tanıkların karşı sorgulama yapma hakkı, iddia makamı tarafından sunulan belgelerin bilirkişilerce incelenmesi gibi sanıklara tanınmayan haklara göre çok daha kısıtlayıcı davrandıkları dikkate alınmalıdır.⁵³

1963 yılında, Teşkilat'ı Mahsusa üzerine yazdığı tezde Philip H. Stoddard –ki bu teşkilata ilişkin yazılmış en özgü akademik çalışmadır – Osmanlı belgelerine göre Ermeni tehcirinde Teşkilat'ın hiçbir rolü olmadığı sonucuna varmaktadır.⁵⁴ Mart 2001'de Guenter Lewy ile yaptığı bir röportajda M. Stoddard bu iddiasını teyit etmiştir.

1973 yılında, Ermeni yanlısı yazar Christopher J. Walker'ın iddialarına cevaben, Birinci Dünya Savaşı üzerine bir tez yazmış ve Osmanlı askeri tarihi üzerinde doktora yapmış olan Gwyne Dyer Teşkilat'ı Mahsusa'nın 1915-1916 Ermeni olaylarına karışmadığını belirtmiştir.⁵⁵

Sosyolog Vahakn Dadrian, 1989 ve özellikle 1993 tarihli yazılarında bu suçlamaları tekrarlamaktadır.⁵⁶ Ancak Guenter Lewy 2005 yılında Dadrian'ın bu konu hakkındaki tüm iddialarının, tahrifat yaptığı kaynaklara dayandırıldığını ortaya koymuştur.⁵⁷

Son olarak 2006 yılında, Osmanlı tarihi üzerine doktora yapmış ve Birinci Dünya Savaşı üzerine yeni bir bakış açısı getiren bir tez yazmış olan J. Erickson, 1915–1916 yıllarında kumandanlığa gönderilen görev emirleri ve raporların sistemli bir analizini yaparak Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermeni katliamlarına katılmış oldukları fikrini çürütmüştür.⁵⁸

Dündar'ın iddialarının aksine, Teşkilat-ı Mahsusa'nın arşivleri kapalı değildir. Teşkilatın belgelerinin bir kısmı 50 yıldır kamu kullanımına açıktır; geri kalanı ise zamanla tasnif edilerek 2005 yılında açılmıştır.⁵⁹

52 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 86-87.

53 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 73-82.

54 Philip H. Stoddard, a.g.e., ss. 52-58.

55 Gwynne Dyer, « Letter to the Editor », *Middle Eastern Studies*, IX-1973, s. 379.

56 « The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War » in Panikos Panayi, *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America, and Australia during the Two World Wars*, Oxford, Berg, 1993, ss. 50-82.

57 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 83-87

58 Edward J. Erickson, « Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame », *The Middle East Quarterly*, XIII-3, ilkbahar 2006, ss. 67-75.

59 Philip Stoddard, a.g.e.; Yücel Güçlü, « Will Untapped Ottoman Archives Reshape the Armenian Debate? », *The Middle East Quarterly*, XVI-2, ilkbahar 2009, ss. 35-42.

Şu da belirtilmelidir ki, Teşkilat-ı Mahsusa bir “paramiliter bir örgüt” olmayıp görevi özel olarak “Rus topraklarında terör yaymak değildir”. O dönemde dünyanın tüm büyük ordularda olduğu gibi Teşkilat da özel bir kuvvettir.⁶⁰ 1914’de Osmanlı İmparatorluğu’nun, ordudaki asker sayısının artırılması amacıyla adi suçluları salıverdiği doğrudur. Bunlardan bazılarının Teşkilat-ı Mahsusa’ya atanmadığını varsaymak anlamsız olacaktır; ancak önce hiç bir şey bu teşkilatın eski suçluları kullanmayı öncelikleri arasına aldığını kanıtlamaz, sonra bu uygulama Birinci Dünya Savaşı sırasında demokratik rejimlerin birçoğunun ordusunda da mevcuttur. Nitekim 1917 yılında, Amerika Birleşik Devletleri mahkemeleri, aralarında suikastçılar ve tecavüzcülerin de bulunduğu bazı tutukluları, Amerikan ordusuna katılma karşılığında serbest bırakmıştır.⁶¹

5) Dündar’ın metodu bilimsel olmaktan ziyade polemige dönüktür.

a. Kendisi Jön Türklerin Anadolu’yu Türkleştirmeyi amaçladığını iddia etmektedir. Ancak bu konuda herhangi bir kanıt ileri sürmemekte, aksini gösteren kanıtları ise ihmal etmektedir.

Jön Türkler’in, Petit Larousse veya Grand Robert’de (ünlü Fransız ansiklopedilerin) izine rastlanmayan bir terim olan Sosyal Darwinizm’e – ya da kendi deyimiyle “sosyal Darwinizm’e”- hayran olduklarını iddia etmektedir. Böyle ciddi bir suçlamayı destekleyecek herhangi bir metin veya olay göstermemektedir. Bunu öne sürerken İttihat ve Terakki’nin en başlıca entelektüeli, Turancılık ve Türkçülüğün düşünürü olan Ziya Gökalp’in fikirlerine atıfta bulunuyor olması muhtemeldir; ancak, bu hiç doğru değildir. Zira Taha Parla’nın da ifade ettiği gibi, Gökalp’in milliyetçiliği “tartışılmaz şekilde dil ve kültüre” dayanmaktadır. Gökalp, “hümanizme önem veren bir kişidir.” O’na göre Türk milliyetçiliği, Emile Durkheim’in öğrettiği gibi, “kültürel bir ideal”, “dayanışmanın temelidir”. “İrkçi ve genişlemeci olmayan çoğulcu” bir milliyetçilik fikrine sahiptir. Gotthard Jösc’ke göre Gökalp, Turancılığı siyasi olmayan bir mefhum olarak görmektedir.⁶² 1908–1914 yılları arasındaki “Türkçüler” ve en aşırı “milliyetçiler” arasında Ahmet Rıza ve Ahmed Emin Yalman bulunmaktadır.⁶³ Bunlardan ilki 1915–1916 tehcirini eleştirmiş, ikincisi ise şiddetle reddetmiştir.⁶⁴

60 Philip Stoddard, a.g.e.; bkz: Doğu Ergil, « A Reassessment: The Young Turks, Their Politics and Anti-Colonial Struggle », *Balkan Studies*, XVI-2, 1975, ss. 70-71.

61 *Second Report of the Provost Marshal to the Secretary of War on the Operations of the Selective Service System to December 20, 1918*, Washington, Government Printing Office, 1919, s. 149.

62 Guenter Lewy, a.g.e., s. 45. Bkz: Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., ss. 300-304.

63 Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 89 ; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 301 ; Odile Rudelle, *L’Empire ottoman à l’âge des réformes*, Paris-Istanbul, IFEA/Maisonneuve & Larose, 2007, ss. 208 ve 299.

64 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, New York, Berghahn Books, 2003, s. 222 ; Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven-London, Yale University Press, 1930, s. 221.

İlk olarak tehcir edilen Zeytun Ermenileri Konya'ya yani – Dünder'in iddia ettiğinin aksine - Arap vilayetlerine değil Anadolu'nun tam merkezine gönderilmiştir. Diğerleri de Anadolu'nun içlerine yerleştirilmiştir: Mersin Ermenileri Adana'ya ve bazı köylerin Ermenileri ise Anadolu'nun diğer bölgelerine. İstanbul, Edirne, İzmir, Aydın, Kastamonu, Antalya ve Maraş bölgelerinde yaşayan Ermenilere tehcir uygulanmamıştır. Adana'daki Ermenilerin özel bir durumu vardır. Bu şehirdeki fanatikler İttihat ve Terakki Partisi'nin yerel bürosunun kontrolünü ele geçirmiş ve şehirde yaşayan Ermenilerin yarısına yakınına sürmüşlerdi; ancak Talat Paşa'nın emri ile bu fanatikler de şehirden çıkarılmıştır.⁶⁵

Daha önemlisi, Osmanlı hükümeti savaşın ilk dönemlerinde Anadolu'da Ermeni kiliselerinin yapılmasına izin vermiştir: 22 Kasım 1914'de Bergama'da, 14 Aralık 1914'de Adana'da ve 5 Nisan (!) 1915'de Sivas'ta.⁶⁶ Bu nedenle “Anadolu'nun Türkleştirilmesi” iddiası gerçekten çelişkilidir.

b. Dünder, o dönemdeki önlemlerin hepsinin Osmanlı kararnamelerinde geçici olarak nitelendirildiği gerçeğini göz ardı ederek, Talat'ın Güneydoğu Anadolu'daki tüm Ermeni varlığını ortadan kaldırma niyetini taşıdığını iddia etmektedir.⁶⁷ Osmanlı'nın savaşta yenilgisinin Osmanlı hükümetinin iyi niyetini göstermesini zorlaştırmışsa da, Cemal Paşa'nın tehcire maruz kalanlara dönme hakkını veren bir uygulama başlattığını da not etmeliyiz.⁶⁸ Bu önlem konusunda Talat Paşa'nın bilgilendirilmemiş veya bu önlemleri onaylamamış olması düşünülemez.

Dünder, araştırmacıların 1995, hatta 2001 yılından önce Osmanlı İçişleri Bakanlığı'nın şifreli telgraflarını incelemediğini beyan etmekte ve “ilk defa benim araştırmalarımıza göre bu telgraflarda Talat Paşa Ermeni nüfusunun sınırlanmasını (geçmemesi gereken oranlar) saptamaktadır demektedir [...]” Bu gizli telgraflar Dünder'dan çok önce, Kamuran Gürün, Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından incelenmiştir. Ermeni nüfusunun sınırlanması (belki de ilk kez) örnekleri 26 Mayıs 1915 tarihinde genel komutanlık tarafından gönderilen notta bulunabilmektedir. Diğer yandan Dünder'in, Talat Paşa'nın ideolojik motivasyonları olduğu iddiasının hiçbir kanıtı yoktur.

Bu notta şunlar ifade edilmiştir:

“Yeni isyan hareketlerinin oluşmasını önlemek için, Ermenilerin tehcirinde şu ilkeler uygulanmalıdır:

65 Yusuf Halaçoğlu, *The Story of 1915*, a.g.e., ss. 52 ve 91 ; Guenter Lewy, a.g.e., ss. 186-187, 191, 203-205.

66 Şinasi Orel and Süreyya Yuca, a.g.e., s. 103.

67 Kamuran Gürün, a.g.e., ss. 247-253.

68 Guenter Lewy, a.g.e., ss. 202-203.

- 1) Ermeni nüfusu, gönderildikleri bölgelerde ikamet etmekte olan Müslüman şiretlerin nüfusunun 1/10'unu geçmemelidir.
  - 2) Göç etmiş Ermeniler tarafından kurulan köyler 50 haneyi aşmamalıdır
  - 3) Göçmen Ermeni aileleri, seyahat etme ne de taşınma mazeretiyle ikametgâhlarını değiştiremezler.⁶⁹
- c. DüNDAR, Murat Bardakçı tarafından yayınlanmış ve günümüz Türkçesine çevrilmeyip yalnızca yalın bir transliterasyonu (kelimesi kelimesine çeviri) yapılmış olan "Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi" adlı kitabına atıfta bulunmaktadır.⁷⁰ Bu sözde "metruke" Talat Paşa ve daha sonra eşi tarafından toplanan imzasız belgelerden oluşmaktadır. Bu belgeler Talat Paşa'nın el yazısı ile yazılmamıştır. Murat Bardakçı tarafından yayınlanan bu belgelerin çoğunun Ermenilerle bir ilgisi dahi bulunmamaktadır. Ancak belgelerden iki tanesi dikkat çekici tartışmalara yol açmıştır.

Bunlardan birincisi tehcir edilmiş Ermenilerin sayısını gösteren bir istatistik tablosudur. Bu belge birçok hata içermektedir. Örneğin, 109.521 Ermeni'nin Bitlis'ten, 128.657 Ermeni'nin ise Erzurum'dan tehcir edildiği belirtilmektedir. Ancak, bu vilayetlerdeki Ermenilerin büyük kısmı Çarlık birliklerince Kafkaslara götürülmüşlerdir.

İkinci belge daha fazla şüphe doğurmaktadır. Bu belgede 1917 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Ermenilerin sayısı verilmektedir. Buna göre, Anadolu'da 284,000 Ermeni'nin ikamet ettiği ne kadar inandırıcıysa, Arap vilayetlerindeki Ermenilere ilişkin verilen rakam tamamıyla anlamsızdır. Tabloda, Der-el-Zor'da 6.778, Musul'da 7.033 ve Beyrut'ta 1.849 Ermeni'nin yaşadığı belirtilmiştir. Bu rakamların gerçekle ilgisi yoktur.⁷¹

DüNDAR, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylara ilişkin bilgilerimizi bu belgeler ile mi kökten değiştirmeyi amaçlamaktadır? Osmanlı arşivlerinde 1982'den beri açık ancak yayınlanmamış olan Osmanlı belgeleri DüNDAR tarafından tamamen göz ardı edilmiştir.⁷²

Eğer L'Histoire dergisi bu mülakatı yayınlanmasının ardından Edward J. Erickson, Guenter Lewy veya Justin McCarthy'nin makalelerini de yayınlamış olsaydı,

69 Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 249

70 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2008.

71 Sn. Bardakçı'nın kitabının analizi için Erman Şahin'e teşekkür edilmelidir. Ayrıca bkz: Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, a.g.e., ss. 273-276.

72 Dipnotlar no. 21, 24 and 45'de belirtilenler dışında şu kaynaklar da bulunmaktadır: Armenian Activities in the Archive Documents, Ankara, ATASE, Cilt VII, 2005-2007.

mülakatın bu derece ciddi sonuçları olmayacaktı. Bunun yerine, L'Histoire çerçeveler içinde bazı seçilmiş bilgiler vermiş ancak bunlarda ne Rusya'nın Ermeni milliyetçiliğini kullanışına,⁷³ ne de 1973–1997 yılları arasında vuku bulmuş, Rus gizli servisleri ile ilişkili, Ermeni terörüne dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁷⁴

L'Histoire mülakata Armin Wegner tarafından çekilmiş bir fotoğrafı da eklemiştir. Bu fotoğraf aracılığıyla, konu hakkında iyi bilgi sahibi olmayan okuyucular duygusal olarak etkilenmeye ve eleştiri yetenekleri azaltılmaya çalışılmıştır. Wegner'in entelektüel sahtekârlığı ise meraklı bir görgü tanığı olan Martin Tamcke tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında tutulan bir hatıra defteri ile ortaya konmuştur. Tamcke Wegner'in kitabının tarihten ziyade “efsaneler” içerdiği sonucuna varmaktadır.⁷⁵ Anadolu'nun doğusundaki Arap vilayetlerinde açlık çok etkili olmuş ve Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudileri önemli bir şekilde etkilemiştir; sadece açlıktan ölen Ermeni çocuklarının fotoğraflarını teşhir etmek Osmanlı otoritelerinin Ermenilere yönelik kötü niyetlerini kanıtlar nitelikte değildir.

Rochefoucauld “çok az insan kendilerine yöneltilen övgüleri değil suçlamaları tercih edecek kadar zekidir” demiştir.⁷⁶ Bayanlar ve Baylar, L'Histoire okuyucuları, bu az sayıdaki kişiler arasında olacak mısınız?

73 Justin McCarthy, *Death and Exile*, a.g.e., ss. 13-19, 29-40; William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York, Alfred A. Knopf, 1960, ss. 150-157 ve 204-210; Türkkaya Ataöv, « Procurement of Arms for Armenian Terrorism: Realities Based on Ottoman Documents », in *International Terrorism and the Drug Connection*, Ankara University Press, 1984, ss. 169-177; Garo Pasdermadjian, a.g.e., s. 28

74 Metin Tamkoç, « International Terrorism: The Russian Connection », in *International Terrorism and the Drug Connection*, a.g.e., ss. 49-59; Michael M. Gunter, « Pursuing the Just Cause of their People ». *A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, Westport-New York-London, Greenwood Press, 1986, ss. 94-97 ; Gäidz Minassian, *Guerre et terrorisme arméniens*, Paris, PUF, 2002, ss. 18-23, 27-29, 74

75 Martin Tamcke, *Armin Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen*, Göttingen, Cuvillier, 1993, s. 220.

76 *Maximes*, 147; in complete studies, Paris, Gallimard, « Pléiade library », 1964, s. 422.

“ERMENİ TABUSU ÜZERİNDE DİYALOG”A İLİŞKİN NOTLAR

• NOTES RELATING TO “DIALOGUE SUR LE TABOU ARMÉNIEN”

Pulat TACAR
Emekli Büyükelçi
tacarps@gmail.com

Özet: *Bu yazı Fransa’da yayımlanmış olan ve Prof. Ahmet İnsel ve Michel Marian ile yapılan bir söyleşiyi içeren “Ermeni Tabusu Üzerinde Diyalog” başlıklı kitabında yer alan görüşleri ve bunlar hakkında bazı yorumları içermektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Soykırım iddiaları, Ahmet İnsel, Michel Marian.*

Abstract: *This article analyzes and criticizes some views expressed in the book entitled “Dialogue sur le tabou arménien”, published in France and entailing an interview conducted with Prof. Ahmet Insel and Michel Marian.*

Key Words: *Armenian Genocide allegations, Ahmet Insel, Michel Marian.*

Galatasaray Üniversitesi profesörlerinden Ahmet İnsel² ile Paris Siyasal Bilgiler Okulu öğretim görevlisi Michel Marian³ ve gazeteci Ariane Bonzon’un⁴ yönetiminde “Ermeni tabusu üzerine bir söyleşi” gerçekleştirerek, bu diyalogu 2009 yılında Fransa’da 169 sayfalık bir kitap olarak yayımladılar. Kitabı okuyamamış olanların bilgi edinmesini sağlamak amacıyla önemli saydığım bölümlerini özetledim ve bazı yorumlar yaptım.

Dokunulmazlık zırhına bürünmüş bir tabu konusunda diyaloga girmek, bunu sonuçlandırarak yayımlamak cesaret işi. Ahmet İnsel ve Michel Marian’ın görüşleri pek çok alanda benzerlik gösteriyor. Görüşlerinin farklı olduğu terim “soykırım”. O nedenle kitabın anlatımına bununla başlamak istiyorum. Diğer konuları da başlıklar altında ayrıca ele aldım.

1 “Dialogue sur le tabou arménien” Editions Liane Levi, 169 sayfa. 2009; ISBN: 978-2-86746-522-

2 Ahmet Insel, 2007 yılından bu yana İstanbul Üniversitesi Ekonomi bölümünü yönetmektedir. İletişim yayınları yetkilisi.

3 Michel Marian Paris’te Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğretim görevlisi. Ermeni sorunu konusunda *Esprit* dergisi ve *Nouvelles d’Arménie* dergisinde makaleler yayımlamıştır.

4 Ariane Bonzon, gazeteci, 1996-2000 yılları arasında ARTE televizyonunun İstanbul temsilciliğini yapmıştır.

“Biri Soykırım Diyor, Öbürü Değil” (s.. 109-125) “Nürnberg kriterleri?”

Michel Marian 1915 olaylarını değerlendirebilmek için “Nürnberg Kriterlerini” incelemek gerektiğini belirtmiştir. (s.109) Soykırım suçu literatüründe Nazi Almanyası döneminde çıkarılan Nürnberg Kanunları⁵ hariç, “Nürnberg Kriterleri” terimine daha önce rastlamamıştım. Ama Ermeni tarafının, farklı ölçüt ve kavramlar icat ederek 1948 Soykırım Sözleşmesinin kurallarını işlevsiz hale getirme çabası içinde bulunduğunu biliyordum.

Paris Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin öğretim görevlisi, Nürnberg ölçütü derken acaba 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Anlaşmasını mı kastetmiş? Ya da Uluslararası Askeri Mahkemenin Statüsünün 6 maddesini mi? Statüde “Mahkemenin yetkisi ve genel ilkeler başlığı altında, “Barışa karşı suçlar”, “Savaş suçları”, “İnsanlığa karşı suçlar” kategorileri ele alınmıştı. Anlaşılan, Michel Marian sorgulanmayacağı varsayımından hareketle muhatabını ve okuyucuları yanıltma girişiminde bulunmuş. Oysa soykırım suçunun, Marian’ın duymak istemediği hukuksal temel taşları var. Bunlar arasında “*yetkili mahkeme*”⁶, “*soykırımı suçunun gerçek kişi tarafından işlenebileceği*”⁷ ve “*soykırımı suçunu diğer uluslararası suçlardan ayıran Latince “dolus specialis” denilen bir grubu tamamen veya kısmen sırf ulusal, ırksal, etnik, dinsel gruba ait olduğu gerekçesiyle ile yok etme özel kastının bulunması*” gibi hukuksal öğeler bulunuyor.

Michel Marian ise 1948 Sözleşmesinin esaslarını oluşturduğunu ileri sürdüğü, ama uluslararası soykırım literatüründe bulunmayan Nürnberg Kriterlerini şöyle sıralamış: İlk kriter hedef toplumun etnik ya da dinsel niteliğiymiş, bunu kimse tartışmamaktaymış. Marian soykırımından söz ediyorsa, eksik söylemiş. Sözleşmedeki “ulusal” ve “ırksal” kelimelerini atlamış. İkinci ölçüt: yapılan eylemin niteliğiymiş. Marian, ayrıntı vermiyor, “bunu da kimse tartışmıyor” diyor. Oysa bu da sözleşmenin 2. maddesinde ayrıntılı biçimde açıklanmış Marian soykırımı eylemleri arasında “zorla din değiştirmek” var diyor. Sözleşmede kayıtlı ölçütler arasında bu yok. Sözleşmeyi hazırlayan Uluslararası Hazırlık Konferans konuyu ele almış, ama sözleşmeye ölçüt olarak koymayı reddetmiş. Bunu da bilmek için zahmet edip 1948 Sözleşmesinin Hazırlık Konferansının zabıtlarını okumak gerekir. Üçüncü kriter “Hükümetin soykırımı suçunun işlenmesine iştirakiymiş”. Bu da Sözleşmede çok daha farklı bir çerçevede, 9. maddede (Hükümetin değil) devletin – sorumluluğu konusunda, (bir başka Taraf Devletin Uluslararası Adalet Divanına başvurulabileceği çerçevesinde) ele alınıyor.

5 Sevin Elekdağ, “Ermeni Olaylarını Anlamak Holokost ile Karşılaştırmalı Analiz” Ermeni Araştırmaları Dergisi No.32 (2009) S.91 17 sayılı dipnotu : “ Yahudilere uygulanan ırk ayrımcılığına sahte bilimsel temel kuran Nürnberg Yasaları iki, kanundan oluşmaktaydı: Alman Kanı ve Alman Onurunu Koruma Kanunu... iler Reich Vatandaşlık Kanunu”

6 1948 Soykırım Sözleşmesi. Madde VI

7 1948 Soykırım Sözleşmesi Madde IV

Sözleşmeye göre soykırım suçunu tüzel kişi işlemiyor Devlet ise – malum- tüzel kişi. Soykırımın dördüncü ölçütü “imha etme kastının” bulunmasıymış. Marian bu konuda sözleşmenin belkemiğini oluşturan ve yukarıda değindiğimiz “özel kasıt” ögesinden söz etmiyor.

Özetle, Michel Marian soykırım hukukunu kendince Nürnberg ölçütleri kavramını oluşturarak yeni baştan modifiye etmeğe kalkışıyor “Bu bir hukuksal ayrıntı. Önemli değil.” diyenler çıkabilir. Soykırım bir uluslararası suç olduğu için, esası da bunu oluşturan 1948 sözleşmesindedir. Ne var ki anılan sözleşme Marian’ın beyninde oluşturduğu imgeden farklı. Yukarıda değindiğim özel kasıt unsurundan başka, 1948 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi soykırımın varlığını saptayacak yetkili mahkemeyi de açıkça belirlemiş (Md. 6) Marian bu önemli hukuk kuralını da görmezden geliyor ve trajik 1915 olaylarına ve bunun nedenlerine selektif bir okuma getirerek, başkalarının da kendi yorumuna aynen uymasını bekliyor.

Oysa siyasal bilimler alanında öğretim görevlisi olan bir kimsenin – ne kadar militan olursa olsun- asgari akademik disipline uyması ve amacı uzlaşma yollarını aramak olan bir diyalogda yanılmaya başvurularak güven yitirmemesi gerekirdi.

Marian’ın muhatabı olan Prof. Ahmet İnel de akademisyen, ama o da “Nürnberg ölçütleri” terimini sorgulamamış ve Marian’ın işine geldiği için bu kriterleri varsaymış; böylece bilerek ya da bilmeyerek 1948 Sözleşmesi kural ve ölçütlerinin tahrifatına göz yummuş

Oysa Ahmet İnel, farklı nedenlerle, 1915 eylemlerini soykırımı saymadığını, o eylemlerin “insanlığa karşı suç” kategorisine girdiğini düşündüğünü ve Osmanlı Hükümeti’nin bundan tümüyle sorumlu bulunduğunu (s. 114) belirtiyor; ama “*yirmi yıl, iki yıl, altı ay veya bir gün sonra yeni bilgilerle karşılaşırsa soykırımı terimini de kullanabileceğini*” ekleyerek (s. 125) kapıyı aralık bırakıyor.

Ahmet İnel, bu savını Uluslararası Ceza Mahkemesini oluşturan Roma Statüsündeki “insanlığa karşı suç” veya “savaş suçu” tanımlarını da inceledikten sonra ileri sürseydi saygınlık kazanabilir, akademik unvanına yakışır bir tutum içinde bulunurdu. İnel bunu yapmamış, kendisinin soykırımını Yahudilere uygulanan Shoah ile özdeşleştirdiğini, soykırımının çocuklara, yaşlılara kadar herkesin bilerek, sistemli biçimde ve özenle imhası anlamına geldiğini, oysa Ermenilere yapılan katliamın, Osmanlının genelde kendi tebaasına uyguladığı katliam geleneğine uygun olduğunu, tarihte Kuyucu Murat Paşanın da Aleviler ile Dürzîlerin başlarını keserek kuyulara doldurmasına benzediğini, Osmanlı devletinin geleneğinde tehcir uygulamasının bulunduğunu, hatta Cumhuriyet döneminde de 1934 ve 1950 yıllarında Kürtlerin zorunlu göçü ile bu geleneğin sürdüğünü belirtmiş.(s. 110-111). Öte yandan , “1915 yılında Osmanlı Devletinin

savaş halinde bulunduğu ve Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptıkları için sınır bölgesinden uzaklaştırıldıkları” yolunda bir gerekçenin ileri sürüldüğünü” belirten İnsel, ancak sınırdan binlerce kilometre uzaktaki İzmir, Çanakkale, Bursa gibi kentlerde yaşayan Ermenilerin tehcirinin güvenlik gerekçesi ile izah edilemeyeceğini, 1941 ‘de Amerika’da Japon asıllılara uygulanan muamele ile 1915 tehcirinin karşılaştırılmayacağını savunuyor. İnsel, Osmanlı Hükümeti’nin Ermenileri hedef aldığını, Rumların ve diğer Doğu Hıristiyanlarının da bu arada paylarına düşenden kurtulamadıklarını belirttikten sonra, bununla birlikte Alman (imha) sistemiyle Türk uygulamasının aynı olmadığını, Osmanlıların bir ırkı ortadan kaldırmaya yönelmediğini, kimi Ermeni kadın ve çocukların kurtarıldığını, bu nedenle 1915 olayları hakkında soykırımı teriminin kullanılmasını uygun görmediğini belirtiyor.

Srebrenica Soykırım Değilmiş

İnsel’e göre “ Srebrenica’da olanlar soykırımı değildir; Srebrenica soykırımı ise, Ermenilerin başından geçen de soykırım sayılır, ama soykırım bir halkın, bir etnik grubun radikal bir şekilde istenerek yok edilmesi, devlet ile toplumun da bu amaçla yoğun biçimde harekete geçmesi olarak tanımlanıyorsa, 1915 olayları soykırım sayılmaz”(s. 113.) Marian da Srebrenica’nın soykırımı olmadığını belirtiyor, ancak 1915 ‘in soykırımı olduğu konusunda hiç bir duraksaması bulunmadığının altını çiziyor (s. 115)

Soykırım Hukuku Alanında Bilgisizlik

Gerek Marian’ın, gerek İnsel’in ifadeleri, soykırımı hukuku konusundaki “bilgisizliklerinin” derin olduğunu gösteriyor. Bir başka izah ise, her ikisinin de bu konuyu 1948 Sözleşmesi ve Uluslararası Adalet Divanı kararları ile şekillenmiş olan soykırımı hukuku dışına bile bile çıkarıp, siyasal bir çerçeveye oturtmak istemeleridir Çünkü akademisyen olan bu iki konuşmacı, eski Yugoslavya Ceza Mahkemesinin verdiği, iki Sırp yetkilisinin Srebrenica’daki eylemlerini soykırım sayan ve nihai olan kararına rağmen, o eylemleri soykırımı saymadıklarını belirtebiliyorlar (s. 13 ve 115) ve böylece kendilerini yetkili mahkemenin yargıcı yerine koymuş oluyorlar, kesinleşmiş bir mahkeme kararını yok sayıyorlar. Maazallah bu sözleri İsviçre’de söyleseler soykırımı inkâr suçundan İsviçre Ceza yasasının 221. maddesi gereğince mahkûm bile edilebilirler. Öte yandan, böyle davranarak mahkeme kararına bile bağlanmamış olan soykırım suçlamalarının yadsınabileceğine örnek oluşturmuyorlar mı? Ama kendilerine hak olarak tanıdıkları “yâdsıma” başkalarının hakkı değil.

Michel Marian bu konuda şunları da söylüyor: :*"Ermeni tehciri sadece bir ahali transferi değildi, Ermenileri yok etme kastı ile yapılmıştı..... Bu da 1948 tanımına göre soykırımıdır... O halde, kelimeler konusunda yapılan bu tartışma neye yarar? Zaten 1915 yılında suçu cezalandıran bir pozitif hukuk yoktu o dönemde. Ermeniler Osmanlının o tarihe kadar uğradığı kayıpların tümü için bedel ödediler. Ermeniler öldükleri için artık bir tazmin olanağı yok. Yargıya başvurarak ceza verilmesi de sağlanamaz. Bu suçu yargılayacak bir mahkeme kurulamaz. Bu nedenle dünya bu olayların soykırımı olduğunu tanısin. Bu davranışı o dönemden bu yana hukuk ve adalet duygusunda yaşanan gelişmelere uygun olur. Soykırım bir gerçek olduğu cihetle bu gerçeğin kredisi bize neden verilmiyor? Olayların soykırımı olduğunun yadsınması Türkiye açısından bir uygarlık sorunu olduğu kadar, uluslararası açıdan da bu husus geçerlidir.. Soykırım konusundaki görüş ayrılığı diğer gelişmeleri engellemelidir ve soykırımı tanınmadığı gerekçesi ile tüm diyalog kapıları kapatılmamalıdır. Shoah ile 1915 olayları arasındaki farklar tartışılabilir.Ancak bir şartla: 1915 olaylarının Shoah'dan çok Srebrenitsa'ya benzediği ileri sürülmemelidir (s. 117-118) "....Shoah ile Ermeni soykırımı arasındaki farklardan⁸ biri kadın ve çocukların İslamlaştırılmasıdır. Ama bu İslamlaştırma da eylemin soykırımcı niteliğini azaltmamalıdır; zira bu insanlara bir seçenek tanınmamıştı ve kadınlar ile çocuklar ya boğazlanmış ya da çöle terk edilmişti (s. 119) Günümüzde bazı aileler, hele Kürt aileleri bakımından bir Ermeni kökenli büyükanneye sahip olma şık sayılıyor.... Ancak durum biz Ermeniler açısından farklı... Biz bugüne kadar dinsel kimliği ile bilinen bir halk olduk..."*

Ahmet İnel'in 1915 olaylarının insanlığa karşı suç sayılması düşüncesine karşı, Marian, *"insanlığa karşı suç ile soykırımı arasında muazzam fark bulunduğunu, soykırımın bir halkı yeryüzünden silmek projesi olduğunu, insanlığa karşı suçun ise Srebrenica'da olduğu gibi hem sayı hem de hedef kitle açısından kısmî olduğunu, bu nedenle bu farkı kabul etmenin uygar bir davranış sayılacağını belirtmiş, kendisi dâhil Ermenilerin büyük bir sabırsızlık içinde bulduklarını, 2015 tarihinin soykırımının kabulü konusunda kendileri açısından son tarih teşkil ettiğini ve daha fazla beklenmesinin düşünülemeyecek olduğunu "* söylemiştir Ahmet İnel de *" sabırsızlığını anlamaktayım"* yanıtını vermiş. (s. 124). Bu sözler Marian'ın Roma Statüsündeki insanlığa karşı suç tanımı ile soykırımı suçu ve savaş suçu tanımları arasındaki farkları ya bilmediği veya bilmezden geldiği yolundaki tespitimizi doğrulamaktadır.

Michel Marian diyalogun bu aşamasında, *"Ermenilerin Türkler ile ilişkilerinde, kendi ahlaksal -açıdan üstün- pozisyonlarından yararlanarak, Türkleri suçlayıcı bir tavır takınmalarını, ... Soykırım kelimesini kullanmayanları olduğu gibi, bu*

8 Sevin ELEKDAĞ, "Ermeni Olaylarını Anlamak. Holokost ile Karşılaştırmalı Analiz" Ermeni Araştırmaları Dergisi, No. 32, ss. 87-107.

terimi şimdi işlevsel anlamda kullanan Fuat Dündar⁹ gibi tarihçileri de inkârcılıkla suçlamalarını doğru bulmadığını belirtmiş, soykırımını inkâr eden Türklerin bu suçları işleyenlerle –bir- olduğunun ileri sürülmesine de katılmadığını, savunma ya da olayın boyutunu küçük görmenin eylem ile eşit olmadığını” (s. 132) sözlerine eklemiştir.

Türkiye’den Beklentiler

İnsel, Türklerin kapsamlı bir bellek çalışması yapmasını, önce çok uzun zamandır unuttuğumuz ve inkâr ettiğimiz tarihsel olaylarla karşılaşmamız gerektiğini söylüyor ve bunun zaman alacağını, bu çalışmanın (tavandan değil) tabandan başlaması gerektiğini, yoksa bugün birinde Türk Devleti’nin bugüne kadar bilinen gerçek değişmiştir, şimdi gerçek şudur diyerek yeniden tepeden inme bir durum (tarih yorumu) yaratabileceğini söylüyor.

Marian’a göre ise Ermeniler doksan yıl beklemişlerdir. Ermeniler, Avrupa’nın anahtarını elinde tutanların şimdilik kendi yanlarında olduğunu ve soykırımın tanınmasını sağlayabileceklerini sanıyorlar, bu güç dengesi bozulursa istediklerini hiç bir zaman elde edememekten korkuyorlar.

Marian’a göre, “İlk AKP Hükümeti buzların erimesinde önemli bir rol oynamıştır. Daha sonra 23 Mayıs 2009 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın Düzce’de yaptığı bir konuşmada, “yıllar boyu farklı bir kimliğe sahip olanlar ülkeden kovuldular. Bu iyi niyetle yapılmadı. Bu faşist bir yaklaşımla yapıldı” demiştir; bu bir açılımdır; Cumhurbaşkanı Gül ise Nisan 2009’da Barack Obama’nın yaklaşımına katılmamış, ancak, resmi inkâr tutumunu da tekrarlamamıştır” diyor, Bu durumda Ermeniler, Türkiye’nin Ermeni tutumunun aynını kabul etmese bile, resmi inkâr pozisyonunu terk etmesini beklemektedirler. Örneğin Türk diplomatlarının Ermeni sorunu konusundaki inkârcı söyleme göre yetiştirilmesine son verilebilecek, okul kitapları gözden geçirilebilecek, Jön Türkleri açıkça öven kurumlara destek verilmesinden vazgeçilebilecek, Türk Hükümeti yurt dışındaki ulusalcı grupları desteklemeyi durdurabilecekmiş.

Marian’ın dile getirdiği beklentiler arasında şunlar da var: “1960’lı yıllardan beri Ermenilerin istediği şey: Mahkeme ancak bu bir hayal. Uluslararası Ceza Mahkemesinin kurulduğu tarihten önceki olayları ele alamayacağı kararlaştırıldı. Ayrıca suçlanabilen Devletler değil, yöneticiler. Bir Nürnberg Mahkemesi kurulmasının olanaksızlığı Ermeniler için çok düş kırıcı” (s.78) “1915 yılında

9 Fuat Dündar’ın, tehciri, Anadolu’daki tüm azınlıkları sulandırmayı amaçlayan bir etnik mühendislik projesi ile, Rus ordularının ilerlemesi karşısında duyulan paniğin birleşmesi sonucunda doğduğu görüşünü savunduğu Marian tarafından belirtiliyor.

müttefikler itihat ve Terakki yöneticilerinin Ermenileri yok etmeğe devam ettikleri takdirde sorumlu tutulacaklarını belirtmişlerdi. Bu uluslararası hukuk açısından önemli bir yenilikti" (s.77) "Daha sonra bu amaçla bir mahkeme kurulması fikri terk edildi, onun yerine Türklerin Türk olmayanları yönetme yeteneği bulunmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devletinin toprakları elinden alındı" (s.77)

Bu konuda eklenmesi gereken husus Marian ve onun gibi düşünenlerin Malta'ya yargılanmak için sürülen Osmanlı yöneticilerinin aleyhlerinde bir delil bulunamadığı için yargılanmadan salıverilmiş bulunmalarından hiç söz etmemeleridir. Bu da selektif okuma ve işline gelmeyen hususları bellekten silme güdüsünün bir tezahürüdür.

Marian'a "göre "Ermenilerde toprak değil, manevi tatmin talebi bulunduğu konusunda bir bilinçlenme var. Tabii, azınlıkta bulunan bazı gruplar toprak taleplerini ileri sürüyorlar. Soykırımın kabulü dışında bu manevi tatmin nasıl sağlanabilir? Ermenilerin, bir Ermeni yurdu kurulmadan -eski topraklarına geri dönüşü nasıl olabilir? Belki Türk Hükümeti sembolik bir jest yaparak Ağrı dağının yarısını Ermenilere verebilir. Veya tarihsel başkent Ani'yi verebilir. Ya da daha pratik olarak, Ermeni gemilerinin Trabzon limanına yanaşması kabul edilebilir. Örneğin Van sakinlerinin Van kökenli Ermenilere, Muş sakinlerinin Muş kökenli Muşlulara yapabilecekleri jestler olabilir. Bu vatandaşlığa alınma ya da toprak talebi değil, bir çeşit varlığını yeniden kabul etme gibi bir jest olabilir." "Doğal olarak benim ailemin (Marian'ın ailesinin) geldiği yer olan Erzurum'da itirazlar gelebilir. ....Ben hala Erzurum'a gitmeyi çok arzu ediyorum ama korkuyorum" (s.136-137) "Türk hükümeti herkesin görüşünü açıklayabilmesi için bir propaganda silahsızlanması yapmalıdır". İnsel bunun şart olduğunu, ancak gerçekleşmesi için güçlü bir toplumsal talep bulunması gerektiğini belirtmiştir (s. 144)

Diyalogun Ermeni talepleri bölümünün ve diyalogun bununla ilgili sayfalarının okunması, özellikle Michel Marian'ın ve onun gibi düşünenlerin gerçeklerden ne kadar uzakta bulduklarını göstermesi bakımından ilgi çekici. Bunlar, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında olduğu gibi bazı dış güçlerin, örneğin ABD, Fransa ve Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye üzerine baskı kurma yoluyla soykırımını Türkiye'ye kabul ettirebileceklerine inanıyorlar. Bu baskıların aksi tesir yarattığı kendilerine söylenince şaşırıyorlar, hatta inanmak istemiyorlar. Bunun başında bazı Amerikalı ve Avrupalı siyasetçilerin sözlerinin ve güvencelerinin kendilerinde oluşturduğu beklentiler geliyor. Ancak, bu beklentileri gerçekleştiremeyeceği cihetle, ileride bu konuda karşılaşacakları düş kırıklıklarının yeni bir travma yaşatması olasılığı şimdiden üzüntü veren bir gerçek.

Ermenilerin Sayısı

İnsel tarihle yüzleşme alanında bazı sivil toplum örgütlerinin çalışmalarına değinmiş, örnek olarak TÜSİAD'ın Ahmet Kuyaş'a hazırlattığı bir tarih kitabı projesinde, Ermeni saldırılarının 1915 olaylarından önce değil de 1916 yılında cereyan ettiğinin yazıldığını, 1915'te ölen Ermenilerin sayısının 600.000 olarak verildiğini, ancak bu kitabın okullarda okutulmadığını, gene de bazı öğretmenlerin esinlendiğini söylemiş; 1923'de Türkiye'de 300.000 Ermeninin bulunduğu, bunlardan bir bölümünün Anadolu'da yaşadığını, bu Ermenilerin çektikleri acılarla -Türk halkının- yüzleşmesinin gerektiğini ve daha genel olarak, Kemalizm'in yeşerttiği korkudan kurtularak, kendi dolaplarımızdaki ölüleri saymamız icap eylediğini düşündüğünü, aksi halde "başka ve yeni unutulmalar" yaratılmış olacağını çizmiş, Türkiye'nin Ermenilere karşı olan tarihsel gerçeği kabul borcu bulunduğunu, öte yandan yaşanan büyük trajedinin sebeplerinden birinin iç düşman yaratılması olduğunu, bunun terk edilmesinin gerektiğini, aynı iç düşman söyleminin bugün Kürtler için yenilendiğini belirtmiş. (s.136)

Marian, ölen Ermeniler konusunda Taner Akçam'ın 800 000 sayısını verdiğini, kendilerinin 1.500.000 sayısına alıştıklarını, ölen Ermeniler arasında, tehcir sırasında katledilenler, yorgunluktan, açtıktan, soğuktan ölenler bulunduğunu, soykırımdan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda 1.900.000 Ermeni'nin yaşadığını, bunların 3000 kilise, 2000 okula sahip olduklarını, sayılar savaşının tarih kitaplarının yeniden yazımını engellememesi gerektiğini anlatmış.

Osmanlı Türklerinin Maruz Kaldığı Kıyım

İnsel sadece Ermenilerin değil, bunun yanında "Kafkasya'dan, Balkanlar'dan sürülen ve katledilen Müslümanların da hesaba katılması gerekeceğini" de belirtmiş. (s. 80 ve 135) "70-80'li yıllarda Türk resmi görüşü, ASALA eylemlerini ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermenilerin Rus ve Fransızlara katılarak ihanet etmelerini öne çıkarmış ve olayların tarihsel sıralamasını gizlemiştir" diyen. İnsel'e göre, örneğin, Osmanlı sınırından Rusya'ya kaçan Ermeniler Rus ordusu ile Doğu Anadolu'ya geri geldikleri zaman 1915'te yapılanlardan intikam almak için Müslüman halkı gerçekten katletmişlerdir. (s.80).

Öte yandan, "Ermeni entelektüellerin İstanbul'dan sürülüşünün sembolik tarihi olan 24 Nisan 1915'ten önce Van'da ayaklanan Ermeniler sivil Müslüman halkı katletmişlerdir. Ama bu katliam yüz binlerce Ermeni'nin Orta Anadolu'dan ve Marmara kıyılarından sürgüne yollanmasını haklı kılabilir mi? sorusu, çok kısa zaman önceye kadar sorulmamıştır" (s. 81). Bu soruya Marian'ın verdiği yanıt ta kayda değer: "*Dikkat! Taner Akçam Jön Türk propagandasının öne çıkardığı Van*

ayaklanmasının bölgede yapılan çok sayıda Ermeni kitalinden sonra olduğunu söylüyor. Savaşın başlaması ile Nisan 1915 arasında 55.000 Ermeni öldürülmüş...”

Ermeni Terör Örgütlerinin Eylemleri

Marian “ASALA’nın ilk saldırılarının Ermeni toplumunu bu eylemlerin olumlu medyatik sonuçları ve kendilerini terör olayları ile özdeşleştirilme açmazı arasında bıraktığını, 1981’de bir Taşnak Komando timi tarafından Türk Sefaretine¹⁰ yapılan ünlü Van operasyonundaki rehin alma eyleminde sadece bir korumacının öldürüldüğünü, minimum şiddet kullanıldığını, kendisinin de o akşam Türk Büyükelçiliği önünde yapılan Ermeni nümayişe katıldığını, zira orada Türkler ile kavgalar çıktığını, bu eylemin 26 Ağustos 1896 tarihinde Osmanlı Bankasına yapılan saldırının benzeri olduğunu, o tarihte alınan rehinelere kimsenin ölmediğini” belirtmiştir.¹¹ (İnsel ise Türk temsilciliği ile araları iyi olmadığından o gün büyükelçiliğe gitmemiş)

Marian soru üzerine kendisinin ASALA’ya kuvvetli bir sempati beslemediğini söylüyor ve “uyanış sevincine evet, ama o kadar” diyor, 1984 yılında Esprit dergisinde bir makale yayımladığını ve “teröre hayır, ancak bu terör eylemleri yalınlığı ile terör ya da teröre verilen destek bir çeşit demokratik katılım sağlamıştır ve maalesef bu terör eylemleri diasporada iyi karşılanmıştır” diye yazdığını sözlerine ekliyor. Marian’a göre “Türk makamlarına karşı yapılan suikastlar belleğin uyanmasını sağlayan bir megafon olmuş” (s. 83) Daha sonraki yazılarında ise Marian, soykırımın kabulü lehinde ama terörizmin karşısında tutum aldığını, mensup bulunduğu derneğin Avrupa Parlamentosu’nun 1987 yılında aldığı Ermeni soykırımını tanıma kararı ile sonuçlanan Belçikalı parlamenter Vandemeulebroucke ile yoğun işbirliği yaptıklarını, kararın Ermeni soykırımının tanınmasının Türkiye’nin üyeliğinin koşulu olduğunu belirttiğini vurgulamıştır.

İnsel, “Ermeni terör eylemlerinin Türkiye’nin aktif inkârcılık politikasına katkıda bulunduğunu, Türkiye’nin devletin şiddet kullandığı bir ülke olduğunu, ama devletin her şeye rağmen halkın bu şiddet kullanımını desteklemesini de istediğini” belirtmiştir. (s.82)

10 Saldırı Büyükelçiliğe değil, Paris’teki Türk Başkonsolosluğuna yapılmıştı.

11 Marian eylemin Paris’teki Başkonsolosluğuna yapıldığını, Konsolosun karnından vurulduğunu söylemiyor. Marian 1975 yılında Büyükelçi İsmail Erez’in bir Ermeni katil tarafından şehit edildiğini de hatırlamayı yeğliyor.

Türkiye'nin Avrupa Birliği Adaylığı Konusu ve Soykırım

Marian Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin üye olması için soykırımın tanınmasında ısrar edeceğini düşünüyor. Ermenistan Cumhuriyeti Türkiye'nin AB üyesi olmasının Ermenistan'ı Avrupa'ya yakınlaştıracak bir öge olarak değerlendirmekteymiş. Buna karşı diaspora, inkarcılığın kabulü anlamına gelme riskini taşıdığı için Türkiye'nin AB üyeliğine karşıdır. (s.139) Gene de soykırımın tanınması halinde Ermeniler Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyecekler, hatta onun avukatlığını yapacaklarmış. (s. 138) İnel ise Türkiye'nin AB üyeliğinin gerçekleşmesi konusunda daha mesafeli duruyor Bir süre sonra Türkiye'nin Avrupa'ya gereksinme duymayabileceğine işaret ediyor ama Azeri-Ermeni uzlaşmazlığının esiri haline gelmiş bulunan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesini istiyor.

Arşivler

Marian, tanık kalmadığına göre arşivlerde araştırma yapılmasının özendirilmesini isteyince, İnel İttihat Terakki mensuplarının kendi arşivlerini imha ettiklerini sandığını, ama terk edilen mallar konusunda Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinin bulunduğunu, ayrıca Taşnak arşivlerinde de yararlanılabileceğini belirttikten sonra, 2005 yılında Milli Güvenlik Kurulunun Osmanlıcadan nakledilen kadastro kayıtlarının yayımlanmasını yasakladığını, bunun gerekçesinin Ermenilerin mal talebinde bulunmasına veya soykırımın tanınmasına olanak verilmesi olarak izah edildiğini belirtiyor

Aileler, Çocukluk ve Gençlik Yılları “Cart ve Gart”

Söyleşinin ilk 73 sahifesi İnel ve Marian'ın ailelerini, çocukluk ve gençlik yıllarını birbirlerine anlatmalarına ayrılmış. Marian'ın büyükbabası ve ailesi Bayazıt ve Erzurum göçmeni. İnel'in ailesi ise Serez'den göçmüş. Marian'ın babasının adı Martin Haroyan Ermenistan'da doğmuş. Büyükbaba 1915'te Beyazıt'tan Ermenistan'a kaçmış. Kader Martin'i daha sonra Fransa'ya götürmüş; kimliğini gizlemek için orada Haroyan adını almış.¹² Oğlu, Marian Fransa'da Türk

12 Baba Martin Haroyan Ermenistan'da gazetecilik yaparken 2. Dünya savaşı çıkmış. Görev yaptığı Rus birliği Kırım'da Almanlara teslim olmuş. Haroyan Almanca bildiği için bir Alman subayının tercümanı olmuş- “diğer Ermeniler gibi esir kamplarında çürümemiş”- Fransa'ya ve İtalya'ya Alman subayı ile birlikte gitmiş. (Marian söylemiyor ama) babasının Alman askeri üniformasını giydiği muhakkak. 1944 yılında Alman subayı öldürülünce kaçmış, Paris'te saklanmış, savaş sonunda ortaya çıkmış, doğum yerini Bayazıt, adını Marian olarak beyan edip Fransa'dan siyasal iltica istemiş. O dönemde pek çok Ermeninin Alman üniforması giydiği biliniyor. Ermeni birlikleri kurulduğunu biliyoruz. De Gaulle ile Stalin arasında imzalanmış olan anlaşma gereğince, bu askerler Rusya'ya teslim edilmekteymiş. Doğum yerini ve adını değiştirmemiş olsaydı, işbirlikçi Rus askeri olarak Stalin döneminde herhalde sonu iyi olmazdı.

karşıtı olarak yetişmiş, Fransız Ermenileri bakımından Türkiye lehine olan her şey kötü ve haksız olduğu için acı vericiymiş. (s. 53)

İnsel, gençlik yıllarında eski trajedilerden pek bahsedilmediğini söylüyor. Marian da çocukluk yıllarında soykırımından “cart” (katliam) ve “garttan”(sürgün) söz edildiğini duymuş 1970’li yıllarda Marian da, İnsel de Fransa’da aşırı sol görüşlüymüş. İnsel Fransa Komünist Partisine üyeymiş (s.58). Marian bu dönemde Ermeni soykırımı ve Ermenilere yapılan haksızlık konusundaki çalışmalara katılmış. Türklerden korkuyormuş. (s. 62)

Diyaloga Katılanların “Öğrendikleri”

Diyalogun son bölümü “öğrendiklerimiz” başlığını taşıyor. Her iki konuşmacının üzerinde uzlaşma sağladıklarını belirttikleri öğelerden bazıları şunlardır: (s. 148)

- 1915 olayları zulümler, ayaklanmalar ve siyasal çatışmalar zinciridir;
- Osmanlı devletini yöneten grupta Osmanlı Ermenilerini yok etme iradesi vardı.
- Türkiye Cumhuriyetinin -bu alandaki- sorumluluğunu tanınması gereklidir;
- İnkârın demokrasiye zarar veren bir niteliği bulunmaktadır; Konuşmacıları ayıran husus olayların kendisi değil, bunların tanımlanması hakkında Shoah gibi bir kelimenin kullanımındır; bu konuya ileride dönülmelidir
- Olaylar ve bazı açıklamalar konusunda farklı tepkiler bulunduğu saptanmıştır.
- Diyalogun devamında yarar vardır. Ancak bunun sonsuza kadar süremeyeceğinin ve diyalog tuzağına düşülmesi durumunda bunun ileride daha büyük hayal kırıklıklarına sebep olacağına altı çizilmelidir. Diyalog düğümleri çözer, doğru jestleri ve sözcükleri bulma durumunda olan sivil toplum örgütlerine ve politikacılara yararlı olabilecek malzemeleri bulma hususunda yardımcı olur. (s.151)

Kitabın ekinde bir kronoloji, bibliyografya, Ermenilerden özür dileyenlerin imzaladığı Aralık 2008 tarihli mektup, 60 Ermeni kökenlinin imzaladığı, Türk vatandaşlarına teşekkür mektubu yer almaktadır.

AVUSTURYA' DA ERMENİ DİASPORASI

ARMENIAN DIASPORA IN AUSTRIA

Dr. Ramazan YILDIZ

Öğretmen, Viyana
ramazanyildiz@gmx.at

Özet: Sayıları az da olsa Avusturya'da XVI. asırdan itibaren Ermeniler bulunmuş, ilk gelenler bağımsız Ermenistan davasını anlatarak destek bulmaya çalışmış, daha sonra gelenler ise daha çok ticaret sebebiyle gelmişler ve bilhassa Viyana'ya yerleşmişlerdir. II. Viyana Kuşatması esnasında ve sonrasında Habsburg Hanedanı'na hizmet ettikleri için Avusturya'da Ermeniler'e karşı sempati artmıştır. XIX. asrın başlarında Mehitaristler olarak tanınan Katolik Ermenilerin Viyana'ya yerleşmesiyle ivme kazanan Ermeni artışı, I. ve II. Dünya Savaşlarıyla inkişaf uğramışsa da II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeniler, çeşitli sebeplerle tekrar Avusturya'ya gelmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. Bu makalede, Avusturya'da yaşamış ve yaşamakta olan Ermenilerin yaptıkları çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçları hakkında bilgi verilmiş, kurdukları dernekler kısaca tanıtılmıştır. Ayrıca 1915 tehcirini "soykırım" olarak tanıtmak ve kabul ettirmek için tertip ettikleri toplantılara, vesair etkinliklere temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diaspora Ermenileri, Mehitaristler, Avusturya Ermeni Apostol Kilisesi, Ermeni Dernekleri, Ermeni Faaliyetleri, Ermeni Anma Törenleri.

Abstract: Although few in number, there have been Armenians in Austria since the XVI. century. The first incomers promoted the cause of an independent Armenia and looked for support, whereas the later ones came mostly for business and settled especially in Vienna. Because of their service to the House of Habsburg during and after the First Siege of Vienna, the sympathy towards the Armenians increased in Austria. The increase of Armenians in Austria accelerated with the settlement of catholic Armenians, also known as the Mechitarists, at the beginning of the XIX. century. Even though this acceleration came to a standstill with the I. and II. World Wars, Armenians started to arrive and settle in Austria again after the II. World War. This article gives information about the work of the Armenians who lived and are currently living in Austria, and introduces the communities and organizations they

formed. Further, their meetings and other activities are mentioned, which have the goal to promote the emigration in 1915 as a 'genocide'.

Key Words: *Diaspora Armenians, Mechitarists, Armenian Apostolic Church, Armenian Associations, Armenian Activities, Armenian Commemorations.*

Giriş

Diaspora, kendi ülkelerini terk etmek mecburiyetinde kalıp başka ülkelere yerleşen ve hayatlarını oralarda devam ettiren insanları ifade eden bir kavramdır. Ermeni Diasporası dendiği zaman da, Ermenistan dışında, 102 ülkede yaşayan Ermeniler¹ kastedilmektedir ki bunların az bir kısmı makalemizde ele alacağımız gibi Avusturya'da yaşamaktadır.

Diasporada yaşayan Ermenilerin sayısı hakkında farklı rakamlarla karşılaşmaktayız. Mesela, 2002 tarihinde Viyana Üniversitesi'nde yazılmış bir bitirme tezine göre Ermeni Diasporası, Kuzey Amerika'da 900.000, Ortadoğu'da yaklaşık 400.000 ve Avrupa Birliği ülkelerinde 550.000 (450.000'i Fransa'da) olmak üzere toplam 1.850.000 kişiden oluşmaktadır.² 2003 tarihinde yayınlanmış bir dergide verilen bilgilere göre ise, Ermenistan dışında 102 ülkede toplam 6.000.000 Ermeni yaşamaktadır. Bunların yaklaşık 1.000.000'u Amerika'da, 400.000'i Fransa'da, 2.000.000'u - %50'si Moskova il sınırları içinde olmak üzere - Rusya'da bulunmaktadır.³

Görüldüğü gibi iki veri arasındaki fark astronomiktir. Bu durumda, ilmi bir çalışma olması, yani üniversite bitirme tezi olması münasebetiyle, Ulrike Julika Betz'in tesbitini kabul etmek zarureti vardır. 1901 tarihinde Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin toplam nüfusu 800.000 civarındaydı.⁴ Bunların bir kısmının Rusya'ya, yaklaşık olarak 200.000'inin de 1. Dünya Savaşı'ndan sonra çoğu Fransa ve Amerika'ya olmak üzere çeşitli ülkelere göçtüğü bilinmektedir.⁵ 85-90 sene içinde diasporadaki Ermeni nüfusunun bu kadar artması imkânsız olduğundan Ermeni Diasporası'nı 6.000.000 gösteren makale inandırıcılıktan uzaktır.

1 Tessa Hofmann, *Annäherung an Armenien*, 2. Baskı, München 2006, s. 190.

2 U.J. Betz, *Merkantile, „Diplomatische und Intellektuelle Beziehungen zwischen Armenien und Frankreich (X.Jahrhundert-XX.Jahrhundert)“*, yayımlanmamış mastır tezi, Universität Wien, 2002, s. 81.

3 E.M. Auch ve Uwe Halbach, *Informationen zur Politischen Bildung Aktuell*, Nr. 281, 2003, s.10.

4 Ramazan Yıldız, "Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle ilgili Reformlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 25, ss. 57-82.

5 Wolfgang Gust ve Sigrid Gust, „Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes“, <http://www.armenocide.de>, 1914-08-11-DE-001-V.

Avusturya'daki duruma gelecek olursak, XVI. asırdan itibaren bilhassa Viyana'da, ekseriyeti ticaretle meşgul olmuş olan Ermenilere rastlamaktayız.⁶ Avusturya'da XVII. ve XVIII. asırlarda Katolik-Ermenilerin sayısı kısmi bir artış göstermişti. XIX. asırdan itibaren ise Ermeni Apostol Kilisesi'ne⁷ mensup olan Ermeniler çoğunluğu teşkil etmeye başladılar. Bu artışla beraber mesleklerde de çeşitlilik meydana geldi. Bugün Avusturya'da ticaret yapan Ermenilerin yanında her sahada, doktor, mühendis, mimar, sanatkâr, memur ve işçi olarak çalışan birçok Ermeni vardır.

Avusturya'ya ilk gelen Ermeniler, buraya yerleşmek gayesiyle değil, "Bağımsız Ermenistan" davasına destek bulmak, Avusturya'nın dikkatini Ermeniler ve Ermenistan üzerine çekmek niyetiyle gelmişlerdi. Ermeniler bunları, "Osmanlı ve İranlı'lardan topraklarını kurtarmak için çaba sarf eden ön savaşçılar" olarak görüyordu. Bunlardan bir tanesi, Katolikos Stephanos Von Salmast (1543-1552) idi. Bu Katolikos, 1550 senesi Nisan sonunda Roma'da Papa III. Julius'u (1550-1555) ziyaret ettikten sonra Viyana'ya gelir. Kral V.Karl'ın (1519-1556) sempati ve desteğini kazanmak ister. Dört ay Viyana'da kalır fakat umduğu alaka ve yardımı bulamadığı için Polonya'ya geçer.⁸

Viyana, Ermeniler için önemli bir merkez haline II. Viyana Kuşatması'ndan sonra geldi. Viyana'daki Ermeniler, Türklere karşı Avusturyalılara her türlü desteği verdiler. Bilhassa Türkçe bilenler, Avusturya lehine casusluk yaptılar. II. Viyana Kuşatması'nda, Avusturya'nın yardımına gelen Polonya kralı II. Sobieski'nin ordusu içerisinde de, XVII. asrın başından itibaren Polonya'da yaşayan ve savaşa gönüllü olarak iştirak etmiş olan Ermeniler vardı. Ermenilerin bu fedakârlığından dolayı Avusturya'da Ermenilere karşı sempati arttı. Bilhassa Kral I. Leopold (1658-1705) Ermeniler'e özel ilgi gösterdi. 1698 senesinde Ermeni politikacı İsrail Ory, Ermenistan'ın bağımsızlık planını tanıtmak gayesiyle sürdürdüğü Batı-Avrupa seyahati esnasında Almanya'dan⁹ Viyana'ya uğradığı zaman Kral kendisini kabul etti ve Ermenistan bağımsızlık planına destek sözü verdi.¹⁰

Ermenilere dini hizmet vermek üzere, XVII. asrın ortalarından itibaren Viyana'da iki Ermeni din adamının faaliyet gösterdiğini görüyoruz: Erivan'lı Vardapet¹¹ Nerses ve Vanand'lı Piskopos Thomas.

6 Michael John ve Albert Lichtblau, *Schmelztiegel Wien-Einst und Jetzt, Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten*, Wien 1990, s.76.

7 Apostol Kilisesi denmesi Gregoryan mezhebinin, Hristiyanlığı Ermenistan'a getiren Apostol Judas Taddhäus ve Apostol Bartolomaïos'un öğretisine dayanmasından dolayıdır. Bunlar on iki havariden idiler.

8 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, s. 26.

9 Ory isimli bu genç Ermeni, Almanya'da Johann Wilhelm adındaki Pfalz (Güneybatı Almanya'da bir bölge) Beyi'ne, Ermenistan'ın bağımsızlığı ile ilgili planı sunduğu zaman Wilhelm bu plana büyük ilgi duyuyor ve Ory'yi bir isyan organizasyonu için Ermenistan'a gönderiyor. Ory isyanı gerçekleştiriyor ama 1699'da tekrar Wilhelm'e gelip plan için kralın desteğini temin etmesini rica ediyor. A.Sanders, *Kaukasien*, München 1944, ss. 283-284.

10 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, s. 26.

11 Vardapetlik, Ermeni Apostol Kilisesi'nde bir payedir ve "baş öğretmen" demektir.

Türkçe de bilen Vardapet Nerses Katolikti ve 1680-1700 arası Viyana'da papazlık yaptı. 1680 yılında ortaya çıkan salgın esnasında gösterdiği hastabakıcılığı hizmetleriyle dikkat çeken Nerses, II. Viyana kuşatmasından sonra Alman-Polonya yardımcı kuvvetlerinin 6 Ekim 1683'te Parkany'de esir aldığı 1200 Türk'ün Hristiyanlığa geçmesi için yaptığı çalışmaları sebebiyle takdir topladı ama asıl takdiri, Tokatlı Gabriel isimli bir Ermeni casusun 1686 yılında, Budapeşte'den Viyana'ya gönderdiği gizli mektupları¹² Ermenice'den Almanca'ya tercüme etmesiyle kazandı.¹³ Nerses'in bu hizmetleri karşılığında kendisine 16 Ocak 1687'de vekâleten, 1692'de asaleten "Saray Papaz Yardımcılığı" ve 1701 senesinde de Stephan Katedrali'nin¹⁴ piskoposluğu verildi.

Piskopos Thomas Vanandetsi ise 1697'nin Mart ayında Viyana'ya geldi. Amsterdam'da kurmak istediği ve gerekirse Ermenistan'a nakledebileceği Ermeni matbaası için mali destek bulabilmek gayesi ile altı ay Viyana'da kaldı. Stephan Katedrali'nde ayinler tertipledi ve bir miktar para topladı. Biri Piskopos Joannes Baptist Mair (14 Ağustos 1697 tarihli), diğeri Kral I. Leopold tarafından kendisine verilmiş olan (5 Eylül 1697 tarihli) iki tavsiye mektubuyla Viyana'dan ayrılıp Amsterdam'a geçti. Antwerpen, Mecheln, Paris ve İngiltere'ye de giden Thomas, 1708 senesinde Hollanda'nın Antwerpen şehrinde ilerlemiş bir yaşta öldü.¹⁵

Tarihi araştırmalar göstermiştir ki, XVII. asrın ikinci yarısında Avusturya tarihinde başka Ermeniler de önemli roller oynamışlardır. Birçok Ermeni, kraliyet sarayının menfaatine Polonya-Macaristan-Avusturya arasında ulak olarak gidip gelmişlerdir. Bunlardan biri casus Johannes Diodato (Owanes Astouatzatur) idi. Johannes, 1648 tarihinde İstanbul'da doğdu. Osmanlı sarayı ile yakın münasebetleri olan tüccar ve kuyumcu Elias Diodato'nun oğluydu ve Viyana'ya ilk kez 1654'te, henüz çocuk yaşta iken babasıyla beraber geldi.¹⁶ Bu aile Türkiye'den Avusturya'ya ihracat yapmaktaydı. İhraç ettikleri mallar arasında kahve ve muhtemelen tütün de vardı. Johannes Diodato 1666'da Viyana'ya yerleşip bir ticarethane açtı. Avusturya Kralı, kahve, çay ve şerbet ticaretini 17.1.1685'te yirmi seneliğine Johannes Diodato'nun

12 Wien, HHStA, Türkei V, Karton 152 ve 153. Casus Johannes Diodato tarafından yazılmış mektuplar da aynı kartonlardadır. Mektupların Ermeniceleri kartonlarda mevcut ama Almancaları yok. O bakımdan mektupların muhtevasını tesbit edemedim. Mektuplar ilgililere muhtemelen şifahi olarak tercüme edilmiştir.

13 Gabriel Tokatetsi, Ersekujvar/Neuhäusel'de yaşayan Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşı idi ve bir Türk hanımla evliydi. Avusturya, 12 Eylül 1685'te bu şehri zapt edip Gabriel'i ailesiyle birlikte esir aldı. Fakat Gabriel kendisini serbest bırakılmayı başarıp hanımını ve çocuklarını Viyana'ya gönderdi. Kısa bir süre sonra, 1 Ekim 1685'te kendisi de Viyana'ya geldi. Burada ailece vafiz oldular ve Hristiyanlığa göre yeniden evlendiler. Sekiz yaşındaki büyük kızını, hanedana mensup bir gümrük müdürü ile evlendirdi. Avusturya Devleti tarafından gizli bir vazife ile Budapeşte'ye gönderildi. Türk askerlerinin durumu ile alakalı, Ermenice tuttuğu raporları Viyana'ya gönderiyordu.

Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, ss. 26-27.

14 Viyana'nın kalbi olarak tavsif edilen tarihi en büyük kilisedir. 1683 Viyana Kuşatması esnasında şehir merkezine atılan top gülleleri ile kısmen hasar görmüştü.

15 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, s. 26-28.

16 Karl Teply, „Johannes Diodato der Gründer des Wiener Kaffeehauses“, *Handes Amsorya Zeitschrift für Armenische Philologie* (88), Wien 1974, ss. 90-91.

tekeline verdi. Kim bu imtiyaza rağmen kahve satarsa, beş altın Mark cezaya çarptırıldı. Aslında Viyana'ya ilk kahvehaneyi açan kişi Georg Franz Kolschitzky değil, Johannes Diodato'dur.¹⁷

Kolschitzky de Ermeni idi. 1644'te Polonya'nın Sambor şehrinde doğan Kolschitzky, 1660'ta Viyana'ya yerleşti. Türkçe bildiği için Viyana Kuşatması esnasında kuryelik yaptı ve bu sayede Habsburg hanedanı nezdinde değer kazandı. 1684'te maaşlı olarak Kralın Türklerle irtibat kuracak kuryesi olarak vazifelendirildi.¹⁸ II. Viyana Kuşatması esnasında casusluk hizmeti verenlerden birisi de Nurveli Şahindi.¹⁹ Görüldüğü gibi, sayıları az da olsa, XVII. asırda Avusturya'da, devlete ajan olarak hizmet eden etkili bir Ermeni grubu vardı ve hepsi de hizmetleri karşılığında bir takım mazhariyetler elde etmişlerdi.

XVIII. asır boyunca, Ermenilerin Avusturya'ya gelmeye ve bilhassa Viyana'ya yerleşmeye devam ettikleri, daha önce hatırlatılmış idi. Nitekim Avusturya Devlet Arşivi'nde bulunan bir defterdeki²⁰ kayıtlara göre, 10 Ocak 1767 tarihi itibarıyla Viyana'da 21 tane Ermeni bulunmakta idi. Defterde 13'ü Türk,²¹ 18'i Yahudi, 21'i Ermeni ve 82'si Rum olmak üzere toplam 134 Türk vatandaşı hakkında oldukça geniş bilgiler verilmektedir. Deftere 10-14 Ocak 1767 tarihlerinde²² kaydedilmiş olan bu Ermenilerin isimleri, doğum yerleri, yaşları vs. şöyledir:²³

1- Karl Topci, Ankara doğumlu, 51 yaşında, Katolik, Johann Chremser'in yanında ikamet ediyor, evli, on altı seneden beri hanımıyla beraber Viyana'da oturuyor, Avusturya vatandaşı, Türkçe tercümanı, aynı zamanda Türk cam tüccarları ile irtibat elemanı.

2- David Alexander, 55 yaşında, Mezopotamya doğumlu, Katolik, Landstrasse'de mukim, evli, Türk vatandaşı, yirmi senedir Osmanlı Devleti'ne vergi ödememiş, on yedi senedir Viyana'da oturuyor ve devamlı burada kalmak istiyor, Thomas Muraca ile ortak bir dükkân işletiyor ve Türkiye'den getirilen malların ticaretini yapıyor, her iki ortak ayrıca Steyr ve Nürnberg'den de Türkiye'ye ihracat yapıyorlar.

17 Karl Teplý, *Die Einführung des Kaffees in Wien*, Wien 1980, s. 104.

18 Karl Teplý, *Die Einführung...*, s. 143.

19 Karl Teplý, "Kalust Nurveli Schahin, Ein Armenischer Geheimagent aus dem Großen Türkenkrieg 1683-1699", *Handes Amsorya Zeitschrift für Armenische Philologie* (87), Wien 1973, s. 332.

20 Wien, HHStA, Türkei V, Karton 27, Collectanea V Konksription der Türken und Türkischen Untertanen in Wien 22 Dezember 1766

21 İsim ve yaşları şöyledir: 1- Molla Hüseyin, 35; 2- Molla Hasan, 36; 3- İmam Emir Ahmed Efendi, 40; 4- Molla Mustafa, 26; 5- Molla Ahmed 35; 6- Veli Paşa, 35; 7- Emir İbrahim Paşa, 35; 8- Emir İsmail, 25; 9- Osman Paşa, 43; 10- Emir Ahmed Karamanlı, 32; 11- Molla Hasan Emir, 26; 12- Molla Mustafa Boşnak, 40; 13- Mustafa Ağa, 33.

22 Deftere Türkler ve Yahudiler 3 Ocak 1767'de, Rumlar ise 19 Ocak 1767'de kaydedilmişlerdir.

23 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, ss. 30-31. Bir kısmı Türk soyadları (Topci, Sandalcı, Sefer) bir tanesi Ermeni ismi (Oskan Ermenice avcı demektir.) diğerleri ise Avrupalı isimler taşımaktadır.

3- Thomas Muraca, 43 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, Landstrasse’de mukim, evli, Türk vatandaşı, Triest’ten Viyana’ya gelmiş, burada kalmak istiyor, David Alexander ile birlikte İzmir’den mal ithal ediyor ve piyasada satıyor, henüz vergi ödememiş.

4- Elias Sefer, 50 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evli, ailesiyle birlikte Landstrasse/Gemeingasse’de mukim, halen Türk vatandaşı, ilk kez, yirmi sene evvel Trinitarien’le birlikte tercüman olarak Viyana’ya gelmiş, son olarak da beş sene önce Romanya’dan buraya gelmiş, Regensburger-Hof’ta Türk mallarının ticaretini yapıyor ve devamlı olarak burada kalmak istiyor.

5- Paul Sandalcı, 36 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, hanımıyla birlikte Hoerner/Hohen Markt’ta mukim, dokuz sene evvel Venedig ve Tirol üzeri Viyana’ya gelmiş, Avusturya vatandaşlığı almış, burada kalmak istiyor, perakendeci.

6- Johann Jakob, 48 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evli, hanım ve çocuklarıyla Leopoldstadt’da mukim, on dokuz sene evvel Avusturya’ya gelmiş, Avusturya vatandaşı olmuş, burada kalmak istiyor, geçimini terzilikle sağlıyor.

7- Paul Deodat, 37 yaşında, Mezopotamya doğumlu, Katolik, evli, hanım ve çocuklarıyla birlikte Landstrasse’de mukim, önceleri Türk vatandaşı idi, şimdi Avusturya tebaasına geçmiş, Avusturya’ya on iki sene önce gelmiş, dükkânı yok, bir Arap adına Şam malları satıyor.

8- Johann Paul, 50 yaşında, Mezopotamya doğumlu, Katolik, evli, hanım ve çocuklarıyla Leopoldstadt/Jägerzeile’de mukim, yaklaşık on yıl önce İtalya üzeri Viyana’ya gelmiş, Avusturya vatandaşı fakat henüz hiç vergi ödememiş, bir dükkânı var ve Türk malları satıyor.

9- Johann Prima, 35 yaşında, Ankara doğumlu, Katolik, evli, hanım ve çocuklarıyla birlikte Rotertum terzilerinde kalıyor, on sene önce Livorno ve Triest üzeri Viyana’ya gelmiş, önceleri Türk vatandaşı imiş, şimdi Avusturya vatandaşı olmuş, devamlı Avusturya’da kalmak niyetinde, dükkânı yok ama kahve ve üzüm gibi Doğu mamulleri ticareti yapıyor.

10- Jeremias Samson, 50 yaşında, Mezopotamya doğumlu, Katolik, evli, hanım ve çocuklarıyla birlikte Goldenes Kreuz/Lerchenfeld’de ikamet ediyor, yirmi beş sene evvel Türkiye’yi terketmiş ve on sene önce İtalya üzeri Viyana’ya gelmiş, önceleri Türk vatandaşı iken şimdi Avusturya vatandaşı olmuş, diğerleri gibi Avusturya’da kalmak istiyor, Paul Deodat gibi Abdullah isminde bir Arap’ın mallarını satıyor.

11- Michael Bellan, 27 yaşında, Halep/Suriye doğumlu, Katolik, bekar, Spittelberg'de mukim, annesi hala Türkiye'de ikamet ediyor, babası ruhani ve burada yaşıyor, yaklaşık on sene önce Venedig ve Triest üzeri Viyana'ya gelmiş, hala Türk vatandaşı, pazarda Şam'dan gelen Doğu malları satıyor.

12- Johan Morakowicz, 32 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evli değil, Türk vatandaşı, Josefstadt/Roten Herz'de mukim, altı - yedi sene önce Türkiye'den kaçıp Polonya üzeri Avusturya'ya gelmiş, devamlı Viyana'da kalmak istiyor, perakendecilik yapıyor.

13- Johan Oskan, 32 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, çok hasta, annesiyle birlikte Salzgies'de mukim, çocuk iken İslam'a girmeye zorlanmış, annesiyle İtalya'ya sonunda Viyana'ya gelmiş, fakirler ve Katoliklerin yardımlarıyla yaşıyorlar.

14- Anton Gentilhomo, 48 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, Avusturyalı bir hanımla evli, ailesiyle birlikte Griesler/Hohen Markt'da mukim, on altı sene evvel Eflak-Boğdan üzeri Viyana'ya gelmiş ve Avusturya vatandaşlığı almış, kendisinden kimse bir şey istemediğinden henüz vergi ödememiş, dükkânı yok ama Avusturya-Türkiye arası altın ticareti yapıyor.

15- Anton Melchior, 42 yaşında, Anadolu/Harpüt doğumlu, Katolik, evli, hala Türk vatandaşı, hanımı ve çocuklarıyla Mariahilf/Zwei Lustigen Bauern'de mukim, bidayette İtalya'ya, on beş sene evvel de Kronstadt üzeri Avusturya'ya gelmiş, on iki yıldan beri de Viyana'da oturuyor, dükkânı yok ama Şam'dan gelen haç, pipo, tütün gibi şeylerin ticaretini yapıyor.

16- Stephan Annamaz, 51 yaşında, Nahcivan doğumlu, Katolik, evli, iki çocuk sahibi, Avusturya vatandaşı, Landstrasse'de mukim, on sekiz sene evvel Amsterdam'a gelmiş, sonra Polonya'ya geçmiş, nihayetinde Viyana'ya yerleşmiş, dükkânı yok ama Şam'dan gelen malların satışını yapıyor.

17- Christoph Stephan, 44 yaşında, Nahcivan doğumlu, Katolik, Türk vatandaşı, evli, dört çocuğu var, Marihilf/Grünen Kapelle'de mukim, on dört sene önce Polonya üzeri Avusturya'ya gelmiş, sonra İtalya'ya (Venedig, Livorno, Roma) geçmiş, fakat son on senedir Viyana'da oturuyor, dükkânı yok ama Şam'dan gelen haçlar vs. satıyor.

18- Martin Thomas, 48 yaşında, Mezopotamya doğumlu, Katolik, evli, çocukları var, Avusturya vatandaşı, ailesiyle birlikte Lerchenfeld/Goldenes Kreuz'da mukim, on bir sene evvel Triest üzeri Viyana'ya gelmiş ve Şam'dan gelen eşyalar satıyor.

19- Emmanuel Baptista, 24 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evlenmemiş, Avusturya vatandaşı, Leopoldstadt/Goldenes Kreuz'da mukim, on altı sene evvel bir kez Avusturya'ya gelmiş ama şimdi iki seneden beri Viyana'da ikamet ediyor, Gabriel Giuseppe ve Hacı Musa ile beraber Türkiye ve Suriye'den Doğu malları ithal ediyor ve Türkiye'ye süs eşyaları ve başka mallar ihraç ediyor.

20- Anton Paul, 23 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evlenmemiş, Türk vatandaşı, Leopoldstadt/Haus des Sperlbauer'de mukim, Viyana'ya ilk kez dört sene önce gelmiş fakat kısmen Brünn ve Olmütz'de de kalmış, Türkiye'den mallar ithal edip onları Viyana'da satıyor.

21- Martin Dövlet, 37 yaşında, İstanbul doğumlu, Katolik, evli, Avusturya vatandaşı, hanımıyla birlikte Leopoldstadt/Weissen Gattern'de mukim, dokuz sene önce Viyana'ya gelmiş, bir Türk'ün yanında tercüman olarak görevli, devamlı Avusturya'da kalmak niyetinde.

Mezkûr defterde kayıtlı 21 Ermeni hakkında, defterden yukarıdaki bilgileri çıkartan Gregoryan Başpiskoposu Krikorian, tamamının istisnasız Katolik olmasına ve çoğunun Avrupalı isimler taşımasına, ayrıca defter kayıtlarının üzerinden sadece elli sene geçtikten sonra Avusturya için bu kadar önemli işler yapmış olan bu Ermenilerin izine hiç bir şekilde rastlanmamış olmasına taaccüp ediyor. Bir Avrupa ülkesinde yaşamış olan bu Ermenilerin, bir kaç sene içerisinde asimile olup erimelerinin, bir Ermeni başpiskoposu tarafından tespit ve itiraf edilmesi, Anadolu'daki Ermeni isyanlarında ruhanilerin oynadıkları roller düşünüldüğünde bir hayli manidardır.

XVIII. asrın 70'li yıllarında, Avusturya'daki Ermenilerin sayısının, iki sebepten dolayı bir miktar arttığını görüyoruz. Şöyle ki, Mehitar²⁴ adında bir Ermeni papazın 8 Eylül 1701'de İstanbul'da kurduğu Katolik "Aziz Antonya Tarikatı"²⁵ ruhaniler meclisinin bir kolu, tarikat tarafından yapılan reformların bir kısmını reddettiği için, tarikat merkezi San Lazzaro'yu terk edip 1773'te Avusturya'nın bir liman şehri olan Triest'e yerleşti.²⁶ Bunlar kendilerini Mehitaristler olarak isimlendirdiler.²⁷ O tarihlerde Triest'te çok sayıda Ermeni asıllı tüccar vardı.²⁸ Bu

24 Mehitar, 7 Şubat 1676'da Sivas'ta doğdu. 17 Mayıs 1696'da 20 yaşında papaz olarak kutsandı. 8 Eylül 1701'de İstanbul'da kendi tarikatını kurdu. Sivaslı Rahip Mehitar'ın arzusu, dini eserleri yayarak Ermenilerin kültür ve kültürel mirasını sürdürmek ve Ermeni halkına dini ve kültürel hizmet vermektir. Mehitar, 27 Nisan 1749 yılında 74 yaşında, San Lazzaro adasında öldü.

Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, ss.20-24

25 Mehitar ruhaniler meclisini Aziz Antonius'un tesbit ettiği kuralları baz alarak belirlediği için tarikat bu isimle anılmakta idi. Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, s.154.

26 25 Aralık 1805 tarihinde imzalanan "Preßburger Andlaşması" ile Avusturya, Triest şehri kaybedince ortam Mehitaristlerin çalışmaları için namüsaait hale gelmişti. Bunun üzerine Triest şehrinde ikamet eden Katolik Mehitaristler 1810/1811'de Viyana'ya geçtiler ve kendilerine tahsis edilen Kapuziner manastırına yerleştiler. Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, ss.33, 39

27 P. Vahan Hovagimian, *Die Mechitaristenkongregation...*, ss. 41-44.

28 Doğu ticaretinin büyük bölümü XVI. - XVII. asırlardan beri Ermenilerin elindeydi. Michael John ve Albert Lichtblau, *Schmelztiegel Wien -Einst und Jetzt, Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten*, Wien 1990, s.76.

tüccarlar Mehitaristlerin çalışmalarına büyük destek verdiler. İki sene sonra, 30 Mayıs 1775'te, Mehitaristlere Avusturya Kraliçesi Maria Theresia tarafından 53 maddelik bir imtiyazlar belgesi verildi. Bu imtiyazlar sayesinde gerek ruhani, gerekse ruhani olmayan Ermeniler, Avusturya vatandaşları gibi menkul ve gayr-i menkul her türlü mallara sahip oldular.²⁹ Kraliçenin verdiği bu belge, Mehitaristlere aynı zamanda vatandaşlık hakkı da vermiş oluyordu. Nitekim I. Dünya Savaşı esnasında Anadolu'da bulunan Mehitaristler, Osmanlı makamlarınca askere çağrıldıklarında, Avusturya diplomatlarıyla irtibat kurup Avusturya vatandaşı olduklarının tasdik edilmesini istemişlerdi. Avusturya da onların kendi vatandaşları olduğunu beyan edip, ona göre muamele görmelerini talep etmişti.³⁰

Makalede çokça zikredilen Mehitaristler hakkında kısaca bilgi vermekte fayda var. Bilindiği gibi Ermenilerle Batı ve Orta Avrupalılar arasındaki münasebetler Haçlı Seferleri ile başlamıştı. XIV. ve XV. asırlarda bu münasebetler Roma'dan, Doğu Anadolu, Gürcistan ve İran'a giden misyonerlerle devam etmişti. XVII. ve XVIII. asırlarda Papalık, Batı Anadolu ve İstanbul'daki Ermenileri kazanabilmek için yeni bir teşebbüste bulunmuştu. Bu çalışmalar esnasında Ermeni papazı Sivaslı Mehitar (1676-1749) Roma-Katolik Kilisesi'ne girmeye karar verdi. Sivaslı Mehitar, henüz yirmi beş yaşında olmasına rağmen 1701 tarihinde İstanbul'da "Aziz Antonya Tarikatı"nı kurdu. Bu tarikat bazı sebeplerden dolayı İstanbul'u terk etmek mecburiyetinde kaldı.³¹ 1703-1714 arası Yunanistan'da, Mora Yarımadası'nda, Modon'da faaliyetlerini sürdürdü. Bu arada Mehitar, Vatikan tarafından tanınmak için tarikat prensiplerini Aziz Benedikt tarafından ortaya konmuş olan prensiplerle değiştirdi. Papa XI. Clemens de, 1711'de Mehitar'ın Ruhaniler Meclisi'ni tasdik etti. Bu sebepten dolayı Mehitaristlerin bir adı da Benediktçi Ermenilerdir. Osmanlılar Mora Yarımadası'nı 1714'te Venediklilerden alınca, tarikat mensupları Venediklilerin elinde bulunan San Lazzaro adasına geçtiler. 1717'den beri tarikat merkezi San Lazzaro adasında bulunmaktadır.³²

Avusturya'da, Ermeni nüfus artışının 2. sebebi ise şu idi: 1774/1775'te Bukowina'nın Avusturya'ya geçmesi münasebetiyle, eski bir Ermeni Ortodoks Kilisesi olan Suczawa Ermeni Apostol Kilisesi (şu anda Romanya'dadır) Avusturya idaresine girdi.³³ Kilise cemaati iki papazın hizmet verdiği 120 aileden müteşekkildi. Dört tane kiliseleri ve bir de okulları vardı.³⁴

29 A.Sanders, *Kaukasien*, München 1944, ss. 283-284.

30 Wien, HHStA PA XII 464 Wien, 24 November 1915 Nr. 5327. ; Atılgan İnanc, *Das Kriegsjahr 1915 Reaktion, Österreich-Ungarns auf die Umsiedlung der Armenier innerhalb des Osmanischen Reiches anhand von Primaerquellen*, yayımlanmamış doktora tezi, Wien 2003, ss. 177-182.

31 Katolik inancı Ermeniler arasında hoş karşılanmadığından, Mehitar ve taraftarları İstanbul'daki mezhep kavgalarından kurtulmak için 1703'te Venedik'e bağlı Modon'a geçtiler.
Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien- Köln 1990, ss. 20-24.

32 P.Vahan Hovagimian, *Die Mechitaristenkongregation...*, s. 42.

33 1514'den 1769'a kadar Osmanlı idaresinde kalan Bukowina, 1769'dan 1775'e kadar Rus idaresinde kalmıştı.

34 Jasmine Dum-Tragut, *Armenier in Österreich*, Graz 1995, ss. 9-10.

Kral II. Josef 19 Haziran 1783'te bu cemaati ziyaret edip kendilerine Katolik-Ermenilerle eşit haklara sahip oldukları, dini hayatlarında tamamen serbest oldukları, istedikleri yere yerleşip ticaret yapabilecekleri hususunda bir belge verdi. Bu belge, 4.7.1783'te kararname olarak yayımlandı ve Ermeni-Apostol Kilisesi yalnız Burkowina'da değil ülkenin her yerinde resmen tanınmış oldu.³⁵

XIX. asrın başlarından itibaren Viyana'daki Ermeni artışı ivme kazandı. Bu artışta, Mehitaristlerin Viyana'ya yerleşmelerinin şüphesiz payı vardır. XX. asrın ilk yarısında vuku bulan dünya savaşları sebebiyle darbe alan bu süreç daha sonra yeniden devam etti ve 1960'lara gelindiğinde Viyana'da Ermeni cemaati yaklaşık 350 kişiye ulaştı. Avusturya ekonomisinin sıçrama yapması münasebetiyle 1970'li yıllardan itibaren Türkiye'den Avusturya'ya gelen Ermeniler oldu. Lübnan'daki iç savaş sebebiyle, 1975'te oradaki Ermenilerin de bir kısmı Avusturya'ya göç etti. İran'daki İslam Devrimi sebebiyle, 1979/80 yıllarında İran'dan da birçok Ermeni Avusturya'ya gelip Viyana ve civarına yerleşti. Avusturya'daki Ermeni sayısı 2001 senesi itibariyle 3500 olmuştu.³⁶ Sonradan Avusturya'ya Ermenistan'dan da epeyce Ermeni geldi. 2002 senesinin ilk yarısında, Avusturya'ya iltica eden milletlerin içerisinde Ermeniler 1429 kişi ile beşinci sırada yer aldılar.³⁷

Bugün Avusturya'nın Viyana, Graz, Linz ve Salzburg gibi hemen hemen bütün şehirlerinde ve hatta her kasabasında Ermeni bulunmaktadır. Şu anda Avusturya'da yaşayan Ermeni sayısının 7.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir ve ekseriyeti Viyana'da yaşamaktadır. Bunların 5.000 kadarı Apostol Ermeni Kilisesi'ne mensuptur.

Ermeni Diasporası'nın Dini Faaliyetleri

Avusturya'daki Ermenilerin dini faaliyetleri dendiğinde Katolik Ermenilerle Gregoryan Ermenilerin ayrı ayrı ele alınması icap etmektedir. Zira bu iki cemaat ilmi, siyasi ve içtimai faaliyetlerinde müşterek hareket etseler bile, dini faaliyetlerde müstakil davranmaktadırlar. Bu münasebetle önce Eçmiyazın Ermeni Apostol Kilisesi cemaatinin, sonra da Katolik Ermenilerin dini çalışmalarından bahsedilecektir.

Eçmiyazın Ermeni Apostol Kilisesi milli bir kilisedir. Bu kilise sadece ibadethane değil, aynı zamanda Ermenilerin kimliklerini ve adetlerini muhafaza etmeye çalışan bir müessesedir. Her zaman ve hassaten kriz dönemlerinde Ermeni halkını motive ederek onların kendi özelliklerini korumasını sağlamaya gayret etmiştir.³⁸

35 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, ss. 31-32.

36 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, s. 36.

37 Martin Stübinger, *Reisebericht Armeniens*, 2002 Wien, s. 1.

38 Mesrob K. Krikorian, *Die Armenische Kirche*, düzeltilmiş 2. baskı, Frankfurt am Main 2007, s. 59.

Binaenaleyh, Ermeni ruhanileri, Ermenilerin yaşadığı yerlerde kiliselerin açılmasına daima büyük önem vermişlerdir.

Yukarıda zikredildiği gibi Avusturya XVII. asırdan beri Ermenilerin yaşamakta olduğu bir yerdir. Avusturya'da Ermeniler, başlangıçta ekseriyeti Habsburg Hanedanı'na³⁹ ajanlık yapan tüccarlardan müteşekkil küçük bir cemaat iken sayıları devamlı olarak artmıştı. Artış daha ziyade Apostol Kilisesi'ne mensup olan Ermenilerde olmuştu. Bu sebepten dolayı İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varzapetian (1874-1884) 1877 senesinde, Viyana'da bir Gregoryan kilisesinin inşa edilmesi için Avusturya devletine müracaatta bulunmuştu.⁴⁰ Zamanın Kültür ve Eğitim Bakanı, Gregoyan Ermenilerinin dini işleriyle ilgilenmiş olmasına rağmen arzu edilen kilise inşa edilememişti. Bu arada dini ihtiyaçlar, senede bir kaç kez Suczawa'dan gelen papazlar tarafından karşılanmaya çalışılmıştı. Şüphesiz, Viyana ve civarındaki Gregoryan Ermenilerinin daimi bir papaza ihtiyaçları vardı. Bu bakımdan 19 kadar Gregoryan Ermeni, 10 Aralık 1896 tarihinde Aşağı Avusturya Vilayeti'ne, kendilerinin resmen müstakil bir Ermeni cemaati olarak tanınmaları, şayet bu hukuken mümkün olmaz ise Suczawa Ermeni-Apostol Cemaati'nin bir şubesi olarak kabul edilmeleri için dilekçe vermişti.⁴¹ Bu teşebbüs de, o tarihte Viyana'da sadece 100 civarında Gregoryan Ermeni'si bulunduğu ve bu sayıyı Avusturya devleti bir cemaati resmen tanımak için çok az bulunduğu neticesiz kalmıştı. Ayrıca Suczawa'daki Ermenilerin tamamı Avusturya vatandaşı olduğu halde, Viyana'daki Ermenilerin kahir ekseriyeti Avusturya vatandaşı değildi.⁴²

Bu dönemde Gregoryan Ermenilerinin dini ayinlerini nerede icra ettiklerini tam olarak bilemiyoruz. Ancak XX. asrın başlarında bazı Ermenilerin Yunan Ortodoks Kilisesi'nde evlendikleri ve çocuklarını vaftiz ettirdikleri, Suczawa'lı Ermeni ruhanilerinin de ara sıra aynı kilise ve Aziz Georgs Kilisesi'nde ayin yaptıkları bilinmektedir.⁴³

Katolik Ermeniler, yani Mehitaripler, Viyana'da 1810'dan itibaren kiliseye sahip olduklarına göre, Gregorien Ermenilerinin ayin ve vaftiz için Yunan Ortodoks Kilisesi'ni tercih etmeleri, eski şark kiliseleri ile Vatikan arasındaki ihtilafın bariz göstergesidir. İlk Ermeni Apostol ibadethanesi 1912/1913'te 1.Viyana, Dominikaner Bastei, 10 numaradaki binanın çatı katında açıldı. Bu ibadet evi, Suczawa'lı Papaz Aristakes Fesslian öncülüğünde 48 hayırsever Ermeni tarafından açılmıştı ve ibadethaneye Aziz Salvator (Ermenice Surb Prkitsch) ismi verildi.

39 1438-1918 tarihleri arasında Avusturya Devleti'ni yöneten hanedandır.

40 Müracaatı Osmanlı Devleti'nin muvafakatini de bildirerek Viyana'daki Osmanlı elçisi yapmıştı.

41 Avusturya Başbakanlığı Resmi İnternet Sitesi, Religionen in Österreich, Herausgegeben vom Bundes- president, Wien 2007, <http://www.bka.gv.at/DocView.axd?CobId=24314>

42 Wolfdieter Bihl, „Die Armenischen Kirchen im Habsburgerreich“, *Pro Oriente, Religion und Kirchen im alten Österreich*, Wien 1996, ss. 88-89.

43 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, s. 33.

Doğu-Avrupa Başpiskoposluğu doğrudan Eçmiyazın Patrikliği'ne bağlı olduğundan, Aristakes Fesslian'ın halefi olan bazı papazlar direkt Katogigos tarafından görevlendirilmişlerdi. Bu papazlardan biri kilise hukukçusu da olan Vardapet Arsene Gheltdjian idi. Bu vardapet Viyana'da kısa kaldı. Onun ardından 1928'de Romanya'dan, evli bir papaz olan Jeghische Utudjian geldi. Hanımının vefatından sonra kendisine Vardapetlik verildi. 1957'de Katogigos I. Vasken tarafından kendisine Doğu-Almanya'daki Ermenilerin ruhaniliği de verilen Utudjian, Viyana'daki dini hizmetleri otuz sene yürüttü. Utudjian'dan sonra Mesrob K. Krikorian 1959-1961 yılları arasında Viyana'da misafir papaz olarak çalıştı. Krikorian Ocak 1962'de daimi papaz olarak tayin edildi. Papazlığı yanında, kilise inşa derneği başkanlığı da Krikorian'a verildi. Halen Başpiskoposluk vazifesini deruhte eden Krikorian, Avusturya'daki Ermeni Diasporası'nın yüz senelik kilise açma arzusunu gerçekleştirdi. Kilisenin arsa alımı ve inşası, o tarihlerde Londra'da ikamet eden İzmir asıllı, Rose Tricky'nin (kızlık ismi, Hripsime Haladjian) mali yardımlarıyla gerçekleştirildi. Arsa alımı esnasında Erivanlı bir mimar grubu da Viyana'da bulunmaktaydı. Bunlardan Mimar Eduard Sarabian, kilisenin planlarını çizmek için söz verdi. Kısa bir süre sonra, çizilen plan taslağı Eçmiyazın Patrikliği marifetiyle kilise derneğine teslim edildi. Katogigos I. Vasken'in teşvikleriyle dünyanın her tarafından birçok Ermeni ve Ermeni derneği, kilisenin inşasına mali katkıda bulundular. Kilise „Aziz Hripsime Kilisesi“ olarak adlandırıldı ve 21.4.1968'de, Katogigos I. Vasken başta olmak üzere Ermeni Kilisesi'nin önde gelen temsilcileri ve Avusturya devlet ve kilise erkânının iştirakiyle açıldı.

Bu kilise ile Viyana Piskoposluk merkezi olmayı hak etti. Viyana'daki Ermeniler önceleri, merkezi Paris'te bulunan Batı-Avrupa Piskoposluğu'na bağlı idi. 1971'de Almanya'daki Ermeniler bir müddet daha Batı-Avrupa Cemaati'ne bağlı kaldığı halde Avusturya Ermeni Apostol Kilisesi müstakil hale getirildi. Ermeni Apostol Kilisesi 12.12.1972'de Avusturya devleti tarafından resmen “dini cemaat” olarak tanındı. 2 Ocak 1980'de ise Katogigos I. Vasken 994 numaralı fermanıyla, merkezi Viyana olan Orta-Avrupa Piskoposluğu'nu (Avusturya ve Almanya) kurdu. İşveç de buraya bağlandı. Ermeni Apostol Kilisesi sorumlusuna “Patriklik Delegatesi” unvanı verildi. Avusturya'daki Ermeni-Apostol Kilisesi bir taraftan Batı-Avrupa'daki, öbür taraftan da Lübnan, İran, Türkiye ve Amerika'daki Ermeni Cemaatleri'yle yakın ilişkilerini sürdürmektedir. Avusturya'daki Ermeni-Apostol Kilisesi, Ermeniler için toplum hayatının merkezidir. O bakımdan dünyanın her yerinden Viyana'ya gelen Ermeniler, mutlaka Ermeni-Apostol Kilisesi'ni ırkdaşlarıyla tanışmak için ziyaret ederler.⁴⁴ Avusturya'daki Ermeni-Apostol Kilisesi 1963'ten beri Ekümenik Kilise Şurası'nın da üyesidir.⁴⁵

44 Mesrob K. Krikorian, „Die Armenier in Österreich“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, ss. 32 -36.

45 Dietmar W. Winkler, „Die Armenisch-Apostolische Kirche und die Ökumene“, *Armenische Liturgien*, Graz-Salzburg 2001, ss.45-57.

Her ne kadar Viyana, mezkur kilise sayesinde bu mazhariyete nail oldu ise de, Avusturya'nın önemli şehirlerinden Graz, Linz, Salzburg, ve Klagenfurt'ta yaşayan Ermenilerin hala kiliseleri ve papazları yoktur. Binaenaleyh, Ermeni Başpiskoposluğu, Viyana dışındaki Ermenilere sadece vaftiz, nikâh merasimi ve ölülerin defni gibi ailevi konularda dini hizmet verebilmektedir.⁴⁶ Piskoposluk, evveleminde Graz ve Linz'de mahalli çözüm aramaktadır. Yani oralarda birer kilise inşa etmek veya ibadethane açmak ve devamlı olarak dini hizmet verecek birer papaz tayin etmek için çalışmaktadır. Graz'da şimdilik ayda bir defa Kalvarienberg kilisesinde bir ayin yapılmaktadır. Bu Katolik kilisesinde dini görüşmelerin yapılması ve vaki sorulara cevap verilmesi için Ermenilere çarşamba günleri bir de oda tahsis edilmiştir.⁴⁷

Avusturya Ermenileri 2001 yılında, Hristiyanlığın, Ermenistan'da resmi din olarak kabul edilmesinin 1700. yılını ayinlerle kutladılar. Bu vesile ile 3. Viyana, Kollonitz sokak, 11 numaralı cemaat merkezinin bahçesine 18 Kasım 2001'de bir de anıt diktiler. Bu anıtın açılış törenine Ermenistan'dan Katholikos II. Garegin de katıldı.⁴⁸

Katolik Ermenilerin, yani Mehitaristlerin dini faaliyetleri de kilisenin normal ayinleri ve belli günlerin kutlaması şeklinde icra edilmektedir. Mesela 1901 yılında, Viyana'da Mehitar tarikatının kuruluşunun 200. yılı münasebetiyle 200.000 kişinin iştiraki ile bir dini alay tertip etmişlerdi. I. Dünya Savaşı başladığı zaman Mehitaristlerin faaliyetleri de diğer Ermenilerin faaliyetleri gibi kesintiye uğramıştı. Zira Osmanlı vatandaşı olanlar askere gitmek üzere ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardı. O bakımdan Mehitaristler faaliyetlerini Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'ya kaydırmışlardı. Bir kısmı da Amerika'ya göçmüştü. Bunlar da diğer Ermeniler gibi Viyana'ya yeniden II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelmeye başladılar. Mehitaristler, 1961 yılında Viyana'ya yerleşmelerinin 150. senesini ayinlerle kutladılar.⁴⁹

46 Jasmine Dum-Tragut, *Armenier in Salzburg - Eine Unbekannte Christliche Gruppe, Ostkirchliches Christentum in Salzburg*, Salzburg 2006, s. 52

47 Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Armenisch- Apostolische Kirchengemeinde Österreichs, Sektion Steiermark (Avusturya Ermeni-Apostol Kilisesi Cemaati, Steiermark Şubesi), http://www.aakg.at/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=12&Itemid=58.

48 Garegin II. Kasım 2009'da tekrar Viyana'ya gelecektir. Zira Garegin II. nin çağrısı üzerine, 2006'da kurulan "Ermeni Apostol Kilisesi Gençlik Organizasyonu" her sene, Katogigos başkanlığında Ermenistan ve diyasporadan gelen delegelerin katılımı ile Eçmiyazin'de yaptığı mutad toplantısını, bu sene Avusturya Ermeni Apostol Kilisesi yönetim kurulu ve cemaat papazının teklifi üzerine, Kasım 2009'da Viyana'da yapacaktır. Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, "Pan Armenian Church Youth Organization" (Pan-ACYO), <http://www.armenian.at/>

49 P. Vahan Hovagimian, *Die Mechitaristenkongregation...*, s. 43.

Ermeni Diasporası'nın İlmî ve Kültürel Faaliyetleri

Avusturya'da Ermenilerin gösterdiği ilmî faaliyetlerin neredeyse tamamı Mehitaristler tarafından yapılmıştır. Bunda tarikatı kurarken Mehitarın tesbit ettiği üç prensibin şüphesiz büyük payı vardır. Bu üç prensip: Dini ihtiyaçları karşılamak, gençleri eğitmek ve ilmî faaliyetleri sürdürmektir.⁵⁰

Ermenilerin var olmasında Ermeni alfabesinin müstesna bir yeri vardır. Ermeni alfabesi 406 yılında, Keşiş Mesrop Mastoc tarafından icat edilmiştir.⁵¹ Bir milletin varlığını devam ettirebilmek için dilini unutmaması gerektiği, üzerinde ittifak edilen bir gerçektir. Bu münasebetle Mehitaristler, 1810/1811'de Viyana'ya geldiklerinde iskân edildikleri Kapuziner Manastırı'nın müstemilatında tarikat matbaasını kurmuşlardı. Matbaanın bazı kısımlarını Triest'ten beraberlerinde getirmişlerdi. Bu matbaada ilk basılan eser, Temmuz 1812'de yayınlanan "Azize Genç Kadının Hayatı" isimli kitaptır ve Ermenice olarak basılmıştır.⁵² Mehitaristler için Ermeni dilinin gramerini öğrenmek ve öğretmek ihmal edilemez bir vazife idi. Bu münasebetle Viyana Ermenileri 1840'lı yıllarda klasik Ermenice üzerinde çalışmalar yaptılar. Arsen Aydınian (1824-1902) 1866 yılında Viyana'da modern Ermenice'nin kurallarını tespit ettiği iki ciltlik bir gramer kitabı yayınladı.⁵³ 1887'de de Arsen Aydınian öncülüğünde Mehitaristler, "Handes Amsorya" adında Ermenice ve Almanca bir aylık dergi yayınlamaya başladılar.⁵⁴ 1989'da yayınına son veren bu dergi milletlerarası şöhrete sahip bir bilim dergisiydi. Ayrıca Mehitaristler, Ermeni felsefesi ile de ilgilendiler ve bu meyanda bir çok Avrupa klasiğini Ermenice'ye tercüme ettiler.⁵⁵

Kurdukları kütüphanede 200.000 cilt eser vardır ve Viyana'nın 3. büyük kütüphanesidir. Kütüphanede 3000 kadar Ermenice el yazması mevcuttur.⁵⁶ Dünyanın her yerinde basılmış olan Ermenice kitap ve dergilerin birer nüshasını kütüphanede bulmak mümkündür. Kütüphanede, XVII. asırdan XX. asra kadar Ermeni alfabesiyle yayınlanmış olan Türkçe eserler de mevcuttur.⁵⁷

50 Mehitaristlerin okul açma faaliyetlerine ağırlık verdikleri gözden kaçmamaktadır. Mehitar İstanbul'a büyük önem veriyordu. O bakımdan 3 Ocak 1825'te İstanbul'da resmi bir okul açtılar. Aslında 1811'den beri İstanbul'da iki tane küçük okulları vardı. Yaz okulu Kandilli'de, kış okulu da Pera'da idi. Okulun 2 öğretmeni ve 20 talebesi vardı.

Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, s. 45.

51 Mesrob K. Krikorian, *Die Armenische Kirche*, Frankfurt am Main 2002, s. 28.

52 P. Vahan Hovagimian, *Die Mechitaristenkongregation...*, ss. 42-43.

53 Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, ss. 194-197.

54 1847 yılında yayına başlayan haftalık Jewropa (Avrupa) dergisi 1863'te kapanmıştı. Handes Amsorya dergisi onun yerini de doldurmuş oldu.

55 Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, ss. 215-216.

56 P. Vahan Hovagimian, *Die Mechitaristenkongregation...*, s. 43.

57 Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, s. 142.

Mehitar manastırının bir bölümü bugün müze olarak kullanılmaktadır. Bu müzede sergilenen sayısız sanat eserlerinin içerisinde XIX. asrın sonları ve XX. asrın başları itibarıyla Amasya, Kars, Kayseri, Trabzon ve Erzurum illerinden elbiseler yer almaktadır. Madeni paralar bölümünde de 1500 kadar Arap, Osmanlı ve diğer Doğu ülkelerinin madeni paraları bulunmaktadır.⁵⁸ Mehitaristler 2010 tarihinde Viyana'ya gelişlerinin 200. yılını kutlayacaklar. Kutlama gününe kadar bir müze projesini hayata geçirip açılışını yapacaklar. Bu müze, Viyana Mehitarist Tarikatı'nın dünyaca ünlü kültür hazinelerinin sergileneceği, dört katlı bir bina olacak ve Kafkasya sanat ve kültürünün ihtişam ve güzelliğini yansıtacaktır.⁵⁹

Gregoryan Ermenilerin kültürel çalışmalarına gelince, bunlar da Ermenice'nin genç kuşaklar tarafından unutulmamasına büyük önem vermektedirler. Bunun için 1981 senesinde "Hovhannes Şiraz" okulunu açtılar. Okul bünyesine 1996 senesinde bir de kreş eklediler. Hovhannes Şiraz bu gün 12 derslik ve 13 öğretmenle, 100-150 öğrenciye hizmet veren özel bir okuldur. Okulu bitirmiş olmak için 12 sene devam etmek gerekmektedir.⁶⁰ 8. sınıfa kadar Ermenice ayrı bir ders olarak okutulmaktadır. Son dört sene ise Ermenice, Ermeni tarihinin ve edebiyatının ağırlık noktasını oluşturmaktadır.⁶¹

Ermeni Diasporası'nın Siyasi Faaliyetleri

Şunu hemen belirtelim ki, Avusturya'da Ermeni asıllı parlamenterler ve Ermeni lobisi yoktur. Bu durum şüphesiz buradaki Ermenilerin azlığından ve 1915 Ermeni tehciri esnasında Avusturya ve Türkiye'nin aynı cephede yer almasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Ermeni meselesi, gerek eyalet parlamentolarında gerekse ülke parlamentosunda, Türk karşıtı ırkçı politikacılar tarafından, önergeler verilerek gündeme getirilmekte ve Türkiye'nin soykırımla suçlanması istenmektedir.

Parlamentoya konu ile ilgili en son önerge 25 Kasım 2008 tarihinde FPÖ (Avusturya Hürriyet Partisi) Başkanı Heinz-Christian Strache⁶² ve bir kaç arkadaşı tarafından verilmiştir. Verilen önergenin muhtevası şöyledir:

58 Mari Kristin Arat, *Die Wiener Mechitaristen*, Wien-Köln 1990, ss. 145-146.

59 Pro-Orient Vakfı İnternet Sitesi, 200 Jahre Mechitaristen in Wien (2010) - Start des Museumprojekts (2005), <http://www.pro-orient.at/?site=ve20050303115218>.

60 Dört sene ilk okul, dört sene orta okul ve dört sene de lise kısmı olmak üzere.

61 Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Hovhannes Schiraz Schule, http://www.aakg.at/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=11.

62 Strache daha önce eyalet parlamentosunda bulunduğu sırada, 25.10.2006'da aynı konuda bir önerge vermişti. Önerge görüşülürken Strache, tarih okumaya davet edilmiş, ucuz politika yapmakla itham edilmiş ve önerge reddedilmişti. Viyana Eyalet Parlamentosu Resmi İnternet Sitesi, <http://www.wien.gv.at/mdb/gr/2006/gr-013-w-2006-10-25-058.htm>.

25.11.2008 tarihinde, Strache ve başka milletvekillerinin verdiği, Avusturya hükümetinin Türkler tarafından yapılan Ermeni soykırımını kınaması ile alakalı önerge:

“1894 tarihinden 1915 soykırımı başlayana kadar, Türkler tarafından yapılan çok sayıda saldırı sonucu, tahminlere göre 200.000-300.000 Ermeni öldürülmüştür. 24 ve 25 Nisan’da, İstanbul’da ikamet eden toplam 2000’in üzerinde Ermenilerin politika, ekonomi ve kültür öncüleri tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş ve sonra da büyük kısmı öldürülmüştür. Ermeniler, 1915 Temmuz’una kadar ana ikametgâhları olan yedi yere yığılmışlar, orada ya Türk polisleri ve İttifak Devletleri askerlerince öldürülmüşler veya İçişleri Bakanı Talat’ın emriyle, 27 Mayıs 1915’ten itibaren geçit vermez sıradağlar veya çöller üzeri Halep’e doğru ölüm yolculuğuna gönderilmişlerdir. Talat açıkça, Türkiye’de ikamet eden bütün Ermenilerin kökünün kazınmasına dair emir vermiştir. Bunu takip eden iki sene içerisinde, tehcir ve katliamlara karşı askeri tedbir almak tehdidinde bulunan Alman General Liman von Sanders’in bulunduğu İstanbul ve İzmir haricindeki Batı Anadolu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler de sürülmüşler ve öldürülmüşlerdir. Yaklaşık 500.000 Ermeni’nin firar edebildiği ölüm yolculuğunda, firar edemeyenlerden ancak 100.000 kişi hayatta kalabilmişti. Çeşitli tahminlere göre 600.000 ila 1.500.000 Ermeni ölmüştü. Soykırımdan kurtulan yüz binlerce Ermeni mecburen göç etmişti.

Ekim İhtilali neticesinde Kafkasya’daki Rus hükümeti düşünce, Türk birlikleri Ermenileri yok etmek ve bir Ermeni devletinin kurulmasını engellemek için bölgeye yürümüşlerdi. Orada yaklaşık 175.000 Ermeni öldürülmüştü.

Hristiyan halklar için 1922 Türk-Yunan savaşındaki büyük aksiliklerden sonra, Anadolu toprakları üzerinde Smyrna’da (bu gün İzmir) yeniden Hristiyan katliamı başlamıştı. Lozan Antlaşması’nda (1923) neredeyse 5.000.000 Hristiyanın tamamı - Ermeniler, Rumlar, Arap ve Aram (Ortodoks Süryaniler, Nestoryanlar, Keldaniler) Hristiyanları - bertaraf edilmişti. Sadrazam Damad Ferid Paşa, 11 Haziran 1919’da cinayeti açıkça itiraf etmiştir. Türklerin babası Kemal Atatürk, 1920’de Ermeni soykırımını meclis önünde “geçmişin utanç veren olayı” olarak nitelemiştir. Sonraki Türk hükümetleri Ermeni soykırımını inkâr ederek katliamları savaş halinin neticeleri olarak gösterdiler. Keza, Ermeni soykırımı ve tehcir sonrası da Türkiye’de Ermeni kültür varlıklarının yok edilmesi devam etti. Daha 1998’de Kars’taki Surb Arakelots Kilisesi camiye çevrildi.

Türk Devleti cinayeti hep inkâr ediyor ve bir “soykırım yalanından” söz ediyor. Aynı zamanda Mili Eğitim Bakanlığı, eğitim kurumlarını, buna uygun ileri tedbirler almak ve eskimiş okul kitaplarının yeni baskılarında, Türkiye’de yaşayan gayri müslimleri “ajan”, “hain” ve “barbarlar” olarak nitelemek üzere görevlendirdi. Onların okullarının, kiliselerinin ve havralarının da “zararlı ocaklar” olarak gösterilmesi ihmal edilmedi. Bu arada Türkiye, bu tasarruflardan ötürü Avrupa Birliği tarafından azarlanmış olmasına rağmen, söz konusu olan Bakan Hüseyin Çelik hala görevinin başındadır.

Dünyada 20 ülke, Ermenilerin Türkler tarafından yok edilmesini “1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesine” uygun kararlar alarak veya kanunlar çıkartarak soykırım olarak tanımıştır. Avrupa Parlamentosu da, 18 Haziran 1987 ve 15 Kasım 2001 tarihli kararlarıyla Ermeni soykırımının Türk devletince tanınmasını, Türkiye’nin birliğe tam üye olabilmesinin şartı olarak açıklamış ve 28 Şubat 2002 tarihli ek bir kararla Türkiye’yi bu ön şartı yerine getirmesi hususunda uyarmıştır. Türkiye hükümeti bu güne kadar olayların soykırım olarak tanınmasını engellemeye çalıştığı için sert diplomatik tartışmalar yapılmıştır. Buna rağmen, bu arada Uruguay, Arjantin, Belçika, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Rusya, İsveç, İsviçre, Slovakya, Kıbrıs ve 2004’te Kanada ve başka birçok ülke ve Avrupa Konseyi gibi uluslar arası kuruluşlar olayları soykırım olarak tanımışlardır.

Almanya Millet Meclisi 16 Temmuz 2005’te oy birliği ile Türkiye’yi Osmanlı Devleti’nde Hristiyan Ermenilerin katliamı ile alakalı tarihi sorumluluğunu kabullenmeye davet etmeyi kararlaştırmıştır.

Fransa’da 12 Ekim 2006’da Sosyalist Partisi (PS) tarafından yapılmış olan kanun teklifi Fransa parlamentosunca kabul edilmiştir. Bu kanunla, Ermeni soykırımını inkar etmek Yahudi soykırımını inkar etmekle kıyaslanarak, gelecekte Fransa’da bir seneye kadar hapis cezası, 45.000 Avro’ya kadar da para cezası ile tecziye edilecektir. Amerika Kongresi Dışişleri Komisyonu, 2007 Ekim başında Ermeni soykırımı ile alakalı kararı vermiş ve onay için Amerika Kongresi’ne sevk etmiştir.

İmza vermiş olan milletvekilleri, parlamentonun kararlaştırması arzusuyla, aşağıdaki önergeyi takdim ederler: Dünya Kiliseler Konseyi, Avrupa Parlamentosu, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, Arjantin, Belçika, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Kanada, Lübnan, Rusya Federasyonu, İsveç, Uruguay, Amerika Birleşik Devletleri ve Kıbrıs Parlamentosu ve Senatoları gibi, Avusturya hükümeti de, Türklerin Ermenilere karşı 1886’dan itibaren işledikleri cinayetleri ve özellikle 1,5

milyon Ermeninin öldüğü 1915 soykırımını kınamaya ve sözleşme çerçevesinde (Soykırım Sözleşmesi 1948) soykırımı tanımaya davet edilir. Buna ilaveten Avusturya hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti hükümetini, tarihi bir gerçek olan soykırımı tanıması için ve böylece Avrupa Parlamentosu'nun 18 Haziran 1987'de kararlaştırdığı şarta⁶³ uyması için çağrıda bulunmaya davet edilir. (Önerge sahiplerinin imzaları) ”⁶⁴

Görüldüğü gibi önergede yer alan bilgiler tamamen sathi, siyasi ve art niyetlidir. Avusturya parlamenterlerinin kahir ekseriyeti bunun farkındadır. O bakımdan Avusturya, Türkiye'yi soykırımla suçlayan ülkelere dâhil değildir. Avusturya devletinin konu ile ilgili resmi pozisyonu yaklaşık olarak şudur: 1915'te vuku bulan, yer yer katliamlara da sebep olan Ermeni Tehciri, XX. asrın en büyük trajedilerinden bir tanesidir ama asla soykırım değildir ve mesele Türkiye ve Ermenistan arasında diyalog yoluyla çözümlenmelidir. Avusturya'nın bu resmi duruşu sebebiyle öteden beri mevzu ile alakalı parlamentoya sunulan önergeler, parlamentoda belli bir ülke zikredilmeden, genel olarak insan haklarının korunması çağrısı yapan bir şekilde sokulmaktadır.

Avusturya'daki Ermeni Diasporası, her ne kadar lobcilik yapacak güce sahip değilse de, her sene 24 Nisan'da 1915 olaylarını anmak için toplantılar tertip etmekte ve siyasileri, ilim adamlarını,⁶⁵ sanatkarları davet ederek, hadiseyi taze tutmaya çalışmaktadır. Bu toplantılarda yaptıkları konuşmalarla 1915 Ermeni Tehciri'ni, Ermeni soykırımı olarak kabul ettirmeye gayret etmektedirler. Ancak 24 Nisan toplantıları her zaman yeterince ilgi görmemekte ve konuşmacı olarak davet edilen bilim adamları da, Ermenilerin arzuları istikametinde konuşmamaktadır. Böyle bir toplantının tipik bir örneği, 25 Nisan 1991 tarihinde, sözde katliamın 76. yılında, Ermeni Apostol Kilisesi yönetimi tarafından tertip ve icra edilen toplantıdır. Toplantıya konuşmacı olarak Prof. Dr. Felix Ermacora davet edilmişti. Konu olarak da Nisan toplantılarının değişmez konusu seçilmişti: “XX. Yüzyılda Ermeni Halkının Trajedisi”. Toplantı ve yapılan konuşma hakkındaki değerlendirme birer cümle ile şöyle: “İştirak edenlerin azlığından anlaşılıyor ki toplantımız Ermeniler arasında büyük bir ilgi görmedi.” ve “Prof. Dr. Ermacora, toplantıda medya mensupları bulunduğundan Ermenilere hiç taviz vermedi. Hatta Piskopos (şu anda Başpiskopos) Dr. M. Krikorian'ın “Bu trajedi nasıl vuku buldu?” sorusuna da salondakilerin beklediği tarzda bir cevap vermedi.”⁶⁶

63 Türkiye'nin Birliğe tam üyeliği için Ermeni meselesinin politik çözüme kavuşturulması şarttır.

64 Avusturya Parlamentosu Resmi İnternet Sitesi, Antrag der Abgeordneten Heinz-Christian Strache, Kolleginnen und Kollegen betreffend Verurteilung des Türkischen Völkermordes an den Armeniern durch die Bundesregierung, http://www.parlament.gv.at/PG/DE/XXIV/A/A_00042/pmh.shtml.

65 Mesela 18 Ocak 1991'de yapılan bir sempozyuma şu ilim adamları davet edilmişti: Prof. Dr. Türkkiye Ataöv, Ankara; Prof. Dr. Wolf Dieter Bihl, Viyana; Dr. Ashot Manucharian, Jerewan. Sempozyumun konusu ise “Katliam; Evet mi Hayır mı?” Shanth Wien, Juni 91, s. 9.

66 Adabei, “Vortrag am 25. April 1991”, Shanth, Wien, Juni 91, s. 10.

Beklediği cevabı içinde barındıran bu sorunun sahibi Başpiskopos Krikorian, bütün demeçlerinde ve yazılarında 1915'te 1,5 milyon Ermenin katledildiğini ısrarla ifade etmekte ve Ermeniler arasında Türklere karşı kin ve nefreti körükleyen, intikam duyguları uyandıran bir tutum takınmaktadır. Krikoryan, "Franz Werfel und Komitas" adlı kitabının ön sözünde şöyle demektedir: "15 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa, Berlin'de katliamdan kurtulabilmiş olan Soghomon Tehlirian isimli bir Ermeni'nin suikastı neticesinde ölmüş, ilahi adalet tecelli etmiştir. Tehlirian berat etmiştir."⁶⁷

Ermeniler, anma törenleri için 24 Nisan günleri saat 11.00'de Hripsime Kilisesi'nin avlusunda toplanır ve 1915'te ölenleri anarlar. Aynı gün saat 18.00'de Franz Werfel'in⁶⁸ anıtına çelenk koyarlar. Bu iş Viyana'da teamül haline gelmiştir. Anıtın önünde bir sanatkar tarafından yazarın kitabı okunur ve olayların zihinlerde canlı tutulması tavsiye edilir. Bazen oradan, önceden ayarlanmış olan kapalı bir mekâna geçilerek tehcirle alakalı çeşitli konuşmalar yapılır. Her sene olmasa bile bazen sözde katliamla alakalı sergiler açılır. Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra açılan Ermeni elçiliği, bütün etkinliklerde Apostol Ermeni Kilisesi ile yakın iş birliği içindedir.⁶⁹

Türkiye aleyhinde faaliyet gösterebilmek için her fırsatı değerlendiren Ermeni Diasporası, Hrant Dink'in öldürülmesi münasebetiyle 24-28 Ocak 2007 arası, Hripsime kilisesinde imza, anma ve yas törenleri; Ermeni Öğrenci Birliği de Stephan Meydanı'nda, 26 ve 27 Ocak günleri birer gösteri tertip etmiştir. Sözde Ermeni katliamı ile ilgili en son toplantıyı da Ermeni Öğrenci Birliği düzenlemiştir ve toplantı, 26 Nisan 2009'da 3. Viyana'da, belediyenin tahsis ettiği bir salonda yapılmıştır.⁷⁰

Avusturya'daki bazı Ermeni aydınları zikredilen bu çalışmalara tarihi belgeleri tahrif ederek katkı yapmaya gayret etmektedirler. Şöyle ki, Ermeni aydınları aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, I. Dünya Savaşı günlerinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görev yapan Avusturyalı yetkililer tarafından Viyana'ya gönderilmiş olan yazılardan tezlerine uygun birer, ikişer cümle alarak halkı manipüle etmeye çalışmaktadırlar.⁷¹

67 Mesrob K. Krikorian, *Franz Werfel und Komitas*, Frankfurt am Main 1999, s. 8.

68 Franz Werfel „Musa Dağında Kırk Gün“ isimli romanın yazarıdır ve heykeli 1. Viyana, Schillerplatz'tadır.

69 Elçilik binası satın alınırken, Ermeni cemaati 50.000 Avro para yardımında bulunmuştu. Hedef, maliyeti 1.100.000 Avro olan binanın en azından % 10'unu karşılamaktı. Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Finanz- und Rechenschaftsbericht, http://www.aakg.at/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=56

70 Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Einladung Trauerfeier Dink, http://www.aakg.at/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=56

71 Artem Ohandjanian, *Armenien*, Wien ,1989, ss.116-118.

Örnek 1- "... Hiç şüphe yok ki, Türk Hükümeti'nin Ermenilere karşı takındığı tavır çok yanlıştı."⁷² Zamanın Avusturya elçisi Pallavicini tarafından İstanbul'dan gönderilmiş olan bir buçuk sahifelik yazıdan bir buçuk satır seçilerek, "Elçi "Ermenilere büyük zulümler yapıldığı" kanaatinde imiş gibi gösterilmektedir. Hâlbuki yazının tamamı okunduğunda, Pallavicini'nin bu sözle ne kastettiği doğru olarak anlaşılmaktadır. Belgede Osmanlı idarecilerinin, Ermenilerin kendilerine suikast tertip edeceklerinden korktukları ve muhtemel suikastları önlemek için aldıkları tedbirlerde aşırı davrandıkları ifade ediliyor. Yazıda katliamla alakalı hiç bir kelime yer almıyor.

Örnek 2- "... Türkiye için her zaman faydalı olan bir halkın sürgünü ile alakalı, Türk politikasının sorgulanacağı zamanın geleceğine dair Başvezirin dikkatini çektim ..."⁷³

Yazının tamamına bakıldığı zaman Anadolu'nun her tarafından gelen haberlere göre Ermeni komitelerinin, Ermenileri isyana teşvik ettikleri, bağımsızlık kazanmak için bu harbi fırsat olarak değerlendirdikleri, Türklerin bu düşmanca hareketleri sert tedbirlerle bastırıldığı, suçluların yanında suçsuz Ermenilerin de cezalandırıldığı, erkeklerin kadın ve çocuklardan ayrılarak Musul'a gönderildiği, muhtemelen bunların az bir kısmının hedefe ulaşabileceği, Amerikan elçisinin ifadesine göre şu ana kadar yüz binden fazla Ermeni'nin ölmüş olma ihtimalinin olduğu vs. anlatılıyor. Pallavicini, Ermeni komitelerinin her türlü cezayı hak ettiğini, fakat bu yüzden tüm Ermenilerin sürgüne gönderilmelerinin insanlar tarafından yanlış anlaşılacağını işaret ediyor. Bu yazıda da katliamla ilgili hiç bir kelime yer almıyor. Amerikan elçisi Morgentau'nın sözlerine gelince, bunların doğru olarak kabul edilmesi fevkalade zordur. Zira Ermeni sorunu ile ilgili, Morgentau ve Lepsius'un yalan haber ürettikleri ve tarafgir davrandıkları, arşiv belgeleriyle ortaya çıkmıştır. Bir an için, Amerika elçisinin tahmin ettiği gibi, o güne kadar 100.000 kişinin öldüğünü kabul edelim. Bu durumda 1.500.000 rakamına ulaşmak için, yazının kaleme alındığı 13 Ağustos'tan sonra iki ay içerisinde Türklerin 1.400.000 Ermeni'yi katletmiş olmaları icap ediyor. Çünkü sevkiyat Mayıs sonundan Ekim başına kadar, dört - dört buçuk ay sürmüştü.⁷⁴ Başlangıçta yapılmamış olan bir şeyin, her taraftan itirazlar ve baskılar gelmeye başladıktan sonra işlendiğini kabul etmek ise aklen muhaldir. Ancak Lepsius'un bir cümlesi bize senaryo hakkında bilgi veriyor: "ölüler 100 olmuş, 1000 olmuş; acı çekenler 10.000 olmuş, 100.000 olmuş, bir sıfır fazla veya eksik olmuş, bunun fazla bir önemi yok, önemli olan hadisenin ne kadar zalimce olduğuna dair bazı örnekler göstermek ve konuyu canlandırmaktır."⁷⁵ Gerçekten Lepsius, hayal dünyasında

72 Wien, HHStA PA XII 209 Konstantinopel, 24 Juni 1915, Nr. 49/P.E.

73 Wien, HHStA PA XII 209 Jeniköj, 13 August 1915, Nr. 66/P.B.

74 Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam 1919, s. IX.

75 Johannes Lepsius, *Armenien und Europa*, Berlin 1896, s. 21.

kurguladığı sahneleri aynen olmuş gibi canlandırmış ve Ermeni nesillerinin Türklere karşı kin ve nefretle büyümelerine sebep olmuştur. Tehcirin ağır şartları içerisinde ortaya çıkan salgın hastalıklarla ölmüş olan, muhtemelen 150.000 kadar Ermeni'yi, rakama bir sıfır ilave ederek 1.500.000'a yükseltmiş ve pervasızca bu insanları Türklerin öldürdüğünü iddia etmiştir. Konu ile alakalı yazılan makalelerde ve kitaplarda, Lepsius'un senaryolarından çok miktarda alıntı yapıldığını nazar-ı itibara aldığımızda, Ermeni Meselesi'nin kısa bir gelecekte kendi makul sınırları içerisinde döneceğini tahmin edebiliriz. Zira Lepsius'un, Almanya arşivindeki belgeler üzerinde tahrifat yaptığından insanlar haberdar oldukça, Lepsius'un mübalağalarından ve yalanlarından kaynaklanan Ermeni öfkesi yok olacak ve konu, tarihi gerçekler çerçevesinde bir sonuca bağlanacaktır.

Burada mevzu ile direkt alakalı olmamakla beraber, Lepsius'un "Deutschland und Armenien" isimli kitabına tahrif ederek koyduğu belgelerden bir tanesini örnek olarak vermek istiyorum. [...] içinde gösterilen kısımları Lepsius kitabına almamıştır.

Erzurum'daki Alman konsolos yardımcısı Anders'in, Alman maslahatgüzarı Mutius'a gönderdiği, 16 Şubat 1914 tarihli yazı şöyledir:⁷⁶ "Bugün buradaki Ermeni piskoposu Msg. Seadetian,⁷⁷ reformların kabulü sebebiyle beni ziyaret etti ve "reform projesi, kraliyet hükümetince ısrarla savunulduğundan dolayı uzun zamandır beklenen reformların yapılmış olmasını Alman hükümetine borçluyuz" diyerek, cemaati adına bana teşekkür etti. [Piskoposun bana söylediğine göre, reform programının detayları henüz bilinmiyor. Bununla beraber Vilayet Şurası'nın, bir sene sonra yapılacak olan nüfus sayımına istinaden terkip edileceğini duymuş. Şu anda birçok Ermeni, Rusya ve Amerika'ya göçtüğünden (yaklaşık olarak Ermeni halkının dörtte biri) dolayı Msg. Seadetian nüfus sayımının ortaya yanlış bir fotoğraf çıkartacağını düşünüyor. Bütün göçmenler mensup oldukları bu toprağa duydukları sevgi sebebiyle, buraya döneceklerdir ama önümüzdeki dört sene içerisinde bir nüfus sayımı daha gerekeceğinden, yavaş yavaş (döneceklerdir). Bundan başka Piskopos, şayet, genel müfettişin ikamet merkezi olarak Trabzon ön görüldü ise, bunun isabetsiz olduğuna dikkat çekti. Muş, Van ve Bitlis'le oldukça kolay bağlantısı olduğundan dolayı, Anadolu vilayetlerinin merkezi Erzurum'dur. Binaenaleyh, genel müfettişin ikamet merkezinin Erzurum olması şarttır (dedi).] Hâlihazırda bir Çerkez kabilenin, Ermenilerin mallarını müsadere ettikleri Narwan kazasındaki ihtilafın dışında, ne şehirde ne de Erzurum vilayetinde şikâyetleşmek için hiçbir sebep yoktur. Ayrıca Vali, şu anda olayları takip etmek ve Ermenilere yardım etmek üzere söz verdi.

76 Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam 1919, s. 11; (Belgenin tamamı: Wolfgang Gust ve Sigrid Gust, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts*, <http://www.armenocide.de>, 1914-08-11-DE-001-V.

77 Yanlışlıkla „Beadetian“ olarak yazılmıştır.

Buradaki Müslüman halk reformların kabulü haberini, herhangi bir düşmanca açıklamalar yapmaksızın benimsedi ve uygulamayı sabote etmek için hiçbir teşebbüste bulunmadı. [Son olarak piskopos, Rusya’da çıkan “Mschak” gazetesinin, bana “Türk dostu” diye saldırdığından duyduğu üzüntüsünü dile getirdi.]

Piskoposun görüşüne göre şimdi, Ermenilerin tamamı affa uğramıştır ve kendilerini sadık Osmanlılar olarak hissetmektedirler. [Mezkûr gazetenin, Türk dostu olan birini otomatik olarak ve mutlaka Ermeni düşmanı olarak algılaması tamamen yanlıştır. Ayrıca Mschak’ın haberleri Ermeni kaynaklarına değil, Rus kaynaklarına dayanmaktadır.] Buradaki Ermeniler, kraliyet hükümetinin kendi akıbetlerini, iyi niyet ve ilgi ile takip ettiğini bilmektedirler ve çeşitli sebeplerle Ermeni Meselesi’ni dile getirmiş olduğundan dolayı bana da müteşekkirdirler.”

Yukarıda söylendiği gibi [...] içinde gösterilen kısımları, Lepsius kitaba almamıştır. Çünkü yazıda yer alan „ortalıkta huzur ve sükûnun hüküm sürmesi, Ermenilerin 1/4’ünün Rusya ve Amerika’ya göçmesi, Türklerin, reformlara karşı çıkmayıp Ermenilere hoş davranması, Rus gazetesinin asılsız haberler vermesi“ gibi hususların bilinmesini istemiyor.

Örnek 3- “... Bütün bilgiler ittifak etmektedir ki, hükümetin Ermenilere karşı aldığı yeni tedbirler, Abdülhamid dönemindeki katliamla kıyaslanamayacak kadar çok insanın hayatına mal olmuştur.”⁷⁸ Bir sahifelik yazının kısaca özeti şudur: “Ermeniler cihetinden gelen haberlere göre, sürgün esnasında tahammülü zor işkenceler olmaktadır. Mübalağalı gibi gözükse de bu haberler, ajanlar ve banka memurları tarafından da doğrulanmaktadır. Şüphesiz Türkler, Ermeniler tarafından çokça vuku bulan ihanet ve isyanlar sebebiyle böyle davranmaktadırlar. Şam ve Trabzon konsolosluklarından gelen haberlere göre, sürgüne gönderilen Ermenilerin çoğu hastalık, yorgunluk gibi sebeplerden yolda ölmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Ermeni isyanları ve ihanetleri nedeniyle Ermenilerin tamamı sürülecektir. Talat Bey bana: “Erzurum’da artık hiç bir Ermeni ikamet edemez” dedi. Türklerin uyguladığı Ermeni avı yüzünden, bu barbarların yanında İttifak Devletleri ve hassaten Almanya da itham edilecektir.”

Aslında yazıyı kaleme alan Avusturya maslahatgüzarı Trauttmansdorf’un görevde kaldığı süre içindeki tavırlarına baktığımız zaman, Türklerle karşı iyi niyetli olmadığı açıkça görülüyor. Buna rağmen yazıda, ölümlerin katliam şeklinde değil de tehcirin ağır şartlarından kaynaklandığını ima ediyor. Nitekim Pomiankowski’nin tespitine göre, Ermenilerin tehciri esnasında güzergâh üzerinde bulunan Müslümanlara Ermenilerden tifüs hastalığı bulaşmış ve en az 1.000.000

78 Wien, HHStA PA XII 209 Konstantinopel, 30 September 1915, Nr. 79/P.A.

Müslüman ölmüştü.⁷⁹ Pomiankowski'den söz etmişken, onun Türkler hakkındaki şu tespitini de peşin fikirli insanlara hatırlatmakta fayda var: "Türkler dünyanın en iyi askerleridir. Doğunun gerçek centilmenleridirler. Orta Doğu'nun en sempatik halkıdır. Buna rağmen Avrupalılar için onlarla münasebet kurmak umumiyetle kolay değildir."⁸⁰

Örnek 4- "... Keza kısa süre önce Harbiye Nezareti bir genelge yayımladı. Bu genelgeye göre Ermeniler, mezhep farkı gözetilmeksizin, hiç bir yerde %5'i geçmeyecek şekilde dağıtılacaklardır"⁸¹ Kaynak olarak gösterilmiş olan belgede kesinlikle böyle bir ifade geçmemektedir. Tam aksine Talat Paşa, Pallavicini'ye sevkياتın emniyet içerisinde yapılması için tedbirlerin alındığını, yolda Ermenilere saldıranların ve bilhassa kadınlara ve çocuklara saldıranların şiddetle cezalandırılacağını ifade ediyor. Ayrıca, Katolik ve Protestan Ermenilerin tehirci tabi tutulmadıklarını teyit ediyor.

Böylesine asılsız haberleri kaynak ittihaz ederek Katolik, Protestan ve Mehitaristlerin de aynen Gregoryan Ermenileri gibi takibata ve tehirci tabi tutulduklarını iddia eden Avrupalı ilim adamları⁸² olduğu gibi, Ermeni katliamının Türk hükümetine karşı entrika çevirmek için Avrupalı devletlerin uydurduğu bir şey olduğunu savunan aydınlarda vardır.⁸³ Ermenilerin yaptığı bir başka şey de, o tarihlerde Avusturya'daki günlük gazetelerin gerçekleri halktan gizlediklerini yaymaktır. Hatta "gazeteler tamamen Ermenilerin aleyhinde haberlere yer vererek, Avusturya kamuoyunu tahrik ediyorlardı" iddiasında bulunmaktadırlar. Bu konuda bir Ermeni araştırmacının kitabından üç misal vereceğim:⁸⁴

1- "Ruslar çekilirken: Ruslar ve Ermeni çeteleri Van şehrini boşaltmadan önce, Müslüman mahallesini yaktılar. Şehri terk ederken Ermeni mahallesini de ateşe verdiler. Kadınlara ve kızlara tecavüz ettiler. Halk arasında katliam yaptılar. Amerika Enstitüsüne sığınanları öldürüp binayı ateşe verdiler. Ruslar geri çekilirken Amerika ve İtalya konsoloslarını kaçırdılar. Alman yetimhanesinin muallimesini, orada bulunan yetimlerle tutukladılar ve onları gemilere götürmek istediler. Türk birliklerinin yetişmesiyle Ruslar kaçtılar. Muallime ancak böyle Van'a dönebildi."⁸⁵

79 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Graz 1969, s. 165.

80 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Graz 1969., s. 18.

81 Wien, HHStA PA XII 209 Jeniköj, 3 September 1915, Nr. 72/P.H.

82 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Wien 1975, s. 173.

83 Erich Feigl, *Turkey, Europe and Public Opinion; A Myth of Error*, Wien 1999, ss. 91-95.

84 Artem Ohandjanian, *Armenien*, Wien 1989, ss. 185- 188.

85 Arbeiter Zeitung Wien, 21 August 1915

2- "16 Eylül gecesi, silahlı Ermeni çeteleri Urfa'nın hâkim bölgelerinde bulunan sağlam binalarda mevzilenerek, devriye gezen Türk jandarmalarına ateş açtılar. Açılan ateş neticesinde 2 jandarma öldü, 6'sı da yaralandı. Osmanlı kolluk kuvvetleri şehrin her tarafında ateşle karşılaştılar. Ermeniler, yabancı devletlerin müesseselerini zorla alıp mazgallar yapıp güçlendiler. Bu gerçekler ispat ediyor ki Ermeniler açıktan silahlı isyan yürütmeye karar verdiler ve elde olan tüm güçleriyle Müslüman semtte evlere zorla girip ev sakinlerini katletmeye başladılar. Bunun üzerine Urfa'ya, o cephe için belli miktarda silahlı güçler sevk edildi. Bu ihtilalci çetelerin sığınakları tahrip edilip isyan bastırıldı. Olaylar esnasında ölen askerlerin sayısı 20'ye, yaralanan askerlerin sayısı ise 50'ye ulaştı. İsyancıların gayesi, ittifak devletlerinin mensuplarına zarar vermek, kayıplar verdimen ve müesseselerini tahrip etmenin yanında, kraliyet birliklerinin bir bölümünü o taraflara çekip savaşın cereyan ettiği cephelerden uzaklaştırmaktı. Fakat Osmanlı ve Avusturya makamlarının etkili ve süratli tedbirleri sayesinde gayelerini gerçekleştiremediler. Böylece İttifak Devletleri'nin mensuplarına her hangi bir zarar verilmeden isyan bastırılmış oldu."⁸⁶

3- "Else Marquardsen: Ben senelerce Müslümanlarla yakın ve güvenilir ilişkiler kurarak onların arasında kaldım ve hiç bir müsamahasızlık görmedim. Tam aksine sürekli Hristiyanları müsamahasız, saygısız ve saldırgan buldum. Müslümanlar, Hristiyanlara karşı çok daha merhametli davranmakta idiler. Öyle ki ortada bir şey varsa suç Hristiyanın kendisindedir. İhtilafların bulunduğu yerlerde dini unsur ele alınıp din, Hristiyanlarca öne çıkartılmaktadır. Ayrışmalarda Hristiyanlar bu hususu ayrışmanın sebebi olarak ve karşı tarafı suçlamak için zaruri bulmaktadırlar. Müslüman, karşı tarafı dinledikten sonra öfkesini frenleyerek sakince cevap veriyor: Ne istiyorsun? Ben senin inancına saldırmıyorum. Sen de benim inancıma dokunma. Herkes neyi doğru buluyorsa ona inanıyor diyor. Sürekli aynı manzara tekrar edip duruyor. Kişiye meydanı terk edip uzaklaşmaktan başka bir şey kalmıyor."⁸⁷

Ermeniler o dönemin gazetelerinden bu tarz yazıları çıkartıp basını, hakikatleri tahrif etmek ve kamuoyunu Ermenilerin aleyhine çevirmekle suçlamaktadırlar. Bu gün de, gerek yazılı gerekse görüntülü basını takip edip Ermeni tezlerine uyanlarını müsbet, uymayanlarını da menfi propaganda vasıtası olarak kullanmaktadırlar.

Bu bağlamda Ermenilerin son zamanlarda kamu oyunun dikkatlerine sundukları konulardan birisi Yusuf Halaçoğlu'nun Avusturya'da yayınlanmış olan "Ermeni Sorunu" isimli kitabıdır.⁸⁸ Konu ile alakalı yazdıkları ve yaydıkları düşünceler şöyledir: "Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan

86 Wiener Zeitung Wien, 28 Oktober 1915

87 Die Fackel, Wien, August 1916

88 Kitap Almanca'ya İnanç Atılğan tarafından tercüme edilmiştir.

halkların katliama maruz bırakıldığını reddeden Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, dünyada yalancı olarak tanınmaktadır. Avusturya'nın Klagenfurt şehrinde bulunan Wieser Yayınevi 2007'nin Ocak ayında, Halaçoğlu'nun "Ermeni Sorunu" adlı kitabını yayınladı. Bunun üzerine Soykırım Dokümantasyon Cemiyeti'nin 15. Viyana, Jurekgasse, 23/5 adresinde faaliyet gösteren Avusturya şubesi, Şubat sonunda yayınevini sahibi sayın Lojze Wieser'e bu konuda bir açıklama yapması için bir mektup yazdı ama hala bir cevap alınamadı. Sayın Halaçoğlu, Türk Tarih Kurumu Başkanı olarak Türk-Ermeni tarihiyle alakalı Türkiye'nin resmi görüşünü öne çıkartmaktadır. Aslında Türk tarihçileri, Ermeni katliamını şiddetle reddetmektedirler. Hatta onların iddialarına göre Ermeniler Müslüman tebaayı katletmiştir. Türkiye'deki bu asılsız iddiaların sorumlusu Türk Tarih Kurumu'dur. Bu kurum, bütün milletlerin reddettiği bu tezleri ölçü olarak almakta, okul kitapları, yazılı ve görüntülü basın aracılığıyla ülkenin sosyal iklimini istediği yönde oluşturmaktadır. Bu iklim, başka inançlara ve başka düşüncelere mensup olan kişilere karşı öfkeyi körüklediği için 19.1.2007'de Ermeni gazeteci Hrant Dink öldürülmüştür. Aynı şekilde, Malatya'da 19.4.2007'de bir Hristiyan yayınevini üç mensubu öldürülmüştür. Dink devamlı olarak başka dinlere ve başka ırklara mensup olan azınlıkların maruz bırakıldığı güçlükleri ve problemleri yazar ve yayımlardı. 1915-1918 Ermeni katliamından bahsederdi. Bu husus, onun vatan haini olarak suçlanmasına ve malum felakete sebep oldu. Katil kahraman ilan edildi ve İstanbul'da bir kilisenin duvarına "Bir Dink'i öldürdük, hepinizi öldüreceğiz" yazıldı. "Ermeni Sorunu" kitabı ve buna benzer kitaplar gerçeğin ortaya çıkmasına bir katkıda bulunmuyor, tam aksine yalanların devam etmesini ve yayılmasını sağlıyor. Halaçoğlu'nun yaydığı yalanlardan bir tanesi de Alman Televizyonu'nda katıldığı, Stefan Hallmann tarafından yapılan bir programda sarf ettiği "Ermenilerin Müslümanları katledip gömdükleri bir toplu mezardan kanlı plastik torbalar çıktı" sözüdür. Tabii 1. Dünya Savaşı sırasında henüz plastik torbaların üretilmediği uzmanları hiç ilgilendirmiyor. Yusuf Halaçoğlu, İsviçre'de Ceza Kanunu'nun 261. maddesini (ırk ayrımcılığı ile ilgili) çiğnemekten dolayı mahkemeye verildi ve hakkında soruşturma başlatıldı ama İsviçre makamlarınca ifadesi alınmadığı için henüz herhangi bir karar verilemedi. Halaçoğlu, 26.01.2007 günü,⁸⁹ Die Presse' isimli günlük gazeteye verdiği demeçte, İsviçre'nin kendisi hakkındaki bu tavrının doğru olmadığını söyledi. Halaçoğlu'nun kitabında iyi olan bir şey var ki o da "Lepsius, Deutschland und Armenien 1914-1918, Potsdam 1919" ve "Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, New York 1918" gibi iki kaynağın zikredilmiş olmasıdır. Evet, ne Lepsius ne de Morgentau, hadiselerin bizzat içinde bulunmadılar ama en azından zamanın İçişleri Bakanı Talat Paşa ile görüşüler."⁹⁰

89 Tarih yanlıştır. Halaçoğlu'nun kasdedilen söyleşi, Die Presse'nin 20.01.2007 günkü nüshasındadır.

90 Soykırım Dokümantasyon Cemiyeti İnternet Sitesi, Petition Gegen Völkermordleugner, www.voelkermord.at/index-Dateien/Halacolgu.htm

Görüldüğü gibi Ermeniler ve Ermeni kuruluşları her vesile ile Türkiye aleyhinde çalışmaktadırlar. Nitekim yukarıda ismi geçen, Avusturya'daki Ermeni Apostol Kilisesi başpiskoposu Mesrob Krikorian verdiği tüm demeçlerde, katıldığı tüm toplantı ve programlarda aynı tavrı sergilemektedir. Almanya'nın Augsburg şehrinde 23 Nisan 2008 tarihinde yapılan bir kongrede "Türkiyenin Avrupa Birliği'ne girmesinin uygun olmadığını ve tehlikeli olduğunu, demografik, kültürel ve dini olarak Türkiye'nin Avrupa ile hiç bir alakasının olmadığını" söyledi ve "Türkiye'de müzelerde teşhir edilen kültür eserlerinin, Bizans ve Ermenilerden gasp edildiğini, bunların Türkiye'nin Orta-Asya göçebe geçmişiyle bir bağlantılarının olamayacağını" ilave etti. "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesiyle vuku bulacak olan bir kaç milyonluk Türk göçü ve onların yüksek oranlı doğumları, bilhassa Avusturya, Belçika ve Hollanda gibi küçük ülkeleri tehlikeye sokar" dedi. Krikorian Türkiye'deki din politikasını da eleştirerek "Hristiyan ve Yahudi cemaatleri görmezlikten geliniyor, hukuki statüleri engelleniyor, özellikle Hristiyanlara güya müsamaha ediliyor gibi gösterilip hakikatte gizli metotlarla baskı altına alınıp zayıflatılıyor. Böylece 1970'li yılların başından beri Rum ve Ermeni papazlarının seminerleri yasaklanmış, son bir kaç manastır, kilise ve tarihi mezarlık tahrip edilip yağmalanmıştır. Eski kiliseler ve müstemilatlarını tadil ve tamir etmek ve kullanmak özel izin gerektirmekte ve bu izinler, yapılar tamamen yıkılıncaya kadar ertelenmektedir. Ermeni halkına uygulanan katliamdan bahsetmek cezayı muciptir" dedi.⁹¹

Aynı şahıs, 09. 05. 2006 tarihinde Viyana'da gazetecilerle yaptığı bir söyleşide şöyle demişti: "Avrupa'da etnik ve dini yapının değişmesi asla istenemez. Avrupa kendi kimliğini muhafaza etmelidir. Bu sebepten dolayı Türkiye hiç bir zaman Avrupa Birliği'ne alınmamalıdır." Kendisine yöneltilen "O halde niçin İstanbul'daki Ermeni Patriği Mesrob Mutafyan II. ve Rum Patriği Bartholomeus I. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesini desteklemektedirler?" şeklindeki soruya Krikorian şu cevabı vermiştir: „Kiliselerin bu yöneticileri, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesinin, onların Türkiye'deki kiliselerinin durumunu iyileştireceğini ümit etmektedirler. Çünkü onlar şu anda hakikatte hür değildirler.”⁹²

Ermeni Diasporası'nın Sosyal Faaliyetleri

İnsan sosyal bir varlıktır. İhtiyaçları, hisleri ve temayülleri vardır. İnsan doğup büyüdüğü çevreden yabancı bir ülkeye gittiği zaman daha muhtaç ve daha hassas hale gelir. Bu durum, aynı kaderi paylaşan insanları bir araya getirir ve

91 Katholisches Magazin für Kirche und Kultur, 93. Jahrestag des Genozids an den Armeniern, <http://www.katholisches.info/?p=1344#more-1344>

92 Avusturya Radyo ve Televizyon Kurumu Resmi İnternet Sitesi, http://religion.orf.at/projekt03/news/0605/ne060509_tuerkei_fr.htm

problemlerini çözmek için ortak bir çalışmanın içine iter. Aynı şekilde, Avusturya'daki Ermeniler de bir araya gelip aşağıda isimleri verilmiş olan ve çeşitli sahalarda faaliyet gösteren dernekleri kurdular.⁹³

1. Genel Ermeni Hayır Cemiyeti: İlk olarak 1910'da kurulmuş, 1938'de kapanmış ve 1960'ta yeniden kurulmuştur. Derneğin gayesi Avusturya'daki muhtaç Ermenilere maddi yardımda bulunmaktır. Yardımlarla ayakta duran dernek, geziler, kermesler ve eski eşya satışları düzenleyerek gelirini artırmaya çalışmaktadır.
2. Ermeni Talebe Birliği: İlk olarak 1920'li yıllarda kurulmuş, daha sonra da 1960'ta yeniden kurulmuştur. Ermeni öğrencilere danışmanlık hizmetleri vermekte ve onların aidiyet duygularını kuvvetlendirmeye gayret etmektedir. Faal bir cemiyettir ve çeşitli seminerler, sempozyumlar, vs. tertip eder. Bir süre Şant (Yıldırım) isimli Ermenice ve Almanca bir dergi çıkartmıştır. Derginin yayını 1993'ten beri durmuş bulunmaktadır.
3. Avusturya-Ermenistan Kültür Topluluğu (ÖAK): 1974'te kurulup 21.1.1976'da resmi kayıtlara geçmiştir. Kültür alış verişi ve iki ülke arasındaki ilişkileri derinleştirerek sürdürmek gayesi ile kurulmuştur. Avusturya'da yaşayan Ermenileri ve özellikle mülteci Ermenileri Avusturya kültürüne yaklaştırmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda Ermeni kültürü hakkında bilgi veren bir merkez görevi görmektedir. Kuruluşundan beri tertip ettiği Ermenistan gezileri, Ermenice kursları, seminerler ve yayımladıkları "ÖAK-Journal" marifetiyle dernek Avusturya ve Ermenistan arasında köprü vazifesi görmektedir.
4. Ermeni Genel Spor ve İzciler Derneği: 1990'da kurulmuştur. Birçok sportif aktiviteler düzenleyip Ermeni gençlerin birbirleriyle tanışmalarını, irtibatlarını sürdürmelerini ve Ermenice'yi unutmamalarını sağlamaya çalışmaktadır.
5. Ermeni Araştırma- Belge ve Enformasyon Merkezi: 1987'de kurulmuştur. Ermenistan, Ermeni kültürü ve Ermeni Diasporası hakkında her türlü bilgi ve belgeleri toplamaktadır.
6. S.O.S. Armenien: 1991'de kurulmuş bir yardım cemiyeti olup Ermenistan ve Karabağ için epeyce yardım toplamış ve oralara gıda maddeleri göndermiştir.
7. Mechitarist'lerin Dostları: Bu dernek Mehitarist tarikatını ve Katolik-Ermenilerin varlığını korumaya çalışmaktadır.

93 Jasmine Dum-Tragut, *Armenier in Österreich*, Graz 1995, ss. 28-31.

Bu yedi cemiyet hakkında bilgi veren kitabın yayınlanmasından sonra kurulmuş olan bir kaç Ermeni derneğini de zikrederim.⁹⁴

1. Ermeni Fonu Avusturya Komitesi: Ermenistan'ın kalkınmasına katkı yapmak için kurulmuş olan 'Hayastan All-Armenian Fond'un bir kolu olarak çalışmaktadır. Topladığı yardımları yetkililere devretmektedir ve böylece Ermenistan'da yol, su, elektrik, okul, eğitim ve kültür projelerine maddi destek vermektedir.
2. Ararat Ermeni Spor Derneği: Avrupa'daki Ermeni sporcuları için bir yandan Viyana'da müsabakalar tertip edip onları bir araya getirmekte, diğer yandan da Erivan'da müsabakalar tertip edip sporcuları Ermenistan'a götürmekte veya oradan sporcuları Avusturya'ya davet ederek Ermenistan'la irtibatlarını sürdürmektedir. Ermenistan'a götürülen sporculara sportif aktivitelere ilaveten Eçmiyazin Katedrali başta olmak üzere, tarihi yerler gezdirilip kendilerine tarih şuurunu verilmektedir.
3. Spes-Huys Muhacir ve Mülteciler Danışma Derneği: 2006'da kurulmuş olan bu dernek, Ortadoğu ülkeleri, Rusya ve Ermenistan'dan Avusturya'ya gelmiş olan Ermeni ve Rusça konuşan sair mültecilere danışmanlık hizmeti vermektedir.

Sonuç

Avusturya'da XVI. asırdan beri Ermeniler var olagelmışlerdir. Avusturya ve Osmanlı Devletlerinin Balkanlarda hasım olmaları, Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı faaliyet gösteren Ermenilerin Avusturya'ya gelerek yardım talep etmelerine ve gerektiğinde iltica edip Avusturya ile beraber Osmanlı aleyhinde çalışma yapmalarına sebep olmuştur.

I. ve II. Dünya Savaşları esnasında Avusturya'daki Ermeni sayısı azalmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermenilerin yaşadığı coğrafyalarda meydana gelen siyasi, içtimai ve iktisadi çalkantılar, Avusturya'ya yeniden birkaç bin Ermeni'nin gelmesine sebep olmuştur. Bu gün dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Avusturya'da da Ermeni Diasporası yaşamaktadır. Bunlar kurdukları dernekler marifetiyle gösterdikleri dini, kültürel ve sosyal faaliyetlerle bir taraftan Ermeni kimliğini ve kültürünü muhafaza etmeye, diğer taraftan da Ermenilerin malum ideallerine hizmet etmeye gayret etmektedirler.

I. Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti'nden kopup istiklallerini kazanmak için fırsat olarak gören ve bu emellerini gerçekleştirmek adına ülkenin düşmanlarıyla iş birliği yapan Ermeni militanlarının menfi çalışmalarını önlemek, Ermeni halkını da bu plana

94 Mehitarist Katolik Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Armenische Vereine und Institutionen in Österreich, http://www.masis.at/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=8&lang=de

alet olmaktan uzak tutmak ve böylece cephelerin güvenliğini sağlamak gayesiyle 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü Takvim-i Vekayi’de yayımlanarak yürürlüğe giren geçici “Tehcir Kanunu” çerçevesinde vuku bulan Ermeni göçünü ‘soykırım’ olarak tanımlamaya ve tanıtmaya, Avusturya’da yaşayan Ermeniler de katılmaktadır.

Ne var ki, sayıları çok az olduğundan ve etkili lobi kuruluşları bulunmadığından diğer ülkelerle kıyaslandığında Avusturya’daki gayretlerinin fazla bir değeri yoktur. Buna rağmen belli tarihlerde sempozyumlar ve değişik toplantılar tertip ederek konuyu kamuoyunun dikkatine sunmaya çalışmaktadırlar.

Avusturya’da siyasetlerini Türkiye karşıtlığı üzerine bina eden ırkçı politikacılar tarafından gerek eyalet meclislerine, gerekse Avusturya Parlamentosuna verilen “Ermeni Soykırım Yasa Tasarıları”, birçok Avrupa parlamentosunda yapılanın aksine kabul görmemekte, teklifler görüşülürken olaylar “olmaması gereken üzücü hadiseler” olarak ifade edilip “soykırım“ tabiri kullanılmamaktadır.

Avusturya’nın bu duruşundan rahatsız olan Ermeni aydınları, savaş esnasında Avusturya- Osmanlı ittifakı sebebiyle aşırı derecede ithamlara cesaret edememekle birlikte her fırsatta hadiseleri dramatik bir lisanla dile getirerek ve Türkiye aleyhinde açıklamalar yaparak halkın teveccühünü kazanmaya ve halk üzerinden devlet ve hükümet adamlarına baskı yapmaya çalışmaktadırlar. Ancak Avusturya halkının Ermenilere sempati ile bakmasına rağmen yakın bir gelecekte Avusturya Devleti’nin 1915 olaylarını katliam olarak değerlendirme ihtimali gözükmemektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri:

- Wien, HHStA, Türki V, Karton 27.
Wien, HHStA, Türki V, Karton 152 ve 153.
Wien, HHStA PA XII 209 .
Wien, HHStA PA XII 464 .

Tezler:

- Atılgan, İnanç. Das Kriegsjahr 1915, Reaktion Österreich-Ungarns auf die Umsiedlung der Armenier innerhalb des Osmanischen Reiches Anhand von Primaerquellen, yayımlanmamış doktora tezi. Wien, 2003.
Betz Merkantile, U.J. Diplomatische und Intellektuelle Beziehungen zwischen Armenien und Frankreich (X.Jahrhundert-XX.Jahrhundert), yayımlanmamış mastır tezi. Wien, 2002.

Yayımlanmış Kaynaklar:

- Arat, Mari Kristin. Die Wiener Mechitaristen. Wien-Köln, 1990.
Dum-Tragut, Jasmine. Armenier in Österreich. Graz 1995.
Dum-Tragut, Jasmine. Armenier in Salzburg - eine unbekannte christliche Gruppe, Ostkirchliches Christentum in Salzburg. Salzburg, 2006.
Feigl, Erich, Turkey, Europe and Public Opinion, A Myth of Error, Wien 1999.

- Hovagimian, P.V. "Die Mechitaristenkongregation in Wien". Armenische Liturgien. Graz-Salzburg, 2001.
- John, Michael ve Lichtblau, Albert. Schmelztiegel Wien-Einst und Jetzt, Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten. Wien, 1990.
- Krikorian, Mesrob K. Die Armenische Kirche. Frankfurt am Main, 2002.
- Krikorian, Mesrob K. Die Armenische Kirche, düzeltilmiş 2. baskı. Frankfurt am Main, 2007.
- Krikorian, Mesrob K. Franz Werfel und Komitas. Frankfurt am Main, 1999.
- Lepsius, Johannes. Armenien und Europa. Berlin, 1896.
- Lepsius, Johannes. Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919.
- Ohandjanian, Artem. Armenien. Wien, 1989.
- Pomiankowski, Joseph. Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Graz, 1969.
- Sanders, A. Kaukasien. München, 1944.
- Stübing, Martin. Reisebericht Armeniens. 2002, Wien.
- Teplý, Karl. Die Einführung des Kaffees in Wien. Wien, 1980.
- Hofmann, Tessa. Annäherung an Armenien, 2. baskı. München 2006.
- Bihl, Wolfdieter. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Wien, 1975.

Makaleler:

- Adabei. "Armenische Studentenvereinigung". Shanth. Wien, Juni 91.
- Teplý, Karl. "Johannes Diodato der Gründer des Wiener Kaffeehauses", Handes Amsorya - Zeitschrift für armenische Philologie (88). Wien, 1974.
- Teplý, Karl. "Kalust Nurveli Schahin. Ein armenischer Geheimagent aus dem Großen Türkenkrieg 1683-1699". Handes Amsorya Zeitschrift für Armenische Philologie (87). Wien, 1973.
- Winkler, Dietmar W. „Die Armenisch-Apostolische Kirche und die Ökumene“. Armenische Liturgien. Graz-Salzburg, 2001.
- Bihl, Wolfdieter. „Die Armenischen Kirchen im Habsburgerreich“. Pro Oriente, Religion und Kirchen im alten Österreich. Wien, 1996.
- Yıldız, Ramazan. "Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle ilgili Reformlar". Ermeni Araştırmaları, Sayı 25.

Gazeteler:

- Arbeiter Zeitung
Die Fackel Wien
Wiener Zeitung

İnternet Siteleri:

- Avusturya Apostol Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, <http://www.aakg.at/> ve <http://www.armenian.at/>
- Avusturya Başbakanlığı Resmi İnternet Sitesi, <http://www.bka.gv.at>
- Avusturya Parlamentosu Resmi İnternet Sitesi, <http://www.parlament.gv.at/>
- Avusturya Radyo ve Televizyon Kurumu Resmi İnternet Sitesi, <http://www.orf.at>
- Gust, Wolfgang ve Gust, Sigrid, Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes, <http://www.armenocide.de>
- Katholisches Magazin für Kirche und Kultur, <http://www.katholisches.info>
- Mehitarist Katolik Ermeni Kilisesi İnternet Sitesi, Armenische Vereine und Institutionen in Österreich, <http://www.masis.at>
- Pro-Orient Vakfı İnternet Sitesi, <http://www.pro-orient.at>
- Soykırım Dokümantasyon Cemiyeti İnternet Sitesi, www.voelkermord.at
- Viyana Eyalet Parlamentosu Resmi İnternet Sitesi, <http://www.wien.gv.at/>

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE THINK-TANK ETKİSİ: DÜŞÜNCE KURULUŞU RAPORLARINDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ ALGISI

TURKISH-ARMENIAN RELATIONS: "THE THINK-TANK EFFECT"

Aslan Yavuz ŞİR

Avrasya İncelemeleri Merkezi Uzmanı
ayavuzsir@avim.org.tr

Özet: *Türk-Ermeni ilişkileri konusunda son yıllarda uluslararası alanda artan ilgi, konu hakkında yayımlanan raporlar ve makalelerin sayısı ve niteliğinde görülebilmektedir. Özellikle 2008 yılı Eylül ayında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'a yaptığı ziyaretin ardından gündeme gelen Türk-Ermeni yakınlaşması süreci, uluslararası alanda önemli derecede yankı bulmuştur. Türkiye ve Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesi sürecinde yapılan görüşmeler birçok farklı alanda yürütülmektedir. Protokollerin Türk ve Ermeni yetkililerce imzalanması ise sürecin devamı açısından kritik önem teşkil etmektedir. Önümüzdeki süreçte uluslararası alandaki aktörlerin Türk-Ermeni ilişkilerine dair tavırlarını belirlerken göz önüne alacakları parametrelerin neler olabileceğini tanımlamaya çalışmak bir gereklilik haline gelmiştir. Bu araştırmada 2007 yılından bu yana uluslararası alanda Türk-Ermeni ilişkileri, Türk dış politikası, Türk-AB ve Türk-Atlantik ilişkilerinde Ermenistan konularında yayımlanmış raporlar ve makaleler incelenmiştir. Bu rapor ve makalelerde uluslararası toplum tarafından Türk-Ermeni ilişkileri konusunda önerilen politika seçenekleri ve muhtemel gelişmeler dikkate alınmış, temel bazı sorulara yanıt aranmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Türk, Ermeni, Think-Tank, Rapor*

Abstract: *The increase in the interest on Turkish-Armenian relations within the international realm can be seen through the numbers and properties of published articles and reports on this subject. Especially, the Turkish-Armenian rapprochement process being brought forward following President Abdullah Gül's visit to Yerevan in September 2008, has drawn serious attention within the international sphere. The negotiations held for the normalization of Turkey-Armenia relations has been conducted in many different areas. The protocols being signed by Turkish and Armenian authorities carries crucial importance for the continuing of this process. While*

the international actors are determining their attitudes regarding the Turkish-Armenian relations, attempting to identify what the parameters might be that they must venture has become a matter of necessity in the forthcoming process. In this research, reports and articles published from 2007 onwards on the Armenian issue within the scope of Turkish-Armenian relations in the international realm, Turkish foreign policy, Turkish-EU and Turkish-Atlantic relations has been examined. In these reports and articles, the international community's proposed policy options for Turkish-Armenian relations and prospective developments have been taken into consideration and replies to several essential questions have tried to be obtained.

Key Words: *Armenians, Think-Tank, Report, Foreign Policy*

Türk-Ermeni ilişkileri konusuna son yıllarda uluslararası alanda artan ilgi, konu hakkında yayımlanan raporlar ve makalelerin sayısı ve niteliğinde görülebilmektedir. Özellikle 2008 yılı Eylül ayında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Erivan'a yaptığı ziyaretin ardından gündeme gelen Türk-Ermeni yaklaşması süreci, uluslararası alanda önemli derecede yankı bulmuştur. Türkiye ve Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesi sürecinde yapılan görüşmeler birçok farklı alanda yürütülmektedir. Protokollerin Türk ve Ermeni yetkililerce imzalanması ise sürecin devamı açısından kritik önem teşkil etmektedir.

Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan gelişmelere ilişkin uluslararası alanda gösterilen bu yakın ilginin birçok sebebi bulunmaktadır. Dış politikada devletlerin eylemlerinin temel sebeplerini ise yalnızca ilgili aktörlerin tavır ve politikaları ile anlayabilmek ne kadar güç ise uluslararası alanda yaşanan bazı gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkilerine etkisini de incelemek o kadar güç hale gelmektedir. Ancak önümüzdeki süreçte uluslararası alandaki aktörlerin Türk-Ermeni ilişkilerine dair tavırlarını belirlerken göz önüne alacakları parametrelerin neler olabileceğini tanımlamaya çalışmak bir gereklilik haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel hatları belirlenirken uluslararası alandaki belli başlı aktörlerin tepkilerinin ölçülmesi, bu politikalar ile uyumlu olunması amacıyla değil, oluşabilecek muhtemel tepkilerin önceden belirlenebilmesi ve buna göre Türkiye'nin çıkarlarının en iyi şekilde tespit edilebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırmada 2007 yılından bu yana uluslararası alanda Türk-Ermeni ilişkileri, Türk dış politikası, Türk-AB ve Türk-Atlantik ilişkilerinde Ermenistan konularında yayımlanmış raporlar ve makaleler incelenmiştir. Bu rapor ve

makalelerde uluslararası toplum tarafından Türk-Ermeni ilişkileri konusunda önerilen politika seçenekleri ve muhtemel gelişmeler dikkate alınmış, temel bazı sorulara yanıt aranmıştır. Raporda ele alınan beş temel husus şöyle sıralanmaktadır:

1. Soykırım İddialarının Tanınması
2. Toprak ve Tazminat Talepleri
3. Sınırların Açılması
4. İlişkilerin Normalleşmesi ve Önkoşullar
5. Dağlık Karabağ Sorunu

1. Soykırım İddialarının Tanınması

a. Türkiye'nin Tanınması

Söz konusu dönemde yayımlanan raporlarda göze çarpan en önemli noktalardan birisi, yayımlanan raporlar ve makalelerde sözde soykırımın Türkiye tarafından tanınması yönünde öneri, talep veya öngöründe bulunmaktan kaçınılmış olmasıdır. Bu konu Türk-Ermeni ilişkilerindeki en kritik sorun olarak kabul edilmektedir. Muhtemel hukuki, siyasi ve ekonomik sonuçlarının yanında psikolojik açıdan Türk-Ermeni yabancılaşmasının da en önemli nedenlerinden birisi sözde soykırımın tanınması olmuştur. Ermenistan devleti bu hedefi bir devlet politikası olarak kabul etmiştir.¹ Ancak sözde soykırımın Türkiye tarafından tanınması konusunda uluslararası alanda keskin bir kanaat oluşmadığı gözlemlenmiştir. Buna rağmen özellikle Hrant Dink'in öldürülmesi sonrasında Türkiye'de 200 kişi tarafından başlatılan Ermenilerden özür dileme imza kampanyası üzerinde durulmuş,² ancak bu konuda olumlu veya olumsuz herhangi bir fikir belirtilmemeye özen gösterilmiştir. Özellikle Uluslararası Kriz Grubu tarafından Nisan 2009'da yayımlanan raporda, bu imza kampanyası, Türkiye'de -Türk-Ermeni ilişkilerine dair tarihsel algılamalar ve bu konunun tartışılması aşamasında meydana gelen gelişmeler “dikkat çekici” olarak nitelendirilmiştir.³ Bunun dışında Türkiye'nin sözde soykırımı kabul etmesinin bazı AB ülkelerince, AB üyelik

1 *The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region*, European Parliament- Directorate General External Policies of the Union, August 2007: “Since 1998, the Republic of Armenia, supported by the Armenian Diaspora, has made it a matter of state policy to strive for the international recognition of the events of 1915 as genocide.” (s.8)

2 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.8

3 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, International Crisis Group, Europe Report No.199, 14 Nisan 2009, ss.24-25

müzakerelerinde bir önkoşul olarak öne sürülmesi gerektiğini talep etmiş olmaları da TESEV'in Kasım 2008 tarihli raporunda dile getirilmiştir.⁴

b. Üçüncü Ülkelerce Tanınma

Ermenistan'ın uluslararası alanda Türkiye üzerinde baskı oluşturulması kaydıyla sözde soykırımın kabul ettirilmesine çalışılması konusunda Ermeni Diasporası'nın güçlü bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir.⁵ Uluslararası Kriz Grubu Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gerilmesinin temelinde Amerikan Kongresi'nde kabul ettirilmesine çalışılan soykırım yasa tasarılarının bulunduğunu belirtmektedir. Kriz Grubu, Ermenistan'ın amaçlarından birisinin de gelecekte benzer suçların tekrarlanmasının önüne geçmek olduğunu iddia etmektedir.⁶

Diğer bazı rapor ve makalelerde, özellikle Robert Koçaryan'ın Devlet Başkanlığı görevine gelmesinin ardından Ermeni Diasporası tarafından soykırım suçlamalarının üçüncü ülke parlamentolarında kabul ettirilmesine yönelik girişimlerin arttığına dikkat çekilmektedir.⁷ Ayrıca Koçaryan'ın soykırımın uluslararası alanda tanınmasını Ermeni dış politikasının önceliği durumuna getirdiği de birçok raporda dile getirilmiştir.⁸ Diaspora'nın bu girişimlerinin temelinde, sözde soykırımı uluslararası bir karakter kazandırılmasının amaçlandığı ifade edilmektedir.⁹ Ayrıca bu durumun Türkiye'yi en rahatsız eden konulardan birisi olduğu da belirtilmektedir.¹⁰

c. Tarih Komisyonu Kurulması Konusu

2005 yılı Mayıs ayında, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın soykırım iddialarının araştırılması amacıyla bağımsız Türk ve Ermeni tarihçi ve uzmanlardan oluşacak bir komisyon kurulması önerisinde bulunması uluslararası alanda büyük ilgi uyandırmıştır. Konu hakkında yayımlanan makale ve raporlarda bu önerinin olumlu bir gelişme olarak yorumlandığı görülmüştür. Ayrıca Ermeni tarafının bu öneriye ilişkin birbirinden farklı ve çelişkili açıklamaları ile 1915 olaylarının uzmanlar ve tarihçiler tarafından araştırılmasını öngören tarafsız bir komisyonun kurulması

4 *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, TESEV, Kasım 2008 s.33

5 *As Turkey and Armenia inch toward reconciliation both sides talk the talk, but can they walk the walk?*, German Marshall Fund, Ekim 2008, s.2

6 *As Turkey and Armenia inch toward reconciliation both sides talk the talk, but can they walk the walk?*, s.10

7 Görgülü, Aybars "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", *Insight Turkey*, 2009, s. 22

8 *Noah's Dove Returns: Armenia, Turkey and the Debate on Genocide*, European Stability Initiative, Nisan 2009, s. 27

9 *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, s.18

10 *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, s.18

önerisine gösterdikleri muhalefet, çözüm sürecinde Türkiye'nin konumunu uluslararası alanda güçlendirmiştir.¹¹ İncelenen rapor ve makalelerde bu durum açıkça gözlemlenmiştir. ARI'nin (İspanya) yayımladığı raporda Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerisinin sorunun çözümü açısından “herkeşçe de teyit edildiği gibi, Ortak Tarih Komisyonu kurulması önemli bir aşama” olarak nitelendirilmiştir.¹² Aynı raporda Türkiye'nin bu inisiyatifle uluslararası alanda Ermeni soykırım iddialarının tanınması çabalarının önlenmesini amaçladığı, bu sorunun “genişletilmiş bir kritik sorunlar paketi” içerisine dâhil edilerek çözülmesini savunduğu iddia edilmektedir.¹³

Ermenistan tarafı, komisyon kurulması konusunda olumlu bir tavır ortaya koymuş olsa da sürecin başında bu öneriye muhalefet ettiği bilinmektedir. Bu muhalif tutum, Ermeni soykırım iddialarının hâlihazırda bazı ülke parlamentolarınca tanınmış olması ve komisyon kurulması önerisine Ermenistan'ın olumlu cevap vermesinin söz konusu iddiaları yeniden tartışmaya açabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca, böyle bir komisyon kurulmasının ve bu komisyonun yapacağı çalışmaların, Ermeni ulusal kimliğine zarar vereceği de iddia edilmektedir. Buna rağmen, eğer söz konusu komisyon 1915 olaylarını inceleyecekse, komisyon kurulması fikrine temkinli yaklaşan Ermeni kamuoyu, 1915 öncesi dönemin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik politikasının da komisyon çalışmalarına dâhil edilmesi gerektiği yönünde fikirler öne sürülmüştür.¹⁴

Sonraki dönemde Ermeni tarafının bir karar değişikliği ile 1915 olaylarının incelenmesi amacıyla tarihçilerden oluşacak bir komisyon kurulması fikrine yönelik olumlu bir tutum takınması¹⁵ ise komisyonun yapacağı çalışmaların göz ardı edilmesi ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu ihtimalin gündeme gelmesinin temelinde, Ermenistan'da komisyon kurulması önerisinin uluslararası alanda bu amaç doğrultusunda Ermenilere verilen desteği ve Ermenistan ile Diaspora'nın müteakip çabalarını engellemek amacı taşıdığı kanısının bulunduğu iddia edilebilir. Türkiye'nin bu konunun tarihsel araştırmanın konusu olduğu yönündeki ısrarı sürerken, Ermeniler soykırım iddialarının siyasi ve güncel bir sorun olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁶ Komisyon kurulması önerisinin açıkça reddedilmesi Ermeni iddialarını zedeleyeceğinden, Türkiye'nin bu önerisine karşın olumlu bir tavır takınılması zorunluluk haline gelmiştir. Nitekim Ermeni tarafı daha şimdiden Türk tarihçilerin soykırım iddialarını haklı gösteren önermelerde bulunmasının mümkün

11 Görgülü (2009) s. 22

12 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, ARI – Elcano Royal Institute, Mayıs 2009, s.6

13 *Changing Armenia-Turkish Relations*, s.2

14 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.6

15 “Cooling Off”, *The Economist*, 27 Nisan, 2009
http://www.economist.com/daily/news/displaystory.cfm?story_id=13565679 Last Access: 12 Kasım, 2009

16 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s. 6

olamayacağı öne sürülerek, kurulacak komisyonun etkili ve objektif araştırma yürütemeyeceği iddia edilmektedir.¹⁷ 2008 yılı Temmuz ayında yaptığı bir konuşmada Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan Türkiye'nin tarih komisyonu kurması önerisine şüphe ile yaklaştığını ifade etmiş, taraflar arasında siyasi diyalogun kurulması ve ilişkilerin normalleştirilmesinin öncelikli olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca komisyonların ancak taraflar arasında karşılıklı siyasi ilişkilerin kurulması ile mümkün olduğunu vurgulamıştır.¹⁸

Birçok raporda ilişkilerin normalleşmesinin, ancak üçüncü ülkelerin Ermeni soykırımı iddialarını tanıması yönündeki çabalardan vazgeçilmesi ve sorunun tarihçiler, sivil toplum kuruluşları ve araştırma merkezlerine bırakılması ile mümkün olduğunun altı çizilmektedir:

*“Ermenistan Türkiye ile ilişkilerin kurulması için önkoşullar öne sürmekten vazgeçmeli ve 1915 Ermeni soykırımının tanınması konusunu dış politika gündeminin dışında bırakarak, konuyu Ermenistan ve Türkiye'deki tarihçiler ve sivil topluma bırakmalıdır.”*¹⁹

Görülmektedir ki Ortak Tarih Komisyonu kurulmasının olumlu sonuçlar doğuracağı genel kanısı yaygındır.²⁰ Uluslararası toplumun olumlu tepkisi²¹ ve kurulması halinde komisyonun çalışmalarına gönülden destek verilmesi çağrısı²² Ermeni tarafının tutumunu değiştirmesi ile sonuçlanmıştır.

2. Toprak ve Tazminat Talepleri

Türk-Ermeni ilişkilerinde soykırım iddiaları ile bağlantılı ve önem arz eden bir diğer konu da toprak ve tazminat talepleri sorunudur. Sorun, Diaspora ve Ermenistan Ermenilerinin, “tarihi Ermeni toprakları” olarak adlandırdıkları bölgelerden çıkarılarak mallarına zorla el konulduğu iddiası ile Türkiye'den tazminat ve toprak talep ediyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Özellikle Diaspora Ermenileri, yaşadıkları ülkelerde Türkiye Cumhuriyeti aleyhine hukuki yollara başvurarak vatandaşları buldukları ülkeler aracılığıyla Türkiye'yi toprak ve mal kayıpları dolayısıyla tazminat ödemeye zorlamaya çalışmaktadır. Son dönemde

17 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s. 30

18 *Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views*, Congressional Research Service Report for Congress US Congress Ağustos 2008, s.14

19 *Agenda for Armenian Foreign Policy 2009-2010*, Friedrich Ebert Stiftung & Analytical Centre on Globalization and Regional Cooperation, 2009, s. 22

20 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s, 30

21 European Parliament announced that it welcomed Turkish government's offer to establish a commission of historians for the examination of 1915 events. *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, s.20; *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.4

22 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s. 27

Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan gelişmeler dikkate alındığında, toprak ve tazminat taleplerinin ikili ilişkilerin geleceği açısından kritik öneme haiz bir konu olduğu birçok raporda da dile getirilmektedir.

Öncelikle, uluslararası alanda toprak ve tazminat talebi konusunun hukuki sonuçları ve sorunun temeline ilişkin ortak bir anlayış ile tutumun oluşmadığı görülmektedir. Ortak bir fikrin oluşmamış olması, öncelikle sorunun tarihsel temellerine ilişkin bilgi eksikliği ve ayrıca Türk-Ermeni ilişkilerinde son dönemde yaşanan gelişmelerle yakından ilgilidir. Türkiye ve Ermenistan'ı doğrudan bağlayıcılığı olmamasına rağmen Ermeni Diasporası toprak ve tazminat talebi konusuna doğrudan müdahil bir taraf konumundadır. Diaspora'daki bireysel veya örgütlü girişimler, Diaspora Ermenilerinin yaşadığı ülkelerde hukuki yollara başvurulması sebebiyle konuyu daha da belirsiz ve karmaşık hale getirmektedir.

Ele alınan raporların birçoğunda tazminat ve toprak talebi konusuna neredeyse hiç değinilmemiş olması dikkat çekicidir. Nitekim toprak ve tazminat talebi konusu hukuki çerçevede ve soykırım iddialarının bir uzantısı olarak ele alındığında, raporlarda bu iki hususun geçmiş dönük uygulanabilirliği olmadığına dikkati çekilmektedir:

“Soykırım Sözleşmesi geçmiş dönük uygulama içeren herhangi bir madde içermemektedir. Tam tersine, Sözleşme metni yalnızca söz konusu olayın taraflarına yönelik uygulanmak üzere ileriye dönük yaptırımları içermektedir. Yani, söz konusu olaylardan yola çıkarak herhangi bir birey veta devlete karşı Sözleşme'nin hukuki çerçevesine dayanarak hukuki, maddi talepler veya toprak talebi iddiasında bulunulamaz.”²³

Nitekim soykırım iddialarının hukuki olarak teyit edilmesi durumunda bile, taraflar geçmişe dönük değil, geleceğe dönük yükümlülükler altına girmektedir.²⁴ Böylece, Ermeni soykırımı iddialarının hukuki olarak tescillenmesinin Türkiye'ye hiçbir maddi yükümlülük altına sokmayacağı da ifade edilmektedir.

“Soykırım yasa tasarıları, soykırımın tanınması ile tazminat veya toprak imtiyazları arasında hiçbir bağlantı kurmamaktadır. Aslında, uluslararası alanda soykırımın tanınması yönündeki genel eğilim Türk devleti için hiçbir maddi doğurmamaktadır.”²⁵

Üçüncü ülke parlamentolarına sunulan soykırımın tanınması yasa tasarılarının toprak imtiyazları veya tazminat ödenmesi konularını içermediği de birçok raporda

23 Noah's Dove Returns, s. 22; Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders, s.14

24 Noah's Dove Returns, s. 22

25 Noah's Dove Returns, s. 22

vurgulanmaktadır.²⁶ Buna rağmen, Türkiye'nin soykırımın tanınması veya toprak ve tazminat talep edilmesi ihtimaline ilişkin endişesi devam etmektedir.²⁷ Bu endişesini teyit eder biçimde, Ermenistan devleti, Türkiye'nin doğu illerini Batı Ermenistan olarak niteleyen bağımsızlık bildirisine yapılan atıfları gözden geçirme veya yeniden düzenleme gibi bir çaba içerisine girmemiş, Ağrı Dağı ve diğer birçok sembolü Ermenistan Cumhuriyeti'nin ulusal simgeleri olarak kullanmaktan kaçınmamıştır.²⁸

Hukuki uygulama böyle iken, Diaspora'nın da soykırımın tanınması ve dolayısıyla tazminat ve toprak talebi yönündeki girişimleri de sürmektedir. Birçok raporda Diaspora'nın bu iki konudaki tavrının ve girişimlerinin yumuşamaya başladığı ifade ediliyor olsa da,²⁹ Ermeni Diasporasının bireysel ve örgütsel olarak homojen bir yapı oluşturmadığı da göz önüne alındığında farklı ülkelerde girişimler halen devam ettiği gözlemlenebilir.³⁰ Uluslararası Kriz Grubu raporunda da sözü geçen 2008 yılında Avrupa Parlamentosu'na sunulan karar tasarısı bu çabalara örnek gösterilebilir. Bu tasarıya göre Türkiye'den, Avrupalı bir devlete yaraşır biçimde Ermenilerin kayıplarını tazmin etmesi istenmektedir.³¹ 2000 yılında Amerikan Kongresi'ne sunulan bir başka tasarı da Türk dış politikasında benzer bir etki yaratmıştır.

Sonuç olarak, toprak ve tazminat taleplerinin karşılık bulması ihtimaline ilişkin genel kanaate bakıldığında zaten Türkiye'nin Ermeni soykırım iddialarını tanınması veya bu tanınmanın bir sonucu olarak herhangi bir tazminat yükümlülüğü altına girmesi ihtimaller dışındadır. Azalan eğilimlere karşın, Diaspora ve Ermenistan'ın Türkiye'yi uluslararası alanda soykırımın tanınması yoluyla baskı altına alma çabalarının, önümüzdeki dönemde Türk-Ermeni ilişkilerine etkisinin devam edeceği iddia edilebilir. Unutulmamalıdır ki Diaspora için soykırım konusu, toprak ve tazminat talepleri Diaspora kimliğinin en temel taşlarını oluşturmaktadır. Türk ve Ermeni otoriteleri ilişkilerin seyri boyunca, soykırım iddiaları da dâhil olmak üzere normalleşmeye dönük adımlar atabileceklerdir, ancak Diaspora'nın uluslararası alanda yukarıda bahsi geçen konularda etkinliği ve rolünün zayıflamış dahi olsa devam edeceği iddia edilebilir.

26 *Noah's Dove Returns*, s.23

27 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.13

28 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.14

29 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.1

30 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.13

31 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.14

3. Sınırların Açılması

Raporlarda detaylı bir şekilde incelenen bir başka konu da, sınırların açılmasının her iki ülke açısından sonuçlarının ne şekilde olacağı konusudur. Bu konuda yapılan değerlendirmeleri Ermenistan ve Türkiye açısından ekonomik ve siyasi gerekçeler olarak sınıflandırmak mümkündür.

a. Ermenistan Açısından

-Gürcistan'a Bağımlılık

Birçok raporda izolasyonun Ermenistan'ı siyasi açıdan kırılgan ve bölgesel olarak Rusya'ya bağımlı hale de getirmiş olan ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkisi ayrıntılı olarak incelenmiştir. İzolasyon sebebiyle Ermenistan'ın Gürcistan'ın Karadeniz'deki limanları ve demiryollarına bağımlı hale gelmiş olmasının, dünyanın geri kalanı ile ticaretine engel olduğu sıkça vurgulanmaktadır.

“Denize kıyısı olmayan, Gürcistan ve Karadeniz'deki limanları ve demiryollarına bağımlı durumdaki Ermenistan, Türkiye ile sınırın açılması durumunda Trabzon limanına erişim imkânına kavuşacaktır. Türkiye ile ticaret artacak ve günümüzde çok düşük seviyelerde kalan yatırımlar Ermenistan'a yönelik risk algısı azalacağından büyük artış gösterecektir.”³²

Tek taraflı bağımlılık Ermenistan'ın Avrupa ülkeleri ile ticaretinde nakliyat maliyetlerini büyük ölçüde arttırmaktadır. Ayrıca, dünya pazarlarına sınırlı erişim sebebiyle, Ermenistan'da üretime yönelik, rekabetçi ve gelişen bir iç Pazar yaratılamadığı vurgulanmaktadır. Ermenistan'ın ticaretinin %70'ini kuzey sınırlarından yapıldığı da ifade edilmektedir.

“Ermenistan, doğal ticari partneri olan Türkiye ile uzun zamandır sınırlarının açılmasını istemektedir, 2008 savaşı kuzeyde ülkenin ihracatının %70'inin yapıldığı kırılgan Gürcistan'a bağımlılığın ne kadar tehlikeli olduğunu göstermiştir. Ermeniler Ankara ile normalleşmenin Batılı ülkelere yeni bir kapının açılması ve Azerbaycan'daki rakiplerine karşı kazanılmış bir zafer olarak görmektedir.”³³

Kuzeyde Gürcistan liman ve demiryolları kullanılarak yapılan ticaretin taşıma maliyetleri yüksek, kapasiteleri ise düşüktür.

32 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, s.6

33 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.3

“Kapalı sınırlı taşıma maliyetlerini arttırmış ve Ermenistan’ı Gürcistan’ın pahalı, düşük kapasiteli ve güvensiz demir yolu ve Karadeniz limanlarına bağlı kılmıştır. Sınırların açılması bu maliyetleri düşürerek seçenekleri arttıracaktır. Ambargoların kaldırılması ve demiryolu hattının açılması ile 75 ile 300 milyon dolar arasında bir tasarruf yapılması beklenmektedir.”³⁴

Ermenistan’ın Gürcistan limanları ve demiryollarına aşırı bağımlılığı maliyetlerin yanı sıra bölgesel gelişmeler karşısında savunmasız bıraktığı vurgulanmaktadır. Nitekim 2008 yılı Ağustos ayında Rusya ile Gürcistan arasında patlak veren çatışma sırasında Ermenistan’ın dış dünya ile bağlantısı sıcak çatışma sonlanıncaya kadar kopmuştur.

-Rusya’ya bağımlılık

Rusya’ya bağımlılığın giderek artması, Türkiye ile sınırının kapalı kalması sonucunda siyasi ve ekonomik açıdan Ermenistan’ı daha da kırılğan hale getiren bir başka önemli sorun olarak gösterilmektedir.³⁵

“Ermenistan yeniden-keşfedilen Türkiye kapısını Rusya’ya olan aşırı bağımlılığın karşı bir manivela olarak kullanabilir. Böyle bir girişim Rusya’nın Güney Kafkasya’da yakın zamanda güç ve etkisini sağlamaya yönelik girişimleri de göz önüne alındığında Ermenistan’ın kırılğan egemenlik ve bağımsızlığını koruması açısından da önemlidir.”³⁶

Rusya “bölgeyi etki altında tutabilmek için Ermenistan’a güveniyorken... Ermenistan da Rusya’yı muhasım çevresinde güvenliğin sağlayıcısı olarak görmektedir.”³⁷ Diğer yandan Ermenistan, Rus-Gürcü savaşında da görüldüğü gibi, Rusya’nın bölgedeki statükoyu koruma girişimlerinin bölgedeki kalkınma ve istikrarı olumsuz biçimde etkilemesinden dolayı, Ermenistan’ın Rusya’ya giderek artan bağımlılıktan rahatsızlık duymaktadır. Rusya’nın bölgedeki statükoyu, daha doğrusu Ermenistan üzerindeki izolasyonu ve Rus ekonomik desteğinin devamlılığını koruma yönündeki çabaları ve bu çerçevede süre giden bölgesel çatışmalar bölgede güvenliği tehdit ederken Ermenistan için de sorun oluşturmaktadır.

Ermenistan’ın Rusya’ya bölgesel izolasyondan kaynaklanan bağımlılığının yanında, farklı siyasi-stratejik sebeplerle de yakın ilişki içerisinde olduğunu söylemek

34 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.28

35 *The Economist Report – Country Report*

36 *Changing Armenia-Turkish Relations*, Fokus Südkaukasus & Friedrich Ebert Stiftung, Ocak 2009, s.4

37 *Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?* by Gaidz Minassian, IFRI, Şubat 2008, s.4

mümkündür.³⁸ Sınırların kapalı olması, ülkeyi ekonomik ve siyasi açıdan kırılgan hale getirdiğinden, bölgesel güvenlik açısından Ermenistan riskli bir ülke konumundadır. Bu durum ülkenin özellikle son yıllarda yaşadığı iç siyasi sıkıntılarda da görülebilir. Benzer şekilde Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinden elde ettiği yüksek gelir ile askeri gücünü de arttırmaya başlamış, Ermenistan ise güçlü bölgesel rakibi karşısında savunma politikası açısından Rusya'ya yakın durmak durumunda kalmıştır. Tarihsel olarak Ermeni-Rus ilişkileri, bölgedeki diğer halklar ve devletlere kıyasla her dönemde yakın olmuştur. Ermenistan'ın günümüzde yürütülen bölgesel enerji ve ekonomik entegrasyon projelerinin dışında kalması Rusya'ya yukarıda bahsedilen alanlarda artan bağımlılığın bir sonucu olarak daha da derinleşmektedir. Ancak bu durum Rusya'nın Ermenistan'ın iç ve dış politikasına müdahil olmasını ve etki altında tutmasını da kolaylaştırmaktadır.

-Ekonomik Getiriler

Türkiye'nin aksine, Ermenistan'ın sınırların açılmasından yüksek ekonomik kazanç sağlayacağı ifade edilmektedir. Sınırların açılmasının Ermenistan'ın yüksek ticaret maliyetlerini azaltacağı ve Ermenistan'a iktisadi esneklik kazandıracığı değerlendirilmesi yapılmaktadır. Ambargonun sona erdirilmesi ve demiryolu hattının açılması ile Trabzon ve Mersin limanlarına erişim imkânı bulacak Ermenistan'ın bu sayede 75 ile 300 milyon dolar arasında tasarruf edebileceğine dikkat çekilmektedir.³⁹

Bazı raporlarda, sınırların açılması ile birlikte, Türkiye'den yatırım ve finansman akışının başlayabileceği vurgulanmaktadır.⁴⁰ Sınırın açılmasının bölgesel entegrasyon ve işbirliğini arttırarak risk algısını azaltacağı, dolayısıyla yatırımların artacağı ifade edilmektedir. Böylece ülke içerisindeki üretimin de dolaylı olarak yükseliş göstermesi beklenmektedir.⁴¹ Uluslararası Kriz Grubu sınırın açılması ile Türk şirketlerinin Ermenistan pazarına gireceği, böylece özellikle inşaat sektöründe maliyetlerin önemli ölçüde azalacağı tahmininde bulunmuştur. 1997 yılında 30 milyon dolardan 2007 yılında 120 milyon dolara çıktığı tahmin edilen ticaret hacminin sınırların açılması ile 300 milyon dolara yükseleceği öne sürülmektedir.⁴² Elektrik enerjisi satışı 2008 yılında hâlihazırda başlamıştır. Ayrıca Ermenistan'ın sınırların açılması ile birlikte demiryolu ve enerji sektörlerinde yeni partnerler bulabileceği, böylece ticarî güvenliğini sağlayarak "Türk tehdidi" ihtimalinin azalacağı iddia edilmektedir.⁴³

38 *Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?*, ss.7-12

39 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.28

40 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, s.6

41 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.28

42 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.28

43 *Armenia and Turkey: A Door Opens Slowly*, ss.1-2

Avrupa Parlamentosu tarafından hazırlanan bir rapor sınırların açılması ile Türkiye'den yapılan ihracatın artabileceği beklentisinin aksine Ermenistan'ın Türkiye'ye ihracatının 14 kat artarken, Türkiye'den yapılan ithalatın ise yalnızca 2,6 kat artış göstereceğine dair değerlendirmelere yer vermektedir.⁴⁴ Aynı raporda elektrik, metal üretimi, tekstil ve ağır eşya endüstrilerinde canlanma ihtimali olabileceği de iddia edilmektedir.⁴⁵ Gayri Safi Milli Hâsıla'nın % 0.67 ve ödemelerin % 0.28 yükseleceği ifade edilirken, 1500 yeni iş yaratılacağı öngörülmüştür. Kişi başına düşen milli gelirin % 0,5 ve vergi gelirlerinin % 1.16 artacağı beklenmektedir. Buna göre sınırların açılmasından itibaren 5 yıl içinde ülke ekonomisinin % 2,7 büyümesi beklenmektedir.⁴⁶

Sınırın açılmasının Ermenistan üzerindeki muhtemel olumsuz etkileri de birçok raporda dile getirilmiştir. Öncelikle sınırların kontrolsüz bir şekilde açılması halinde Ermenistan'daki küçük ölçekli Ermeni üreticilerinin rekabetten olumsuz şekilde etkilenebilecekleri ifade edilmiştir.⁴⁷ Ayrıca Ermeni nüfusunun oluşacak yeni ve daha kötü ekonomik koşullardan zarar görmemek için dışa göç etme ihtimalinin de bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁸

-Siyasi Etkileri

Siyasi açıdan Ermenistan kırılgan bir ülke olarak değerlendirilmektedir. Bağımsızlıktan sonra ve özellikle son yıllarda, yalıtılmışlık sebebiyle içinde bulunduğu ekonomik buhranın da etkisi ile Ermenistan kritik iç siyasi çekişmelere sahne olmaktadır.⁴⁹ Kırılgan siyasi yapısı, Ermenistan'ın dış politikada çok-yönlü politikalar izlemesinin önünde bir engel olarak değerlendirilirken, aynı zamanda Rusya'ya olan siyasi ve ekonomik bağımlılığını da arttırıcı bir faktör olarak yorumlanmaktadır. Bu sebeple Ermenistan'ın bölgesel konumu ve itibarının, ülke üzerinde artan Rus etkisince gölgelendiği belirtilmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında uzun süredir en kritik sorun olma özelliği taşıyan Dağlık Karabağ sorunu ise taraflar arasında müzakerelerin ancak üçüncü ülke arabuluculuğuyla (Rusya) yürütülebilmektedir. Bölge üzerinde etki sahibi olmak veya etkinliğini korumak peşinde olan Rusya ve Batılı devletlerarasındaki bu rekabet, başta Dağlık Karabağ olmak üzere bölgesel sorunların çözülmesi ihtimalini azaltmaktadır.

44 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.12

45 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.12

46 *The Closed Armenia-Turkey Border*, ss.13-14

47 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.3

48 *The Closed Armenia-Turkey Border*, ss.14-15

49 *Changing Armenia-Turkish Relations*, s.4

İncelenen raporlarda Türkiye ile sınırların açılmasının Ermenistan için bir dış politika önceliği olduğu değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Bunun öncelikli sebeplerinden birisi Türkiye'nin Ermenistan açısından doğal bir ticari partner olarak görülmesidir.⁵⁰ Ayrıca Türkiye ile sınırın açılması halinde Ermenistan'ın bölgedeki güçlü rakibi Azerbaycan karşısında önemli derecede güç kazanabileceğinden bahsedilmektedir. Buna göre, sınırın açılması ve bundan elde edilecek kazanımlar Ermenistan hükümetine öncelikli bir dış politika sorununun çözülmesi aşamasında büyük avantaj kazandırması itibarıyla iç siyasette önemli bir kazanım olacaktır.⁵¹ Ermenistan'ın iç politikada daha istikrarlı bir yapıya kavuşmasının bölgede güvenlik ve istikrarın sağlanması açısından olumlu bir gelişme olacağı da kaydedilmektedir.⁵²

b. Türkiye Açısından

-Ekonomik Etkileri

İncelenen raporların neredeyse hiçbirinde Türkiye'nin kapalı sınırlardan doğan ekonomik kaybına ilişkin bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. Türkiye Güney Kafkasya'da bölgesel enerji ve ekonomik entegrasyon projelerine öncülük ediyor olsa da, Ağustos 2008'deki çatışma bu projelerin bölgedeki muhtemel çatışmalar ve istikrarsızlıklar karşısında ne kadar kırılgan olduğunu da ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple özellikle son dönemde Ermenistan, gelecekteki muhtemel bölgesel projelerde alternatif bir partner olarak sunulmaktadır.⁵³ Ayrıca ilişkilerin normalleşmesinin bölgeye istikrar ve güvenlik getireceğine vurgu yapılmakta, bunun da bölgedeki işbirliği seçeneklerini arttırabileceği ifade edilmektedir. Böylece, Türkiye'nin ilişkilerin normalleşmesine ilişkin çabalarının dolaylı bir şekilde ekonomik kazançlar getireceği de belirtilmektedir.

İncelenen raporlarda Ermenistan'ın aksine Türkiye'nin sınırların açılması ile elde edeceği kazanımların daha kısıtlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Göze çarpan ilk değerlendirme, ekonomik açıdan Türkiye'nin elde etmesi muhtemel kazanımların ülke genelinden ziyade daha bölgesel etkileri olacaktır. Sınırların açılması ile birlikte Türkiye'nin özellikle doğu bölgelerinin tarım, turizm ve enerji sektörlerinde olmak üzere olumlu bir şekilde etkileneceği varsayılmaktadır. Raporlarda Ermenistan'ın Doğu Anadolu bölgesine üretilen fazla elektrik ve tarımsal ürünleri ihraç edebileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır.⁵⁴ Sovyetler

50 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s. 4

51 *Changing Armenia-Turkish Relations*, s.1

52 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.3

53 *Agenda for Armenian Foreign Policy*, s.37

54 *Changing Armenia-Turkish Relations*, s.4

Birliği döneminde Ermenistan'dan Türkiye'ye elektrik ihracatı yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Eylül 2008'de Erivan'a yaptığı ziyaret sırasında Türkiye Ermenistan'dan elektrik satın alma niyetini beyan etmiştir, günümüzde söz konusu elektrik alımına ilişkin müzakereler sürmektedir. Ermenistan'ın Türkiye'ye yıllık 1,5 milyar kw/s elektrik arzı yapması ve bu miktarın gelecekte 3,5 milyar kw/s'e çıkmasının beklendiği ifade edilmektedir. Ancak şimdiye kadar Nisan 2009'da başlaması planlanan elektrik arzı konusunda kayda değer bir gelişme gerçekleşmemiştir.

Raporlarda sınırların açılmasının Türkiye açısından bir diğer ekonomik getirisinin turizm sektöründen gelebileceği kaydedilmektedir.⁵⁵ Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinin, aralarında yakın zamanda restore edilmiş olan Ahdamar adasındaki Surp Haç Ermeni Kilisesi, Van'ın Edremit ilçesindeki "Kız Kilisesi" ve Ani harabelerinin de olduğu birçok Ermeni tarihi site alanlarına ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir.⁵⁶ Sınırların açılması ile birlikte Ermeni turistlerin bu bölgeleri ziyaret için Türkiye'ye gelmeleri beklenmektedir ki böylece bölgede ekonomik açıdan bir canlanma olacağı varsayılmaktadır.⁵⁷ Tarihsel sebeplerden Ermeniler bu bölge ve Adana (ki burası Kilikya Krallığı'nın kurulduğu topraklar olarak geçmektedir) gibi illeri Ermeni tarihsel kimliği açısından büyük öneme sahip bölgeler olarak görmektedir. Aslen benzeri iddialar toprak taleplerinin de temelini oluşturmaktadır. Ancak sınırların açılmasının toplumlar arasındaki diyalogu arttırması açısından Türkiye'nin de Ermeni kamuoyuna erişimini sağlayacağı iddia edilmektedir.

Üçüncü olarak, sınırların açılması ve ambargonun kalkması ile Ermenistan'daki düşük üretim maliyetlerinin Türk üreticileri bu ülkeye yatırım yapmaya sevk edebileceği iddia edilmektedir.⁵⁸ Ekonomik açıdan bu tür bir gelişmenin Türk yatırımcıları Ermenistan'daki yatırım olanaklarını kullanmaya ve Ermeni pazarında Türk ürünlerini pazarlamaya itebileceği ifade edilmektedir. İzolasyon ve yüksek ithalat maliyetleri sebebiyle Ermeni tüketicilerin alternatif ve daha ucuz ürünlere ilgi göstereceği göz önüne alındığında Türk üreticilerin Ermenistan pazarından büyük ölçüde yararlanabileceği belirtilmektedir.

Türkiye açısından bir başka ekonomik ve stratejik kazanımın, sınırların açılması halinde Türkiye'nin ticaret koridoru rolünün güçlenmesi olacağı kaydedilmektedir.⁵⁹ Buna göre sınırların açılması ile başta Trabzon ve Mersin olmak üzere Türk limanlarının uluslararası ticarete rekabet gücünün artacağı, bölge şehirlerinin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunacağı ve Gürcistan

55 *Armenia and Turkey: A Door Opens Slowly*, s.1

56 *Towards a Turkish-Armenian Rapprochement*, s.29

57 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.3;

58 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.3

59 *Closed Armenian-Turkish Border*, s.3

limanları karşısında avantaj elde edeceği iddia edilmektedir.⁶⁰ Ayrıca sınırların açılması ile Türkiye'nin daha yoğun bir kuzey-güney ve doğu-batı ticari etkinliğe kavuşacağı belirtilmektedir.⁶¹ Arpaçay sınır kapısında oluşacak ekonomik hareketliliğin Kars, Iğdır, Trabzon ve Erzurum'daki yerel nüfusun ekonomik kalkınmasına olumlu etkileri olacağı iddia edilmektedir.⁶²

-Siyasi Etkileri

Türkiye'nin siyasi kazanımları açısından birçok raporda detaylı analizlere yer verilmiştir. Türkiye'nin sınırların açılması konusunda en önemli motivasyonlarından birisinin, özellikle Ağustos 2008 sonrasında bölgedeki dondurulmuş çatışmaların yeniden alevlenerek bölgedeki güvenlik, istikrar ve işbirliğinin bozulması ihtimalinin gündeme geldiği Kafkasya'da güvenliğin pekiştirilmesi olacağı iddia edilmektedir. Nitekim birçok raporda Kafkasya'ya yönelik daha müdahil ve esnek bir yaklaşımın gerekliliğini anlayan uluslararası kamuoyunun Türkiye'nin potansiyel rolünün farkına vardığı ifade edilmektedir. Gürcistan ile Rusya arasında patlak veren çatışma ve Türkiye'nin dış politikada "komşularla sıfır sorun"⁶³ yaklaşımını benimsemesi ile birlikte Türkiye Ermenistan arasındaki yakınlaşma sürecinin bölgenin güvenleştirilmesi açısından kritik öneme sahip olduğu değerlendirilmesi göze çarpmaktadır. Bu sebeple Türkiye'nin yakınlaşma sürecinde benimsediği siyasi motivasyonların incelenmesinin önemine dikkat çekilmektedir.

İncelenen raporlarda Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkileri, üyelik süreci ve Batı ile ilişkilerinin Ermenistan ile yakınlaşma sürecinde etkili olduğu ifade edilmektedir. Nitekim komşularla sınırların açık olmasının Avrupa Birliği üyeliği kriterlerinden birisi olduğunun altı çizilmiş,⁶⁴ ancak AB'nin Güney Kıbrıs'ı üyeliğe kabul ederken söz konusu kriterin ihlal edilmiş olduğu dikkate alınmamıştır. Daha geniş çerçevede değerlendirildiğinde Türkiye'nin Kafkasya'da etkin ve müdahil bir rol oynamasının Avrupa nezdinde itibar kazandıracığı ve üyelik müzakereleri sürecinde elini güçlendireceği vurgulanmıştır.⁶⁵ Sınırların açılmasının Türkiye'ye, Batılı ülkelerin baskıları ve Diaspora'nın Türkiye'yi baskı altına almak için yürüttüğü çalışmaların uluslararası alanda yarattığı krizlerden rahatlama sağlayacağı iddia edilmektedir.⁶⁶ Bazı raporlarda Ermenistan ile yakınlaşma

60 *Closed Armenian-Turkish Border*, s.17

61 *Closed Armenian-Turkish Border*, s.18

62 *Closed Armenian-Turkish Border*, s. 16; *Towards a Turkish-Armenian Rapprochement*, s. 29

63 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, s.6

64 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, s.1

65 *The Dynamics of Change in the Southern Caucasus*, s. 3

66 *Changing Armenia-Turkey Relations*, s.4

sürecinin “Türkiye’nin komşuları ile tarihsel sorunlarını gündemine alması için dış baskıya gerek olmadığı yönündeki duruşunu da güçlendireceği, böylece 1915 olaylarının uluslararası alanda soykırım olarak nitelendirilmesinin de önüne geçebileceği” dahi öne sürülmektedir.⁶⁷ Ayrıca Türk-Ermeni yakınlaşmasının Avrupa Birliği içerisinde Türkiye yanlısı ülkelerin Türkiye için alternatif üyelik seçeneklerini savunan ülkeler karşısında konumunu güçlendireceği ifade edilmektedir.⁶⁸ Sınırların açık olmasının Türkiye için çok önemli bir reform olarak görüleceği de belirtilmektedir. Ancak Türkiye’nin üyeliğine karşı çıkan ya da alternatif üyelik seçeneklerin gündeme getiren ülkelerin bu muhalefetlerini birçok farklı faktöre dayandırdıklarının altı çizilmelidir.

Türkiye’nin siyasi kazanımlarına ilişkin bir başka değerlendirme ise sınırların açılmasının enerji ve ticaret alanlarında alternatif iletişim ve ulaşım yolları yaratacağının öngörülmesidir. Buna göre sınırların açılması ile hâlihazırda faaliyet gösteren enerji nakil koridoru, alternatif koridorların açılması ile bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi yoluyla daha güvenli hale gelecektir.⁶⁹ Bölgesel entegrasyonun ülkeler arasında çatışmaların önlenmesi ve diyalog ortamının hazırlanması açısından önemli bir iletişim kanalı açacağı öngörülmektedir. Kafkasya’da güvenlik inşası sürecinin Türk-Ermeni yakınlaşması ile güçlendirileceği,⁷⁰ sınırların tanınmasını teşvik edeceği ve Türk-Ermeni ilişkilerinde ötekileştirmenin ortadan kalkacağı varsayılmaktadır.⁷¹ Bölge güvenliği ile doğrudan bağlantısı olmayan bir başka görüşe göre ise sınırların açılması ile Türkiye’nin doğu bölgelerindeki Kürt sorunu ile ilgili olumsuzlukların da giderilebileceği ifade edilmişse de Türk ulusal güvenliği açısından büyük öneme haiz böyle bir konunun Türk-Ermeni yakınlaşması ile bağlantısı açık bir şekilde kurulamamıştır.⁷²

4. İlişkilerin Normalleştirilmesi ve Toprak Bütünlüğünün Tanınması

Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleştirilmesi sürecinde en kritik sorunlardan birisi de karşılıklı sınırların tanınması ve toprak bütünlüğü konusu olmuştur. Sorun Türkiye’nin doğu bölgesine ilişkin olarak “Batı Ermenistan” ifadesini kullanan Ermenistan’ın Bağımsızlık Bildirisi’ne yapılan resmi atf ve “Ağrı Dağı” gibi sembollerin Ermeni ulusal sembolleri arasında yer almasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin bu konudaki tedirginliği Ermenistan’ın “Türkiye ile Ermenistan

67 *Towards a Turkish-Armenian Rapprochement*, s.3

68 *Towards a Turkish-Armenian Rapprochement*. s.3

69 *Breaking the Vicious Circle*, TESEV & Caucasus Institute, April 2009, s.10

70 *Breaking the Vicious Circle*, ss.14–15

71 *Closed Armenia-Turkey Border*, s. 25

72 *Changing Armenia-Turkish Relations*, s.3

arasındaki sınırı düzenleyen ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nce imzalanmış olan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın resmi olarak tanınmasından kaçınıyor olması" ile daha da derinleşmektedir.⁷³ Gazeteci Nursun Erel'in Aralık 2006'da dönemin Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ile yaptığı röportaj Ermenistan devlet görevlilerince gayri resmi olsa da açık bir biçimde Kars Antlaşması'nın nasıl reddedildiğini gözler önüne sermiştir. Oskanyan şöyle demiştir.

*"Şahsi kanaatimce Kars Antlaşması halen yürürlüktedir, çünkü Ermenistan Sovyetlerin imzaladığı anlaşmaların mirasçısı durumundadır. Herhangi bir antlaşma resmi olarak geçersiz sayılmadıkça veya yenilenmedikçe yürürlükte kalmaya devam eder. Ancak sorun şu ki antlaşma Türk tarafınca ihlal edilmiştir. Bir hukuk uzmanının bu antlaşma ve uygulanışını incelemesi durumunda, söz konusu anlaşmanın gereçli olduğuna dair bir yargıya varacaklarını zannetmiyorum. İhlal Türk tarafınca Ermenistan ile sınırın kapatılması ile yapılmıştır ve bu Kars antlaşmasının da ihlali anlamına gelmektedir."*⁷⁴

Aslında, Kars Antlaşması geçmişte yapılmış anlaşmaların geçersiz sayılacağına ve Türkiye'nin tanımadığı hiçbir belgenin geçerli sayılmayacağına hükmetmektedir. Bu bağlamda Kars Antlaşması ile Ermenistan, SSCB, Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını resmi olarak teyit etmişlerdir. Ayrıca Kars Antlaşması'nın herhangi bir maddesi, sınırların kapanması halinde antlaşmanın geçersiz sayılacağı şeklinde yorumlamak mümkün değildir, çünkü Ermenistan hükümeti de bugüne kadar resmi olarak antlaşmanın ihlal edildiği veya geçersiz sayıldığına dair herhangi bir bildiriye bulunmamıştır ki bu da antlaşmanın halen yürürlükte olduğunu kanıtlar niteliktedir.

İncelenen raporlarda, Ermenistan'ın ilişkilerin önkoşulsuz olarak normalleştirilmesi yönündeki istek ve ısrarına rağmen,⁷⁵ Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınması, Karabağ ve soykırım iddiaları konusundaki hassasiyetinin devam ettiği belirtilmektedir. Raporlardan bazıları Ermenistan'ın ilişkilerin önkoşulsuz normalleştirilmesi yönündeki talebinin, aslında Türkiye'nin soykırım iddialarını kabul etmesi yönünde ısrarcı olunmayışına işaret ettiği iddia edilmektedir.⁷⁶ Ancak ne Ermeni hükümeti ve de Diaspora'nın soykırım iddialarının tanınmasını sağlamak politikasından vazgeçme gücü ve niyeti bulunmadığı herkesçe bilinmektedir. Açıkçası, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin "önkoşulsuz" normalleştirilmesi talebi soykırım iddialarının tanınması şartını değil, Karabağ sorununu içermektedir ki Ermeni hükümeti hem uluslararası

73 Ömer Engin Lütem, "Facts and Comments" *Review of Armenian Studies*, Number 10, Volume 4 – 2006

74 "Interview with Vartan Oskanian" by Nursun Erel - TNA/Yerevan, *The New Anatolian*, 4 Aralık 2006

75 *Agenda for Armenian Foreign Policy*, s. 35; *Noah's Dove Returns*, s.1

76 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.6

alandan hem de bölgede bu sorunun çözüme kavuşturulması şartı ile kapana kısıtılmıştır.

Bu çalışmada ele alınan raporlarda ilişkilerin normalleştirilmesi sürecinde önkoşul sorununun nasıl çözüleceğine dair ortak bir görüşe rastlanmamaktadır. Bazı raporlarda karşılıklı güven inşası ve taraflar arasında normal ilişkiler kurulması önünde engel oluşturan sorunların çözümünde, Türkiye'nin Karabağ sorununda olduğu gibi önkoşullar koymaktan vazgeçmesi gerektiği iddia edilmektedir.⁷⁷ Ancak, Türk dış politikasında son dönemde yaşanan değişimin normalleşme sürecinde önkoşullardan vazgeçilmesini sağlayabilecek kritik bir gelişme olacağı öngörüsünde bulunulmuştur.⁷⁸ Nitekim yakın zamanda imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması" ve "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Geliştirilmesi" başlıklı protokoller Türkiye'nin önkoşul sorununu aşmak adına gösterdiği çabaların bir sonucu olarak görülmektedir. Yine de Türk hükümeti Karabağ sorununun ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki müzakere sürecinin protokollerin onaylanması sürecinde göz önünde bulundurulacağına dair açıklamaları dikkate alınmalıdır. Yani Türkiye protokollerin onaylanması sürecinde dolaylı önkoşullar koyma hakkını saklı tutmaktadır. Ermenistan tarafının Kars Antlaşması'nın geçerliliğini yeniden teyit etmiş olması da, ikna edici olmaktan uzak olsa da protokollerin imzalanması sürecinde etkili olmuş görünmektedir.

Diğer bazı raporlarda normalleşme sürecinin başarılı olması için her iki tarafın da karşılıklı imtiyazlar vermesi ve üçüncü ülkeler ile ilişkileri ilgilendiren önkoşullar koymaktan vazgeçmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁷⁹ Raporlardan birçoğu normalleşme sürecine olumlu yaklaşımın gerekliliği ve Türkiye'nin önkoşul koyma seçiminin önemine işaret etmişlerdir. Ancak, Ermenistan'ın da "Türkiye'nin toprak bütünlüğünü 1921 Kars Antlaşması ile belirlendiği şekliyle tanıdığını açıkça deklare etmek suretiyle Türkiye toprakları üzerinde herhangi bir hak talebinde bulunmadığını" göstermek gibi kendisine düşen sorumlulukları yerine getirmesi gerektiği öne sürülmektedir.⁸⁰ Böyle bir yaklaşımın Türk hükümetini 1915 olaylarına daha esnek bir yaklaşım geliştirmesine yardımcı olacağı iddia edilmiştir.⁸¹

İncelenen raporların çoğunluğu protokollerin imzalanmasından önce yayımlanmıştır. Önkoşullar ve toprak bütünlüğünün tanınması konuları diplomatik

77 *Forward to the Past: Russia, Turkey and Armenia's Faith*, The Armenian Center for National and International Studies, s.2

78 *Agenda for Armenian Foreign Policy*, s.35

79 *Breaking the Vicious Circle*, s.15; *Agenda for Armenian Foreign Policy*, ss. 22–23

80 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s. 6

81 *Armenia and Turkey: A Door Open Slowly* s.1

ilişkilerin başlatılması sürecinde tarafların hareket tarzlarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Söz konusu raporlarda önkoşul konusunda farklı görüşlerin var olması, normalleşmesi sürecinin bu sorundan nasıl etkileneceğinin tahmin edilememesinden kaynaklanmaktadır. Sonuçta, her iki taraf karşılıklı imtiyazların gerekliliğine ikna olmuşsa da dolaylı önkoşulların süreci etkileyen faktörler olarak gündemde kalmaya devam edecekleri söylenebilir.

5. Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ sorunu, Türk-Ermeni sınırının kapalı kalmasının da temelinde yatan en kritik konulardan birisi olmaya devam etmektedir. Türk-Ermeni sınırı, Ermeni-Azeri çatışması sırasında Karabağ'ın ve yedi vilayetin işgal edilmesi sonrasında Azerbaycan'a destek amacıyla Türkiye'nin tek taraflı uyguladığı bir yaptırım sonucu kapanmıştır. Çatışma Azerbaycan topraklarında cereyan etmişse de Türkiye sert bir şekilde tepki vermiştir. Günümüzde Ermenistan ve Azerbaycan, AGİT Minsk Grubu arabuluculuğunda Karabağ sorununun çözümünü müzakere etmektedir.

İncelenen raporlar Türkiye'nin Karabağ sorununa müdahil olmasına ilişkin farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Türkiye'nin soruna dolaylı bir şekilde müdahil olmaktan vazgeçmesine (böylece sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesine) dair Ermeni taleplerine vurgu yapılmaktadır.⁸² Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki bir sorun olarak görülen Karabağ sorununun ilişkilerin normalleştirilmesinden ayrı tutulması gerektiği iddia edilmektedir.

Türkiye'nin dolaylı bir şekilde müdahil olma rolüne ilişkin genel kanıya rağmen, birçok raporda Türkiye'nin soruna daha aktif ve daha tarafsız bir şekilde müdahil olması gerektiği de belirtilmektedir.⁸³ Uluslararası Kriz Grubu, Türkiye'nin "askerlerin çekilmesi, barış gücünün yerleştirilmesi ve göçmenlerin yerleşimlerine dönmesi gibi alanlarda... kapsamlı barış sürecinin bir parçası" olması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁴ Türkiye'nin ilişkilerin normalleşmesi sürecinde Karabağ sorununa atıfta bulunuyor olması ve bunu dolaylı bir önkoşul olarak kullanması, aslında Türkiye'nin barış sürecine katılımının da bir göstergesidir.⁸⁵ Nitekim bazı raporlarda Türkiye'nin taraflar arasında arabuluculuk yapma niyeti taşıdığı ve Türkiye'nin Kafkasya'da İstikrar ve İşbirliği Platformu girişiminin de sorunun çözümüne ilişkin aktif bir müdahale olarak görülebileceği iddia edilmiştir.⁸⁶

82 *The Closed Armenia-Turkey Border*, s.7; *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.6

83 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.7

84 *Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, s.7

85 *Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet*, s.3

86 *Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?* s.24

Ermenistan tarafının işgalci durumda olduğu ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874, 884 numaralı kararları ve uluslararası hukukun genel prensiplerine uyması gerektiğinin" altı çizilmektedir.⁸⁷

Sonuç

Hem Ermenistan hem de Türkiye kendi çıkarları açısından uygun olan bir yaklaşma sürecine girmeyi talep ettiklerinden ve bu konuda imtiyaz vermekten kaçınmaları sebebiyle ilişkilerin normalleşmesi seçeneği uzun süredir göz ardı edilmektedir. Peki, bugün ne değişmiştir? Türk-Ermeni ilişkilerinin geleceğine dair Think-Tank görüşleri, yaklaşma sürecine ilişkin üç temel faktöre değinmektedir. Birincisi, Gürcü-Rus çatışması bölgenin kırılğan olduğunu ve statükonun korunmasının artık devam ettirilebilir bir seçenek olmadığını göstermiştir. Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ stratejisi, Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri ve Rusya ile ittifakı, bölgedeki dinamiklerin değişmemesine bağlıdır. Azerbaycan'ın artan ekonomik ve askeri gücü ile Türkiye'nin bölgede daha aktif bir ol üstlenmesi Ermenistan'ın "Karabağ sorununun kendi başına çözülmesini"⁸⁸ beklemesine imkân tanımamaktadır. Ağustos 2008'deki çatışma Ermenistan'ı adım atmaya ve bölgede daha aktif bir politika gütmeye zorlamıştır. Türkiye de gelecekte patlak vermesi muhtemel çatışmaların önlenmesi amacıyla bölgede aktif rol alarak sorunlara doğrudan eğilmenin gerekliliğinin farkına varmıştır.

İkinci olarak, uluslararası toplum her iki tarafı da ilişkilerin normalleştirilmesi için ikna etme çabası içerisine girmişlerdir. Rusya ile yakın işbirliği Türkiye'ye bölgenin en etkili devletinin desteğini sağlamış görünmektedir. Diğer yandan, Amerikan Devlet Başkanı Barak Obama'nın göreve başlaması ile birlikte Ermeni tarafı da ABD'nin teşviki ile bölgede alternatif seçenekleri değerlendirmeye başlamış izlenimi vermektedir. Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'ın iç politikadaki hassasiyetleri kendisini uluslararası alanda kazanılacak bir başarı ile Ermenistan kamuoyunu ikna etmeye zorlamaktadır. Bu ise ancak Ermeni hükümetine uluslararası alanda verilen destek ve bu desteğin Ermenistan halkına ekonomik açıdan yansıtılması ile mümkün görünmektedir. Nitekim Ermenistan'ın bölgede alternatif politikalar izlemeye yönelme zorunluluğu da incelenen raporların çoğunluğunda yoğun bir biçimde işlenmiştir.

Üçüncü olarak Türkiye'nin dış politikada benimsediği yeni tutum da Türk-Ermeni ilişkilerinde normalleşmeyi etkileyen bir faktör olarak sayılmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı danışmanlığı döneminde uygulanmaya

87 *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, s.15

88 *After Soccer Diplomacy: The Turkish-Armenian Relations*, Bertelsmann Stiftung, Spotlight Europe No:10, Ekim 2009, s.2.

başlayan “Komşularla Sıfır Sorun” politikası Türkiye’ye yeni bir bölgesel bakış açısı kazandırarak komşu bölgelerde güvenliğin sağlanmasının teşvik edilmesi prensibini öne çıkarmıştır. Bu bakış açısı Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi ve Ermenistan ile uluslararası kamuoyundan gelen olumlu tepkiler ile de güçlenmiştir. Günümüzde Türk dış politikası bölgesel ve uluslararası konularda daha aktif bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda incelenen raporlar Batı’da Türkiye’nin yeni dış politikasına ilişkin gelişmeye başlayan yeni algıyı yansıtmaktadır.

Bibliyografya

İncelenen Raporlar

1. **ARI – Elcano Royal Institute** – İspanya: Turkey and Armenia Move to Bury the Hatchet (May 2009)
2. **Brookings Institution:** “US-Turkish Relations: A Historic Era” (April 2009)
3. **CSIS – Center for Strategic and International Studies:** Turkey's Evolving Dynamics (MARCH 2009)
4. **International Crisis Group:** Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders (April 2009)
5. **Eurasia Partnership Foundation & Norsk Utenrikspolitisk Institut:** The Dynamics of Change in the South Caucasus: Armenia and Azerbaijan (November 2008)
6. **German Marshall Fund:** As Turkey and Armenia Inch Toward Reconciliation Both Sides Talk the Talk, but Can They Walk the Walk? (October 2008)
7. **Fokus Südkaukasus & Friedrich Ebert Stiftung:** Changing Armenia-Turkish Relations (January 2009)
8. **The Armenian Center for National and International Studies:** Forward to the Past: Russia, Turkey and Armenia's Faith (October 2008)
9. **Friedrich Ebert Stiftung & Analytical Centre on Globalization and Regional Cooperation:** Agenda for Armenian Foreign Policy 2009-2010 (2009)
10. **European Stability Initiative:** Noah's Dove Returns: Armenia, Turkey and the Debate on Genocide (April 2009)
11. **Congressional Research Service Report for Congress (US Congress):** Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views (August 2008)
12. **German Development Institute:** The Domestic Context of Turkey's Changing Foreign Policy Towards the Middle East and the Caspian Region (May 2009)
13. **TESEV:** Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle (November 2008)
14. **TESEV & Caucasus Institute:** Breaking the Vicious Circle (April 2009)
15. **European Parliament- Directorate General External Policies of the Union:** The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region (August 2007)

16. **Center for Eastern Studies / OSW:** Turkey's Game For The Caucasus, Maciej Falkowski (October, 2009)
17. **Bertelsmann Stiftung: After Soccer Diplomacy:** The Turkish-Armenian Relations (October , 2009)
18. **International Crisis Group: Nagorno-Karabagh:** Getting to a Breakthrough (October 2009)
19. **BertelsmannStiftung:** After Soccer Diplomacy: The Turkish Armenian Relations (October 2009)
20. **Center for Eastern Studies:** Turkey's Game for the Caucasus, OSW Commentary, by Maciej Falkowski (October 2009)
21. **IFRI:** Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?, by Gaidz Minassian (February 2008)

İkincil Kaynaklar

1. "Interview with Vartan Oskanian" by Nursun Erel - TNA/Yerevan, The New Anatolian, 04 December 2006
2. Lütem, Ömer Engin "Facts and Comments" Review of Armenian Studies, Number 10, Volume 4 – 2006
3. "Cooling Off", The Economist, April 27, 2009
http://www.economist.com/daily/news/displaystory.cfm?story_id=13565679 Last Access: November 12, 2009
4. Görgülü, Aybars "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement?", Insight Turkey, 2009, p. 22 (p.22)

39. ULUSLARARASI SOSYOLOJİ ENSTİTÜSÜ DÜNYA KONGRESİ

Doç. Dr. Ayşegül BAYDAR AYDINGÜN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü
aydingun@metu.edu.tr

39'uncu Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü Dünya Kongresi'nin Ruhü: Sosyoloji günümüz dünyasında insanlığın karşı karşıya olduğu ikilemlere yönelik yeni bir anlayış geliştirebilir mi?

39'uncu Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü Dünya Kongresi, 11-14 Haziran 2009 tarihleri arasında Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki Erivan Devlet Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir. Kongrenin konusu "Sosyoloji Kırılma Noktasında" olarak belirlenmiştir. Konferansın düzenleyicilerinin de belirttiği gibi, günümüz dünyasında insan varoluşunun ve toplumsal kurumların ikilemlere ışık tutmayı amaçlayan Erivan'daki kongre daha önce Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü'nce gerçekleştirilen beş dünya kongresi ile aynı ruha sahipti. Her zaman olduğu gibi, bu Kongre'nin en önemli amacı uluslararası sosyoloji camiası arasındaki çeşitli teorik yaklaşımların etkileşiminin sağlanması olmuştur. Kongre'ye kırkın üzerinde ülkeden sosyolog katılmış ve yaklaşık 80 oturum yapılmıştır.

39ncu Dünya Kongresi'nin, özellikle Erivan'da yapılmış olması sosyolojik diyalogun yeni konular ve bölgelere açılma arayışının bir göstergesi olmuştur. Düzenleyiciler IIS Kongresi'nin Ermenistan'da gerçekleştirilmesinin bilinçli bir karar olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Başkanlık açılış konuşmasında Ermenistan'ın medeniyetlerin kesişme noktasında bulunduğu vurgulanmıştır. Tarihsel olarak Kafkasya'nın çatışmalar ve savaşlar tarihi ile her daim farklı imparatorlukların çıkarlarının çatıştığı bir bölge olduğunun hatırlanması gerekmektedir. Günümüzde de pek bir değişim olmadığını söylemek mümkündür.

Günümüzde, küresel aktörler bölgede güç mücadelesi verirken, bölgesel aktörler ise etkinliklerini arttırmaya çalışmaktadır. Ancak, hem küresel hem de bölgesel aktörlerin öngörülerini kısa vadeli stratejik ve ekonomik çıkarları ile sınırladıklarının farkına varmak gerekmektedir. Bu aktörler çoğu zaman tarihsel ve sosyolojik faktörler ve bilgiyi göz ardı etmektedir. Bu tür miyop bir görüş açısı oluşma sürecindeki bir bölge açısından yüksek bir risk oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği'nin dağılması yeni ulus-devletlerin ortaya çıkması ve ulusal kimlik inşası sürecinde milliyetçiliğin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Dağılmadan bu yana, bu yeni bağımsız cumhuriyetler karmaşık bir geçiş dönemi yaşamıştır. Durkheim'a atıfla, bu durum bazı meslektaşlarımızca bir *anomie* durumu olarak tanımlanmıştır.

Oturumlarda, birçok akademisyen bölgenin stratejik önemi ve Ermenistan ile diğer bölge devletlerinin rolüne dikkat çekmişlerdir. Nitekim bölgede güvenlik ve istikrarın tesis edilmesi, yalnızca bölgedeki ülkeler için değil, aynı zamanda küresel aktörlerin de çıkarı açısından temel amaç olmalıdır. Bölgenin yeni biçimi, bir bakıma küresel aktörlerin bölgede etkin olan faktörleri anlama kapasitesine göre şekillenecektir. Bu tür bir anlayış ise sosyolojik bilgi gerektirmektedir. Sosyolojik araştırmalara olan ihtiyaç sık sık dile getirilmiştir. Birçok akademisyen de bölgenin sosyologlar açısından önemli bir laboratuvar olduğunu vurgulamışlardır.

Aşağıdaki gözlem tartışmalar açısından kritik öneme sahiptir: birçok akademisyen bilimsel bir disiplin olarak sosyolojinin var olan toplumsal sorunlara yönelik çözüm üretmekten aciz olduğu hususuna değinmişlerdir. Nitekim sosyolojinin temel krizine atıfta bulunmuşlardır; ulus ötesi boyut ve ulus ötesi işbirliğini göz önüne alma gerekliliği; yeni entelektüel yollar bulunması ve sosyolojinin Avrupa-merkezcilik ve etnik-merkezciliğe karşı harekete geçirilmesine duyulan ihtiyaç. Disiplinin, toplumsal sorunlara yönelik çözüm üretmekte zayıf kalmasının da temel sebebi olarak görülebilecek olan göreceli marjinalleşmesinin yukarıda bahsedilen krizden kaynaklanmakta olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca sosyolojinin bir bakıma hayal gücü ve geleceği öngörme yetisini de kaybettiği ifade edilmiştir. Nitekim sosyologlar, kendilerine öngörü ve geleceğe dair uyarılar da sağlayacak bir şekilde disiplini yeniden düşünmek, küresel bir bakış açısı ve kuvvetli bir disiplinler arası iletişim geliştirmek durumundadır.

Bu bağlamda bazı akademisyenler sosyoloji ve siyaset arasındaki, ya da diğer bir deyişle, sosyologlar ve karar verme konumunda olanlar arasındaki bağın zayıflığına işaret etmişlerdir. Bu zayıflıkla ilgili olarak bazı akademisyenler sosyolojik bilginin toplumların refahını geliştirmek için verimli kullanılmadığından şikayet etmişlerdir. Sosyologların, görüşleri siyasi güce hükmedenler tarafından ciddi bir şekilde göz önüne alındığında, farklı topluluklar arasında köprü kurabileceği ve bazı çatışmaların çözümünde rol oynayabileceğine vurgu yapılmıştır.

Sosyologlar kendi bilgilerini seferber edebilir ve ulus-ötesi sosyologlar toplumunun üyeleri arasında sosyolojik diyalogun geliştirilmesini amaçlayacak yeni projeler üzerinde birlikte çalışabilirler. Sosyolojik diyalogun dünyanın farklı bölgelerine genişletilmesi ve sosyologlar arasında işbirliğini geliştirecek projelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Böyle bir diyalog sosyolojinin krizini de sona erdirebilecek bir geribildirim de yardımı ile yeni anlayışlar geliştirme kapasitesine de sahip olacaktır.

Benzer şekilde, dünyanın farklı bölge ve toplumlarından sosyologlar arasında ulus-ötesi işbirliği gerektiren ulus-ötesi boyutun kavranmasının önemi de dile getirilen temel düşüncelerden bir tanesi olmuştur. Bu perspektifle, Erivan'da gerçekleştirilen

39'uncu IIS Dünya Kongresi farklı ülkelerden sosyologların bir araya gelmesini sağlayan önemli bir faaliyet olmuştur. Ermeni Diasporası ve Ermenistan'dan sosyologlar, Türk akademisyenler, birçok Batı Avrupa ülkesi, Amerika Birleşik Devletleri'nden sosyologlar olduğu kara Afrika, İran, eski Sovyet cumhuriyetleri ve Doğu Avrupa'dan da akademisyenler bu kongreye katılmışlardır. Erivan'da bu kongrede, farklı kültürel, etnik ve ideolojik özellikleri olmasına rağmen, sosyologların ortak bir dil konuşma kapasiteleri ve akademik işbirliği potansiyellerine tanıklık etmek oldukça etkileyici olmuştur.

Akademik boyuta ek olarak, Erivan'daki kongre, bazı meslektaşlarımız açısından da kişisel ve duygusal bir boyuta sahip olmuştur. Farklı ülkelerde yaşayan Ermeni kökenli sosyologların, Saint Etchmiadzin Katedrali gibi Ermenilerin tümünün ruhani merkezi olan yerler de dâhil olmak üzere tarihsel anavatanlarını ziyaret etme imkânları olmuştur. Bilindiği gibi Etchmiadzin 484 ile 1441 yılları arasında başka bir bölgeye taşınmış olan Catholicos'dan ayrı bir şekilde Ermeniler açısından merkezi rolünü yüzyıllarca korumuştur. Etchmiadzin halen Ermeni ulusu ve özellikle Ermeni Diasporası açısından önemli rol oynamaya devam etmektedir. Kişisel olarak Ermeni Diasporası'ndan birçok akademisyen için bu ziyaretin sembolik önemini gözlemleme imkanı da bulduğumu ifade etmeliyim.

Bir Türk sosyoloğu olarak kendi deneyimlerim oldukça umut vaat ediyordu. Bölgeye, ve özellikle Güney Kafkasya'ya özgü olan misafirperverlik ve nezaket, altı çizilmesi gereken en etkileyici niteliklerdi. Resmi ziyaretler haricinde, Türk memurlarında olan Yeşil (Resmi) Pasaportsuz Ermenistan'a girilmesinin imkânsız oluşunu öğrenince, Ermenistan'daki konferans organizatörleri ile irtibata geçtim. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın yolladığı davet mektubu ile sorun anında çözülmüştü ve ülkeye vizesiz girebilme hakkımı bana sağlamıştı. Kongre bana çok sıcak karşılayan ve akademik işbirliğine açık olan Ermeni Sosyoloji Derneği Başkanı'nın da dâhil olduğu, Ermenistan'dan gelen meslektaşlarla tanışma fırsatı vermişti. Güney Kafkasya'da kökeni olan ve Ermenistan meslektaşlarım ile pek çok kültürel değerleri paylaştığımı düşündüğüm bir Türk vatandaşı olarak, Ermenistan'dan gelen meslektaşlarımın tutumlarının Diaspora Ermenileri arasındaki farkı kavramak düşündürücüydü. Ancak, pek çok durumda bu farklılıkları yok eden kişisel temasın gücüne şahit olmak da aynı derecede düşündürücüydü. Kongre salonu dışında, dükkânlarda, restoranlarda ve müzelerde nereden geldiğimi soranlar, "Türkiye'den geldim" dediğimde tutumları değişmiyordu. Bazı zamanlarda, birkaç saniye tereddüt ediyor, sonra aynı şekilde davranmaya devam ediyorlardı. Bu yüzden, resmi, akademik ve şehirde gezen bir Türk turist olarak, 6 günlük ziyaretim boyunca olumsuz bir tutumla karşılaşmadım.

Kaynağı tarihe dayalı pek çok sorunlar olmasına rağmen, özellikle Ermeni araştırmacılar arasında, hepimize daha iyi bir gelecek sağlamak için eylem halinde sosyoloji inancını inceleme fırsatı yakaladım. Onlarla görüşürken, ortak çıkarlar

uğuruna bir araya gelmek ve birlikte çalışmak için hazır olduğumu fark ettim. Sosyolojik projeler sayesinde, Türkiye ve Ermenistan'dan gelen sosyologlar arasında işbirlikçi bağlar kurmak mümkün olabilir. Aynı zamanda, işbirliğin tamamen akademik düzeyde olabileceği düşüncesine kapıldım. Bu da, geçmiş olaylara dair aynı tezler kullanılmadan umutla siyasi sonuçlar doğurur, fakat bunun için birbirlerinin görüşlerine samimi bir saygı duymaları gerekir. 10 Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan arasında Zürih'te imzalanan anlaşma için başlangıç noktası olarak görünen bu gibi yeni ve zorlu anlayışın iki millet arasında büyük çaplı bir işbirliğini teşvik edeceği açıktır. Bunun için Ermeni ve Türk sosyologları arasında etkileşim ve tartışmalara ve büyük çaplı işbirliğine hazır olma gerekmektedir. Böyle büyük çaplı bir akademik girişim, tamamen yeni bir anlayış ile başlaması gerekir ve iki millet arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için iyi bir başlangıç noktası olabilir. Eğer uygulanabilirse, diğer sorunlar için mükemmel bir örnek oluşturur.

Farklı grup ve milletlerin anlayışlarını anlama kabiliyetine sahip iki ülke sosyologları arasında ilişkilerin geliştirilmesi, iki toplum arasındaki düşüncelerin, duyguların, tutumların ve inançların paylaşılması için bir mekanizm kurarak iki ülke arasındaki uzlaşmaya katkıda bulunabilir. Ermenistan ve Türkiye arasında Zürih'te imzalanan anlaşmanın, iki ülke meclisleri tarafından onaylanırsa, ilişki kurmanın siyasi boyutuyla ilgili olduğunun altı önemle çizilmesi gerekir. Bu, toplumsal boyutta ilişkilerin normalleştirilmesi için yeterli olmayabilir. Bu noktada, hükümet dışında hareket eden aydınlar olarak, sosyologlar bir rol oynayabilir ve uzlaşarak yaratıcılık ile potansiyeli harekete geçirip demokrasinin oluşumuna yardımcı olabilir. Yukarıda değinilen siyasi girişimin başarılı olabilmesi için aydınların, akademisyenlerin ve sivil kuruluşların desteği çok önemlidir.

Herhangi bir sorunu toplumun onayı olmadan çözülemeyeceğini fark etmek önemli olduğu gibi, iki millet arasında yeniden güveni sağlamakta elzemdir. Sosyologların, bu yeniden güven sağlamaya katkıda bulunma potansiyelleri vardır. Aynı zamanda, aşırı milliyetçiliğe ve yıkıcı bir milli kimliğin oluşmasına dair uyarılarda yayımlayabilirler. Bu ilimin oluşmasında var olan sosyolojinin bu nitelikleri, bahsettiğimiz gibi iç gözlem yardımı ile geliştirebilir ve sosyologların yaratıcılık ve hayal güçlerini tekrardan canlandırabilir.

Türk ve Ermeni sosyologları arasında bilimsel bir diyalog havası oluşturmanın ve sosyolojinin eski retoriği yok ederek yepyeni bir anlayışı yeniden kurma yollarını tartışmanın mümkün olduğuna ciddi bir şekilde inanıyorum. Sosyologlar arasında kapsamlı bir işbirliği ve "eylem halinde sosyolojinin" Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesine katkı sağlayabilir ve iki millet arasında güveni tekrar kurabilir. Bir sosyolog olarak, bu çerçevede içinde görüşlerimi, izlenimlerimi ve düşüncelerimi paylaşmak istedim.

KİTAP TAHLİLLERİ

Halit GÜLŞEN

Avrasya İncelemeleri Merkezi Uzmanı
hgulsen@avim.org.tr

CHILDREN OF ARMENIA

Yazar: Michael BOBELIAN

New York, Simon&Schuster Yayınevi, 2009, 320 sayfa.

2009 yılının Ekim ayında Ermeni gazeteci Michael Bobelian tarafından “Children of Armenia” isimli bir kitap yayınlanmıştır. Ermeni gazeteci Bobelyan ilk çalışması olan bu kitabında, Osmanlı tebaasına mensup olan Ermenilerin, I. Dünya Savaşı döneminde yaşadığı olayları incelemeye çalışmıştır. Ancak bu olayları incelerken, bilerek ya da bilmeyerek, bazı tarihsel gerçekleri göz ardı etmiştir.

Bobelyan kitabının önsözünde, orijinal belgeleri kullanarak bu çalışmayı ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Ancak, hiçbir Osmanlı, Rus ya da Ermeni belgesine atıfta bulunmaması, hangi orijinal kaynakları kullandığı, “orijinal kaynak” terimi ile neyi ifade etmek istediği sorusunu akıllara getirmektedir.

Kitabında, bilinen Ermeni iddialarına sık sık yer veren Bobelyan, yine bilinen bir durum olarak, bu iddialarına hiçbir kanıt gösterme gereksinimini duymamıştır. Bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia eden Bobelyan, Amerikalıların talebi üzerine İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin 1922 yılı Kasım ayında hazırladığı rapora bakma gereksinimini duymamıştır. İngiliz Büyükelçiliğinin hazırladığı bu belgeye göre savaştan sonra sağ olan

1.183.873 Osmanlı Ermenisi bulunmaktadır. Savaştan önce Anadolu'da bulunan Ermeni nüfusunun azami 1.667.000 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Bobelyan'ın bir buçuk milyon rakamına hangi bilimsel verilerle ulaştığı büyük bir soru işaretidir.

Burada bir noktayı hatırlatmakta yarar vardır. Tarih, yalnızca kanıtlara dayanılarak çalışılabilecek bir bilim dalıdır. Bu yüzden, tarihi konular üzerinde çalışmalarda bulunan insanlar, hiç kimseye olmasa bile, tarihe karşı sorumlu oldukları bilinciyle hareket ederek, buldukları iddiaları belgelerle kanıtlamak konusunda yükümlüdürler.

Bobelyan, kitabının bazı bölümlerinde Wilson Ermenistan'ından bahsetmekte ve Wilson'un çizdiği sınırların Ermenilerin elinden alındığını iddia etmektedir. Ancak bu iddialarda bulunurken, Wilson Ermenistan'ı olarak belirttiği vilayetlerde yaşayan Ermenilerin, o vilayetlerdeki genel nüfusa oranının %20'yi geçmediğini göz ardı etmiştir. Wilson Ermenistan'ı konusunda görüş belirten ve kendi ifadesiyle orijinal belgeleri kullandığını iddia eden bir gazetecinin, en azından, Wilson tarafından Anadolu'ya gönderilen ve görevi Bobelyan'ın Ermenilere ait olduğunu iddia ettiği vilayetler hakkında rapor düzenlemek olan General Harbord'un, yaptığı araştırmalar sonrasında Amerikan Kongresi'ne sunmuş olduğu raporu okumuş olması beklenirdi. Ancak görülmektedir ki, Bobelyan, Wilson Ermenistan'ının nasıl olamayacağını, nasıl bir hayal ürünü olduğunun en net kanıtı olan Harbord Raporu'na hiç değinmemeyi tercih etmiş, bunun yerine başka "orijinal kaynaklar" kullanmıştır.

Bobelyan, kitabında yer yer Sultan Abdülhamid'e değinmeyi de ihmal etmemiştir. Sultan Abdülhamid'den, Ermenilerden daha fazla hiç kimsenin eziyet çekmediğini ifade eden Bobelyan, bu eziyetin ne olduğu konusunda ise bir bilgi vermemiştir. Ancak bu noktada Bobelyan'a yardımcı olmak amacıyla biz bir örnek verelim: Van'ın-Ahdamar ilçesinde bir kilisenin bahçesinde eski Ermenice ile yazılmış bir tablet bulunmuştur. Tablette aynen şu ifadeler yer almaktadır: "Sultan Abdülhamid'e burada Ruhban Okulu açmış olduğu için teşekkür ederiz." Anlaşılan odur ki, Bobalyan'ın "Sultan Abdülhamid'in eziyetleri" derken kastetmek istediği, Ermenilerin yaşadığı bir bölgede Ruhban Okulu açması olmasıdır.

Elbette, ilk çalışması olmasından ötürü, Bobelyan'ın bu tür hatalar yapmış olması yadırganmamalıdır. Ancak, bilimsel bir çalışma yapmak üzere yola çıkan bir gazetecinin, ortaya çıkardığı eserde terörü ve teröristleri öven ifadelerde bulunması, yalnızca bilim açısından değil, ahlaki değerler açısından da kabul edilebilecek bir durum değildir. Bobelyan'ın 1973 yılında Kaliforniya'da iki Türk diplomatını öldüren Yanikyan'a kitabında sayfalar ayırması ve adeta bu eylemini haklı çıkarmaya çalışma girişimi, her şeyden önce, görevi insanları doğru bilgilendirmek olan bir gazeteciye yakışmamıştır. Bobelyan, Yanikyan'ı haklı çıkarmak adına, onun içinde bulunduğu psikolojik durumu uzunca anlatmış, çocukluğundan itibaren yaşadığı hayatın bir özetini okuyucuya sunmuştur. Konuya böyle yaklaşıldığında dünyadaki bütün teröristleri masum göstermek mümkündür. Bu bakımdan, bilimsel eser olmak iddiası ile kaleme alınan bir eserde, bir teröristin övülmesini mazur görebilmek söz konusu olamaz.

Bobelyan, kitabında devamlı olarak kendisine bir soru yöneltmekte ve bu sorunun cevabını aramaktadır: "Nasıl oldu da böyle bir soykırım dünyanın gözünden kaçırıldı, dünyaya unutturuldu?" Ancak burada Bobelyan'ın unuttuğu gerçek,

olmayan bir olayın unutulmasının da mümkün olmadığıdır. Bunun için birkaç küçük örnek vermek yeterli olacaktır:

- 1912-13 yıllarında Osmanlı Devleti'nde Harbiye Nazırlığı görevinde bir Ermeni olan Gabriel Narodunciyan bulunmaktadır. Soykırım yapmayı düşündüğünüz bir gruba ait kişinin, üstelik o dönemde Harbiye Nazırı olarak göreve getirilmesi düşünülemez.
- Bazı Osmanlı memurlarının Ermenilerin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanma amacıyla olduklarının anlaşılması üzerine, Osmanlı Hükümeti 1915-1916 yıllarında 1673 kişiyi bu nedenle mahkemeye vermiştir. Bunlardan 524 kişi hapse, 68 kişi zorla çalışmaya ve 67 kişi de idama mahkûm olmuştur.
- Savaştan sonra, savaş suçlularını yargılamak üzere “Divan-ı Harb-i Örfi” adı verilen mahkemeler kurulmuştur. Ermenilere kötü muamele yapan kişiler de bu mahkemelerde yargılanmışlardır. Bazı idam cezaları da verilmiştir.
- Bu noktada en fazla dikkat çeken olay ise, İngilizlerin bu mahkemelere güvenmeyerek önde gelen siyasi liderleri Malta adasına sürmeleri üzerine, Türkiye'deki Büyükelçiliği ve Konsoloslukları açık olan Amerikalılardan delil istemişler ancak bulamamışlardır. Amerika'daki İngiliz Büyükelçiliği bu konudaki 13 Temmuz 1921 tarihli raporda şunları yazmıştır: “Malta'da yargılanmak üzere İngiltere'de Başsavcısı (Crown Prosecutor) delil yetersizliği nedeniyle dava açmamıştır.”

Bobelyan'ın unutulduğunu, dünyanın gözünden kaçırıldığını iddia ettiği soykırımın bir hayal ürünü olduğunu, bu dört örnekle bile ispat etmek mümkündür. Bu noktada Bobelyan'a düşen görev ise, bir yalanın propaganda ve lobi çalışmalarına alet olmak değil, bu gerçekleri çürütmek ve soykırım iddialarını belgelerle ispatlamaktır. Aksi halde, yayınladığı bu eser, bilimsel bir yayın olarak değil, propagandayı amaçlayan bir yayın olarak hatırlanacaktır.

RUS VE ERMENİ KAYNAKLARI IŞIĞINDA ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ 1678-1914

Yazar: Doç. Dr. Seyit SERTÇELİK

Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, 2009, 374 Sayfa.

Doç. Dr. Seyit SERTÇELİK tarafından hazırlanan “Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914” başlıklı eser yedi bölümden oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümünde yazar ilk Ermeni Devleti Kurma projeleri bağlamında girişmiş oldukları çalışmaları ele almaktadır. Rusya'nın Kafkasya'daki yayılma siyasetinin de ele alındığı bu bölümde Rus-Ermeni işbirliğinin ne kadar eskiye gittiğine işaret ediliyor. Bu bağlamda 1826-1828 İran-Rus ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Rus-Ermeni İşbirliğine de değinilmektedir.

İran Ermenilerinin, İran-Rus savaşında üstlendikleri görevlerin savaşın kazanılmasında büyük etkisi olduğunu belirten Sertçelik, Ermenilerin bu tutumunda Ermeni din adamlarının da etkili olduğunu ve başta Patrik V Nerses olmak üzere bir çok ruhani liderin Ermenilere savaşa katılma çağrısında bulunduğunu şöyle belirtmiştir: “Gençler isyan ediniz. Ermeniler, İran boyunduruğunu üzerinizden silkeleyiniz, yaşlı Ararat'ı (Ağrı Dağı) mutlu ediniz, doğduğunuz toprakları bu kez kanınız ile temizleyiniz ve sonra daima hür olarak yaşayınız. Zamanı geldi! İleri; şayet şimdi, ya da hiçbir zaman!”

Yazar, Çarlık Hükümeti'nin Ermenilere yönelik uyguladığı stratejilerin de Ermeni faaliyetlerinde etkili olduğunu, İran ile girilen savaştan İran Ermenilerinin Ruslara destek vermesinin, Ruslarda benzer bir yardımın Türkiye Ermenileri tarafından da sağlanabileceği intibası uyandırdığını belirtmektedir.

“Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Sürecinin Osmanlı Devleti'ne Geçmesi” başlıklı ikinci bölümde Tanzimat ve Islahat Fermanları, Doğu Vilayetlerinde Sosyolojik Kökenli Bazı Huzursuzluklar, Ermeni Milli Meclisinin 1871'de Oluşturduğu Komisyon, 1851-1871 Yılları Arasındaki Ermeni Şikâyetlerinin

Analizi ve Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumu başlıkları yer almaktadır. Bu bölümde yazar bilinenin aksine sorunun ortaya çıkış sürecinde Tanzimat ve Islahat Fermanlarının bir başlangıç olmadığı, İslam ülkesinde yaşayan ve İslam devletinin hâkimiyetini kabul eden zimmî olarak adlandırılan gayrimüslimlerin her türlü güvenliklerinin sağlanmasının zaten İslam hukukunun bir gereği olduğuna vurgu yapmıştır. Bu bölümde dikkat çeken bir diğer husus ise Doğu vilayetlerinde yaşanan sosyolojik kökenli huzursuzluklarda Kürt aşiretlerinin yanı sıra Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen Çerkes topluluklarının da Ermenilerle bir takım sorunlar yaşadıkları ve bu durumun İngiliz diplomatlarının raporlarıyla da doğrulandığı konusudur.

Bütün uyrukların kanun önünde eşitliği ile can ve mal güvenliğinin, basın hürriyetinin sağlandığı 1876 yani Birinci Meşrutiyet'in ilanı ile Ermeni sorununun uluslararası bir boyut kazandığına değinen yazar, ilan edilen yeni anayasada ülke bütünlüğüne de vurgu yapıldığını ve özellikle de ülke topraklarının hiçbir şekilde bölünmesinin söz konusu olmadığına işaret edildiğini belirtmiştir. Bu bölümde ayrıca daha önce bir çok araştırmacının üzerinde durmuş olduğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rus-Ermeni İşbirliği konusuna da yer veren yazar, diğer araştırmacılardan farklı olarak bu bölümde büyük oranda Rusça, Ermenice ve İngilizce kaynaklar kullanarak konuya farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Yazar bu bölümde ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı büyük güçlerin yani İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'nın da izledikleri politikalara geniş yer vermektedir.

Dördüncü bölümde ise Ermenistan Oluşturma Çabaları ve Ermeni Komitelerinin Kuruluşu başlıkları altında başlangıçtan 1909 yılına kadar olan Kumkapı gösterisi, Merzifon ve Yozgat olayları, Sasun isyanı, Zeyton isyanı, II. Abdülhamid'e yapılan bombalı saldırı girişimi, Adana olayları gibi büyük Ermeni isyanlarına geniş yer verildiği görülmektedir. Beşinci bölümde ise Ermeni sorununun Rusya'ya sıçraması ve 1905 olaylarına değinilmektedir. Bu bölümde yazarın "İngiltere'nin Ermeni Politikasının Yeniden İvme kazanması ve 1904-1905 Rus-Japon Savaşı Bağlamında Ermeniler" başlığı altında oldukça önemli bir konuya da açıklık getirdiği görülmektedir. İngiltere'nin Ermenileri kullanarak Osmanlı Devletinin Rusya ile karşı karşıya kalmasını sağladığını, İngiltere'nin bu yolla Rusya'nın Kafkasya'daki birliklerini Japonya Savaşı için cepheye nakletmemesini amaçladığını, böylelikle İngiltere'nin Rus-Japon Savaşında Rusya'nın açıkça yenilgisini istediğine işaret etmektedir.

Eserin altıncı bölümünde II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Rusya'nın bir politika değişikliğine gittiğini ve dönemin Çarlık Rusya'sının Ermenileri kullanarak Yakınoğu'daki siyasi ve ekonomik çıkarlarına ulaşmaya çalıştığı belirtilmektedir. Çarlık Rusya'sı devrildikten sonra ise Türkiye'nin ekonomik ve siyasi öneminin yanı sıra kârlı bir pazar olarak Rusya'nın dikkatini çektiğine vurgu yapılmaktadır.

Eserin son bölümünde geçmişten günümüze Ermeniler için geliştirilen Islahat projeleri adı altında İngiltere'nin 1878 ve 1895 tarihli projelerine geniş yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca Ermenilere özerklik verilmesine dair Rusya ile Batılı devletlerin projeleri ile yine 1913 yılında Rusya'nın hazırlamış olduğu Islahat projesi konularına dikkat çekilmiştir. Rusya'nın özellikle 1913 yılında hazırladığı Islahat projesi oldukça önemlidir, bilindiği üzere bu proje neticesinde Osmanlı Devleti 1914'te vilayat-ı sitte olarak adlandırılan Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Ma'muretü'l-aziz, Sivas ve Van vilayetlerinde yaşayan Ermenilere yönelik olarak Islahat yapılması talebini kabul etmiştir.

Sonuç olarak, bu yayının bugüne kadar Ermeni sorunu konusunda hazırlanan eserlerden en büyük farkının, kitabın orijinal belgeler kullanılarak hazırlanmış olmasıdır. Bunun yanı sıra yazarın Türkiye'de çok az araştırmacı tarafından bilinen Ermenice diline olan hâkimiyeti ve çalışmasında Ermenice kaynaklardan da faydalanması eserin önemini daha da arttırmaktadır. Dolayısıyla özellikle de Ermenice ve Rusça birçok kaynağın bu eser yoluyla okuyucuların hizmetine sunuluyor olmasının da bu konuda çalışacak araştırmacılara ciddi bir kaynak sağlayacağını söylemek mümkündür.

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

TRT6, Kanal Koordinatörülüğü
yildizdeveci.bozkus@trt.net.tr

Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler (Genişletilmiş II. Baskı)

Der: Ömer Engin LÜTEM

Türkçe

504 Sayfa

Terazi Yayıncılık

ISBN: 978 605 606 191 2

Hangi Ermeni Sorunu?

Sedat LAÇİNER

Türkçe

256 Sayfa

USAK Yayınları, Ankara, 2009

ISBN: 978 605 403 017 0

Ermeni Mezalimi,

Türk-Müslüman Soykırımı

Tenzile RÜSTEMHANLI

Türkçe

222 Sayfa

Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009

ISBN: 994 471 429 7

Osmanlı Ermenileri:

Büyük Güçler Diplomasinin

Kurbanları

Salahi R. SONYEL

Türkçe

472 Sayfa

Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009

ISBN: 978 975 141 353 6

Bir Ermeni Komitecinin İtirafı

Mihran DAMADYAN

Editör: F. DİĞİROĞLU-

F. İBANOĞLU

Türkçe

225 Sayfa

Timaş Yayınevi, İstanbul, 2009

ISBN: 978 605 114 101 5

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

GÜNCEL BELGELER

**BELGE 1: PROTOCOL ON THE ESTABLISHMENT OF
DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN
THE REPUBLIC OF ARMENIA AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

**BELGE 2: TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE ERMENİSTAN
CUMHURİYETİ ARASINDA İLİŞKİLERİN
GELİŞTİRİLMESİNE DAİR PROTOKOL**

GÜNCEL BELGELER

BELGE 1

**PROTOCOL
ON
THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS
BETWEEN
THE REPUBLIC OF ARMENIA
AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

The Republic of Turkey and the Republic of Armenia,

Desiring to establish good neighbourly relations and to develop bilateral cooperation in the political, economic, cultural and other fields for the benefit of their peoples, as envisaged in the Protocol on the development of relations signed on the same day,

Referring to their obligations under the Charter of the United Nations, the Helsinki Final Act, the Charter of Paris for a New Europe,

Reconfirming their commitment, in their bilateral and international relations, to respect and ensure respect for the principles of equality, sovereignty, non-intervention in internal affairs of other states, territorial integrity and inviolability of frontiers,

Bearing in mind the importance of the creation and maintenance of an atmosphere of trust and confidence between the two countries that will contribute to the strengthening of peace, security and stability of the whole region, as well as being determined to refrain from the threat or the use of force, to promote the peaceful settlement of disputes, and to protect human rights and fundamental freedoms,

Confirming the mutual recognition of the existing border between the two countries as defined by the relevant treaties of international law,

Emphasizing their decision to open the common border,

Reiterating their commitment to refrain from pursuing any policy incompatible with the spirit of good neighbourly relations,

Condemning all forms of terrorism, violence and extremism irrespective of their cause, pledging to refrain from encouraging and tolerating such acts and to cooperate in combating against them,

Affirming their willingness to chart a new pattern and course for their relations on the basis of common interests, goodwill and in pursuit of peace, mutual understanding and harmony,

Agree to establish diplomatic relations as of the date of the entry into force of this Protocol in accordance with the Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961 and to exchange Diplomatic Missions.

This Protocol and the Protocol on the Development of Relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia shall enter into force on the same day, i.e. on the first day of the first month following the exchange of instruments of ratification.

Signed in Zurich on October 10, 2009 in Turkish, Armenian and English authentic copies in duplicate. In case of divergence of interpretation, the English text shall prevail.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

**PROTOCOL
ON
DEVELOPMENT OF RELATIONS
BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND
THE REPUBLIC OF ARMENIA**

The Republic of Turkey and the Republic of Armenia,

Guided by the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia signed on the same day,

Considering the perspectives of developing their bilateral relations, based on confidence and respect to their mutual interests,

Determining to develop and enhance their bilateral relations, in the political, economic, energy, transport, scientific, technical, cultural issues and other fields, based on common interests of both countries,

Supporting the promotion of the cooperation between the two countries in the international and regional organisations, especially within the framework of the UN, the OSCE, the Council of Europe, the Euro-Atlantic Partnership Council and the BSEC,

Taking into account the common purpose of both States to cooperate for enhancing regional stability and security for ensuring the democratic and sustainable development of the region,

Reiterating their commitment to the peaceful settlement of regional and international disputes and conflicts on the basis of the norms and principles of international law,

Reaffirming their readiness to actively support the actions of the international community in addressing common security threats to the region and world security and stability, such as terrorism, transnational organised crimes, illicit trafficking of drugs and arms,

1. Agree to open the common border within 2 months after the entry into force of this Protocol,
2. Agree to conduct regular political consultations between the Ministries of Foreign Affairs of the two countries;

implement a dialogue on the historical dimension with the aim to restore mutual confidence between the two nations, including an impartial scientific examination of the historical records and archives to define existing problems and formulate recommendations;

make the best possible use of existing transport, communications and energy infrastructure and networks between the two countries, and to undertake measures in this regard;

develop the bilateral legal framework in order to foster cooperation between the two countries;

cooperate in the fields of science and education by encouraging relations between the appropriate institutions as well as promoting the exchange of specialists and students, and act with the aim of preserving the cultural heritage of both sides and launching common cultural projects;

establish consular cooperation in accordance with the Vienna Convention on Consular Relations of 1963 in order to provide necessary assistance and protection to the citizens of the two countries;

take concrete measures in order to develop trade, tourism and economic cooperation between the two countries;

engage in a dialogue and reinforce their cooperation on environmental issues.

3. Agree on the establishment of an intergovernmental bilateral commission which shall comprise separate sub-commissions for the prompt implementation of the commitments mentioned in operational paragraph 2 above in this Protocol. To prepare the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions, a working group headed by the two Ministers of Foreign Affairs shall be created 2 months after the day following the entry into force of this Protocol. Within 3 months after the entry into force of this Protocol, these modalities shall be approved at ministerial level. The intergovernmental commission shall meet for the first time immediately after the adoption of the said modalities. The sub-commissions shall start their work at the latest 1 month thereafter and shall work continuously until the completion of their mandates. Where appropriate, international experts shall take part in the sub-commissions.

The timetable and elements agreed by both sides for the implementation of this Protocol are mentioned in the annexed document, which is an integral part of this Protocol.

This Protocol and the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia shall enter into force on the same day, i.e. on the first day of the first month following the exchange of instruments of ratification.

Signed in Zurich on October 10, 2009 in Turkish, Armenian, and English authentic copies in duplicate. In case of divergence of interpretation, the English version text shall prevail.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

Annexed document: Timetable and elements for the implementation of the Protocol on development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey

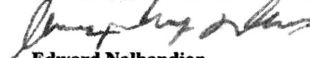
Timetable and elements for the implementation of the Protocol on development of relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia

Steps to be undertaken	Timing
1. to open the common border	within 2 months after the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia
2. to establish a working group headed by the two Ministers of Foreign Affairs to prepare the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions	2 months after the day following the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia
3. to approve the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions at ministerial level	within 3 months after the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Turkey and the Republic of Armenia
4. to organize the first meeting of the intergovernmental commission	immediately after the adoption of the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions at ministerial level
5. to operate the following sub-commissions: - the sub-commission on political consultations; - the sub-commission on transport, communications and energy infrastructure and networks; - the sub-commission on legal matters; - the sub-commission on science and education; - the sub-commission on trade, tourism and economic cooperation; - the sub-commission on environmental issues; and - the sub-commission on the historical dimension to implement a dialogue with the aim to restore mutual confidence between the two nations, including an impartial scientific examination of the historical records and archives to define existing problems and formulate recommendations, in which Turkish, Armenian as well as Swiss and other international experts shall take part.	at the latest 1 month after the first meeting of the intergovernmental commission

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

BELGE 2

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ARASINDA DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASINA DAİR PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan ilişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de öngörüldüğü şekilde, halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzularak,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Avrupa için Paris Şartı çerçevesindeki yükümlülüklerine atıfta bulunarak,

İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek,

İki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulmasının ve bunun muhafaza edilmesinin, tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını, güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etme, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümü, insan haklarının ve temel özgürlüklerinin korunmasının önemini akılda tutarak,

İki ülke arasındaki mevcut sınırların uluslar arası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek,

Ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgulayarak,

İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek,

Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadele işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek,

Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek,

1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İLE
ERMENİSTAN CUMHURİYETİ
ARASINDA İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNE
DAİR PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokolü rehberliğinde,

İkili ilişkilerin karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirme hedeflerini göz önünde bulundurarak.

İkili ilişkilerin iki ülkenin ortak çıkarları temelinde, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik, kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye ve ilerlemeye kararlı olarak.

Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik İşbirliği Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine destek vererek,

İki devletin bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin artırılması için işbirliği yapmak yönündeki ortak amaçlarını dikkate alarak,

Bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini tekrarlayarak,

Terörizm, sınır aşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi bölgeye, dünya güvenliği ve istikrarına yönelik ortak güvenlik tehditleri

konusunda uluslar arası toplumun eylemlerini güçlü şekilde desteklemeye hazır olduklarını yeniden vurgulayarak,

1.Bu Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması hususunda anlaşmışlardır.

2.Her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi;

İki halk arasında karşılıklı güven tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerden tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması;

İki ülke arasında mevcut ulaştırma, iletişim, enerji alt yapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde istifade edilmesi ve bu yönde tedbirler alınması;

İki ülke arasında işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi;

İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi ve uzman ve öğrenci değişimini teşvik etmek yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması ve iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması amacıyla harekete geçilmesi;

İki ülkenin vatandaşlarına gerekli yardımı ve korumayı sağlayabilmek için 1963 tarihli Konsolosluk ilişkilerine dair Viyana Sözleşmesi uyarınca konsolosluk alanında işbirliği tesis edilmesi;

İki ülke arasında ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması;

Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesi;

Hususlarında anlaşmışlardır.

3. Bu Protokol'ün yukarıdaki 2. işlem paragrafında ifade edilen yükümlülüklerin hızlı bir şekilde uygulanmasını teminen, ayrı alt komisyonları da kapsayan Hükümetlerarası bir ikili komisyon'un kurulması hususunda anlaşmışlardır. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı Başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulacaktır. Bu çalışma

kuralları, işbu protokolün yürürlüğe girmesini izleyen 3 ay içerisinde Bakanlar seviyesinde onaylanacaktır. Hükümetlerarası komisyon anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen ardından ilk toplantısını gerçekleştirecektir. Alt komisyonlar bu andan itibaren en geç 1 ay içerisinde çalışmalarına başlayacak ve görevlerini tamamlayana dek ara vermeden çalışacaklardır. Uygun olması halinde alt-komisyonlara uluslararası uzmanlarda katılacaktır.

İş bu protokolün uygulanmasına ilişkin ve iki tarafın üzerinde mutabakata vardıkları zaman çizelgesi ve unsurlar Protokolün ayrılmaz parçası olan ekli belgede zikredilmektedir.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 tarihinde Zürih’te Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinden her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

Ekli belge: Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün uygulanması için zaman çizelgesi ve unsurlar.

**Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında
İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'ün uygulanmasına ilişkin
zaman çizelgesi ve unsurlar**

Atılacak adımlar	Zamanlama
1. Ortak sınırların açılması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 aylık bir süre içinde
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonu ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 3 aylık bir süre içinde
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanmasından hemen sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmaya başlamaları: -siyasi istişare alt komisyonu; -ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri alt komisyonu; -hukuki konulara ilişkin alt komisyon; -bilim ve eğitim alt komisyonu; -ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu: -çevre sorunlarına ilişkin alt komisyon; ve -iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması için ve Türk, Ermeni ve aynı zamanda İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon.	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

YAYIN İLKELERİ

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith et al., *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitaplar ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", The New Encyclopedia Britannica, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayımlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, NBC, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grouph/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayınları (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Shulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKİ ATIFLAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 25 TL ~~27~~
- Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 15 TL ~~18~~
- Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - 6 Aylık Yıllık 15 TL ~~18~~

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) 15 TL
- Armenian Question Basic Knowledge and Documentation Kitabı 15 TL
- Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 33-34) 9 TL
- Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 18) 9 TL
- Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 5-6) 9 TL

Eski Sayı Sipariş

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL
- Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL
- Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 5 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 2 06550 Çankaya / ANKARA

Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26

E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık

Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi

Hesap No: 181 /6296007

Posta Çeki Hesap No: 585 92 21

- ABOUT ORSAM**
- RESEARCH AREAS**
- Iraq
  - Iran
  - Palestine-Israel
  - Lebanon
  - Gulf of Basra
  - Turkey-Middle East
  - Caucasus-Middle East
  - Think Tanks

ORSAM GUEST

 Prof. Raymond Hinnebusch evaluated Syrian foreign policy and Turkey-Syria relations. According to Hinnebusch Syria values relations with Turkey for several reasons.

 Rıza Çolak, Representative of the Iraqi Turkmen Front in Talafar: "There is no such thing as Sunni-Shiite conflict in Talafar. We are all brothers and sisters."

 Christer Asp, The Kingdom of Sweden's Ambassador to Ankara, assessed Turkey-EU relations and Turkey's changing role within the international system.

 Mohammed bin Nasser Hamed Al-Wohabi, Ambassador of the Sultanate of Oman, stated that Turkey is a stabilizing and balancing element in the Middle East.

 Baodad Amreuev, Kazakh

FOREIGN POLICY ANALYSIS

 Turkish Foreign Minister Davutoğlu's Visit to Lebanon and Turkey's Relations with Lebanon

When we look at Turkey's relations with Lebanon from the past to the present, we see that these relations have developed on the basis of cooperation and, at times, conflict. However, since 2005, we have seen Turkey's relations with Lebanon develop rapidly in the fields of economy, politics and security.

[more](#)

Northern Iraq Notes II: Sulaymaniyah Observations

All the PUK authorities we interviewed said that the elections were a big gain for democracy. Probably, the reason for these statements isn't only the development of democracy. We got the impression that the Change List, formed by the PUK's veteran leaders, may reunite with the PUK.

[more](#)

Turkey-Azerbaijan Relations: How to Switch from Brotherhood Slogans to Strategic Partnership?

It is time to develop a closer relationship. By adding block into place each year, a common future that is based not only on bureaucrats and politicians but also on the entire nation and with the aim of improving friendship, peace and prosperity between Turkey and the Azerbaijan will be built.

[more](#)

The Importance of the Turkey-Gulf Cooperation Council (GCC) High Level Strategic Dialogue Meeting

According to the GCC members, Turkey is the

[more](#)

ORSAM REPORTS

 IRAQ'S PIVOTAL POINT: TALAFAR

 THE STRUGGLE AGAINST PIRACY: THE SOMALIA CASE AND TURKEY'S POSITION

[ARCHIVE](#)

EVENTS

 ORSAM-TRT Cooperation for the Documentary of Turkish Straits
The topics of the documentary film include the issue of Turkish Straits.

 ORSAM Middle Eastern Studies Summer School Completed
ORSAM held a summer school program from July 1-15, 2009.

 Tal Afar Conference in Istanbul
A conference was held on "Tal Afar: From the Invasion to the Present," on June 13, 2009 in Istanbul.

 Obama's Middle East Policies Discussed
New American Policies and the future of Turkish-American relations were a topic at the meeting.

 The Priorities of Turkey's Iraq Policy Evaluated
A brainstorm was arranged at ORSAM seeking to answer the question: "What should the

 ORSAM seeking to answer the

Your Link to Middle East

ISSN: 1303-068X

9 771303 068004

Fiyatı: 9 TL